

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут Української археографії та джерелознавства
імені М. С. Грушевського
МУЗЕЙ ВИДАТНИХ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ЛЕСІ
УКРАЇНКИ, МИКОЛИ ЛИСЕНКА, ПАНАСА
САКСАГАНСЬКОГО,
МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО



До дня народження М. П. Старицького

**Роль визначних особистостей – митців, діячів науки
та культури у процесі формування національної
самосвідомості наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.**

Матеріали ХІІ – ХІV наукових семінарів



Київ 2023

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут Української археографії та джерелознавства імені М. С.
Грушевського
МУЗЕЙ ВИДАТНИХ ДІЯЧІВ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ
ЛЕСІ УКРАЇНКИ, МИКОЛИ ЛИСЕНКА, ПАНАСА
САКСАГАНСЬКОГО,
МИХАЙЛА СТАРИЦЬКОГО

До дня народження М. П. Старицького

**Матеріали
XII – XIV наукових семінарів**

*«Роль визначних особистостей – митців, діячів науки
та культури у процесі формування національної
самосвідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.»*

Київ 2023

УДК 94(477):[001+008](092)"186/195"(06)

ББК 63.3(4Укр)46/52-8я43

Р68

Затверджено до друку рішенням Вченої ради Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського НАН України (Протокол № 2 від 6 лютого 2020 року)

Редакційна колегія: д. іст. н., проф. Валентина Піскун (голова), к. іст. н. Ольга Гураль (відповідальний секретар), д. іст. н. Ірина Преловська, д. іст. н. Ігор Гирич, д. іст. н. Вячеслав Корнієнко, к. іст. н. Валентин Кавунник, к. іст. н. Інна Старовойтенко

Рецензенти: д.і.н. *Ольга Ковалевська*, Інститут історії України НАН України; д.і.н., проф. *Марина Палієнко*, Київський національний університет ім.Т.Г. Шевченка

Матеріали XII – XIV наукових семінарів «Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.», приурочений до дня народження Михайла Петровича Старицького: Збірник наук. праць / За заг. ред. В. Піскун, упоряд. О. Гураль. Літ. ред. І. Чиркова. Київ, 2019. 257 с.

Збірка наукових праць присвячена широкому колу питань зі становлення політичного та громадського руху, розвитку науки і мистецтва на українських теренах другої половини XIX – першої половини XX ст. Низка статей має джерелознавче значення. Збірник призначений для науковців, студентів, музейників та всіх, хто цікавиться історією та культурою України.

© Музей видатних діячів української
культури Лесі Українки,
Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського,
Михайла Старицького
©Автори статей

Вступне слово

Одним із найголовніших етапів становлення будь-якої держави є формування національної самосвідомості її народу. Власне, усвідомлення кожною окремою особистістю себе носієм етнічних цінностей, що склались у процесі історичного становлення національної спільноти, є тим важливим підґрунтям, на якому постає політична і територіальна незалежність будь-якої країни. Тож не дивно, що найвизначніші представники українського інтелектуального простору минулих епох своїм першочерговим завданням вважали організацію мистецьких, просвітницьких, видавничих, політичних акцій, спрямованих на формування національної самоідентичності у різних соціальних і вікових груп.

Саме питанню впливу видатних історичних постатей на формування національної самоідентичності українців присвячено щорічний науковий семінар “Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури, у процесі формування національної самосвідомості наприкінці ХІХ – початку ХХ ст.”, приурочений до дня народження Михайла Старицького.

У 2016–2018 рр. організатори суттєво розширили тематичні та хронологічні рамки заходу, адже в непростих умовах сьогодення надзвичайно актуальним є дослідження і популяризація подій першої половини ХХ ст. Тому семінар 2016 р. було приурочено до 155-ї річниці від дня народження видатного громадського діяча, мецената, видавця Євгена Чикаленка, захід 2017 р. охопив коло питань “Визначні особистості, митці, діячі науки і культури та Українська революція 1917–1921 рр.», а 2018 р. ми вирішили обговорити тему «Визначні особистості, митці, діячі науки і культури в умовах тоталітарної системи». Відповідно їй у даному збірнику вміщено статті, що розкривають найважливіші сторінки історії України

др. пол. XIX – поч. XX ст. Публікації репрезентують маловідомі для широкого загалу сюжети з життя Є. Чикаленка, Л. Старицької-Черняхівської, О. Кістяківського, П. Косача, Ф. Коковського, окремі публікації присвячені питанням розвитку українського музичного і театрального мистецтва та іншим важливим темам.

Насамкінець зауважимо, що без прискіпливого вивчення нашого історичного досвіду буде вкрай нелегко побудувати міцну унітарну Українську державу для майбутніх поколінь. Особливо актуальним це є сьогодні, в часи, коли країна опинилась у непростій політичній ситуації, а українська ідея, навіть за доби незалежності, продовжує відстоювати свої права в умовах інформаційної війни.

«РОЗМОВИ ПРО СІЛЬСЬКЕ ХОЗЯЙСТВО»:
Є.Х. ЧИКАЛЕНКО ТА П.М. ДУБРОВСЬКИЙ –
НОСІЇ НАУКОВОЇ АГРАРНОЇ ДУМКИ В
КООРДИНАТАХ НАЦІОНАЛЬНОГО
ВІДРОДЖЕННЯ

Історія знає немало великих імен, котрі працювали в одному векторі розвитку знань. Значно рідше з'являлися мислителі, які охоплювали всю сукупність знань своєї епохи й на сторіття визначали характер наукового світогляду. Серед таких постатей – Є.Х. Чикаленко та П.М. Дубровський, які належали до тих небагатьох різнобічно ґрудованих і знаних особистостей, приватна ініціатива яких сприяла утворенню в державі нових течій, творчих об'єднань, шкіл, лікарень, музеїв, інших різних установ та ініціатив, започатковувала періодичні видання, залишила по собі спадщину, яка говорить до нас зі сторінок книг, промовляє пам'ятниками архітектури. Вони синтезували у собі найкращі людські риси, фахові знання. Вони пронесли крізь усе життя стрижень і власну думку, незважаючи на перипетії часу.

Визначний громадський діяч, благодійник, меценат української культури, агроном і землевласник, видавець і публіцист Євген Харлампієвич Чикаленко народився 1861 р. у с. Перешори Ананьївського повіту Херсонської губернії (нині Котовський район Одеської області) у поміщицькій родині. Дитинство провів у селі, в широкому родинному колі, спілкуючись у побуті з однолітками з простих селянських сімей українською мовою. Початкову освіту здобував у сільського священника, пізніше – у приватному пансіоні в Одесі. У 1875 р. вступив до Єлисаветградського вищого реального училища 1-го розряду. Там познайомився з Панасом Карповичем Тобілевичем (Саксаганським). А через десять років – у 1885-му

Є.Х. Чикаленко став випускником природничого факультету Харківського університету зі спеціальності агрономія і зооветеринарія. Та працювати за фахом в державних установах не довелось. Ідейний юнак був діяльним в українській студентській громаді національного спрямування. Через такі зв'язки у 1884 р. був заарештований. Чи то за збігом обставин, чи то завдяки обережному поводженню на допиті отримав досить легке покарання: явний нагляд поліції на п'ять років із заборонаю проживати в Одесі, Києві, Харкові, Петербурзі та Москві.

У травні 1885-го родинний маєток у Перешпорах став пристановищем для молодого сім'ї. Там Є.Х. Чикаленко почав ґрунтовно займатися сільським господарством. Труднощі складались у забороні листуватися з друзями, виїздити будь-куди без дозволу влади, та й господарювання гальмувалось – маєток належав дядькові, господарство там велось примітивними способами, новизна була чужа для власника маєтку. У 1890 р. дядько помер. З цього часу Євген Харлампієвич почав хазяйнувати в родинному маєтку самостійно, занурившись повністю в сільськогосподарські справи – експериментував, досліджував, навіть у посушливі роки домагався хорошого врожаю на своїх полях.

Майже десять років Є.Х. Чикаленко проживав у селі, перші п'ять – безвиїздно, а коли скінчився термін явного поліцейського нагляду – перебував під таємним наглядом. У Перешпорах користувався великою любов'ю, довірою і повагою місцевих селян. З часом продав односельцям частину землі, подарував будинок під школу і найняв учителя, заснував селянське кредитне товариство, якому спочатку теж матеріально допомагав [1].

Павло Михайлович Дубровський (1857–1916) – перший урядовий Полтавський губернський агроном, організатор сільськогосподарських шкіл, маєтковий агроном, редактор і перекладач сільськогосподарської літератури, вчений і громадський діяч, народився у родині священ-

ника с. Гамаліївки Глухівського повіту Чернігівської губернії (нині передмістя м. Шостки Сумської області). Отець Михайло Дубровський був настоятелем Харлампієвського Гамалієвського монастиря [2]. Гамаліївка розташована неподалік одної з гетьманських столиць м. Глухова – на північно-східних землях Чернігівської губернії, які іменуються Сіверщиною. Цей край обдарований багатющою природою – ліси, луки, річки й озера з різноманітним тваринним світом, край сивої славної історії, джерело традицій, фольклорна скарбниця. З 1710 р. слобідкою з прилеглими хуторами і монастирем опікувалась родина Скоропадських. У стінах Харлампієвського храму нашли свій спочинок П.І. Скоропадський (1833–1885) – батько гетьмана української держави П.П. Скоропадського, мати гетьмана М.А. Миклашевська (1839–1900), сестра гетьмана Є.П. Скоропадська (1879–1899), брат гетьмана М.П. Скоропадський (1871–1915). З другої половини ХІХ ст. в монастирі проживало 110 насельниць. Монастирські угіддя складали 70 дес. лісу, 10 дес. лугів, 20 дес. ріллі. При монастирі діяло училище, в якому навчалось 15 дівчаток. Закон Божий в училищі та церкві викладав парафіяльний священник [3, с. 2–10].

Домашня атмосфера та світогляди батьків сприяли розвитку ерудованості і порядності дітей. Захоплення природою, дослідницькою справою, бажання покращити та полегшити умови сільського господарювання беруть свій початок від середовища, в якому зростав майбутній аграрій. Після отримання двох духовних освіт – Стародубського духовного училища та Чернігівської духовної семінарії П.М. Дубровський у 1877-му опинився під негласним наглядом, який завершився лише у 1903 р. [4]. По закінченні академії у 1882 р. П.М. Дубровський отримав дипломи Дійсного студента з правом кандидата сільського господарства та лісівництва, оскільки закінчив два факультети – землеробський і лісовий [5]. Фахову агрономічну діяльність розпочав у Курському статистич-

ному бюро [6, с. II; 7, с. 6], відкривав та очолював Кучерівську нижчу сільськогосподарську школу в Суджанському повіті Курської губернії [8], працював у Тамбовському губернському земстві [9–11]. З 1889 р. – перший урядовий Полтавський губернський агроном [12] (до того часу в Російській імперії не було таких посад). У буремні часи 1906 р. очолював Уманське училище садівництва [13], з 1908 р. – редактор галузевого агрономічного часопису «Сельское хозяйство и лесоводство» [14]. У 1896 р. вченого обрано членом-кореспондентом Вченого Комітету Міністерства землеробства і державних маєтностей (МЗіДЗ) [15, с. 468].

«Студент Дубровський був бібліотекарем українського студентського гуртка..., хоч і почув від мене українську мову, поставився до мене дуже обережно, почав розпитувати – хто я, звідки; довідавшись, що я скінчив Єлисаветське реальне училище, спитав – чи не знав я там московського студента М. Левицького, з яким він був добре знайомий. Я відповів, що не тільки знаю, а був з ним в одному українському гуртку; Дубровський порадив мені добути запоруку, тоді він мені даватиме книжки з гуртової бібліотеки. Я так і зробив, і через якийсь час... Дубровський дав мені прочитати у «Вольному слові» високоцінну та інтересну статтю Драгоманова «Історична Польща та великоруська демократія», що потім вийшла й окремою книжкою. З того часу я близько зійшовся з Дубровським і був із ним у приятельських відносинах до самої його смерті 1916 року [16, с. 95]. Дружба П.М. Дубровського і Є.Х. Чикаленка справді продовжувалась усе їхнє життя. На думку іспанського філософа Рафаеля Альвіри, «будь-яке підприємство чи корпорація стануть дуже жорстоким середовищем, якщо в них будуть існувати лише зовнішні стосунки, побудовані на матеріальній зацікавленості» [17, с. 40]. Друзі прикладом свого життя довели це. Навколо них збирались такі ж однодумці, фахівці різних спеціальностей, колеги, які

незважаючи на заборони та утиски уряду, всілякими способами пронесли і втілювали національну ідею в життя.

Ще навчаючись у Єлисаветграді Є.Х. Чикаленко був частим гостем родини Тобілевичів. Будинок, у якому мешкав брат Панаса – Іван Тобілевич (Карпенко-Карий), був осередком культурного життя міста. Там частенько збирались подвижники української сцени, місцева інтелігенція. Зустрічі відіграли неабияке значення у формуванні світогляду майбутнього суспільно-культурного діяча. Відбиток тих днів занотовано у «Спогадах»: «Літні канікули я проводив в Перешорах. Того літа я записав багато пісень, приказок та незнайомих слів, кузина Настя теж записала багато від дівчат та бабів, і ми той матеріал потім передали до «Київської Старини», а пісні пізніше видало видавництво «Вік», як я вже казав, окремим збірником». Отже, менеджер українського руху не тільки навчав селян агрономії, а був зберігачем і популяризатором національної традиції [16].

Родина Дубровських теж акумулювала в собі прогресивні ідеї, була постійним джерелом просвітництва. В їхньому домі проходили різноматичні лекції-зустрічі, вечори-читальні, і це визнавалось на громадському рівні [19–21]. Є підстави стверджувати, що П.М. Дубровський практикував викладання у школах сільськогосподарських дисциплін українською. Думки про «болюче питання викладання українською» першого урядового Полтавського губернського агронома надруковані у № 5 журналу «Хуторянин» за 1899 рік, де автор зауважував, що це питання піднімалось неодноразово і не лише ним. Ще у 1869 р. князь Кочубей, який на той час був президентом Товариства в доповіді «О необходимости развития ремесленности в народе» писав: «Без сумнівів, для успіху поширення ремісництва потрібно розповсюдження друкованих посібників у школах. І основною заслугою подібних популярних посібників, яке не замінити ні-

якою літературною правильністю і красою, це – зрозумілість, для якої, в ім'я користі, можна пожертвувати літературними упередженнями. Найкраща зброя доступності у викладенні знань – це та мова, яку чує дитина з колиски» [22].

Є.Х. Чикаленко підкреслював любов і відданість до України свого друга і колеги П.М. Дубровського: «По скінченні академії він був учителем хліборобської школи в Криму, ...скрізь обережно, але послідовно вів українську лінію» [16, с. 95]. Про національні переконання Полтавського урядового агронома зазначається і в довідковому виданні радянської епохи: «З 1906 р. був директором Уманського училища садівництва, але як прибічника культури, автономії України було його знято з посади в 1908 р.» [13]. Там же повідомляється про листування друзів, та детальніше про це свідчать архівні документи: згідно з показаннями жандармів і на думку жандармів, упродовж 1883 р. П.М. Дубровський листується «загадковим змістом» зі студентом Імператорського Харківського університету Є. Чикаленком [23].

За Розпорядженням Імператора від 18 травня 1876 і 8 жовтня 1881 рр. «українською може друкуватись лише белетристика» [24, с. 40]. З метою подання наукової інформації рідною мовою П.М. Дубровський разом із Є.Х. Чикаленком публікують на сторінках часопису «Хуторянин» гумористичну колонку «Розмова пана і господаря». Допис має вигляд діалогу пана та заможного господаря. Пан із захватом розповідає, що виставка у Києві – це не ярмарок, бо там не продають, а лише показують. Матеріал подається з детальною науковою інформативністю [25]. Згодом ці фейлетони вийшли окремою серією науково-популярних брошур «Розмови про сільське господарство» [1].

Про унікальність збірки у 1899 р. педагог, лексикограф, літературознавець, етнограф, історик, публіцист, громадсько-культурний діяч Б.Д. Грінченко висловлю-

ється, що «брошури пробуджують національну свідомість українського читача» та «се ви дуже добре діло почали, було б добре, коли б і ще далі друкували книжки в такому жанрі» [26]. У листуванні з українським письменником Є.Х. Чикаленко також зазначає про внесок «у цю справу» одного зі своїх друзів, полтавського земського інженера П.М. Дубровського, фахівця своєї справи та з написання рецензій на книжкову продукцію аграрного спрямування, зокрема і на «Розмови про сільське господарство» [27].

Загалом за період 1897–1918 рр. побачили світ шість книг Є.Х. Чикаленка аграрного спрямування. Щоразу, модернізуючи брошури, працюючи над ними «денно і нічно», автор використовував новинки тієї чи іншої галузі сільського господарства, найсвіжіший ілюстративний матеріал, який з'являвся в періодичних виданнях з легкої подачі друга П.М. Дубровського, адже консультувався з ним як із фахівцем щодо пошуку відповідної літератури та джерел. Перша збірка «Розмови про сільське господарство» витримала шість видань; друга – «Худоба: коні, скотина, свині та вівці» і третя – «Сіяні трави, кукурудза і буряки» – витримала чотири; четверта «Виноград» і п'ята «Сад» – по три; шоста «Лад у полі» – одне видання. Брошури випускали великим накладом – по кілька тисяч примірників кожна. Вони мали таку величезну популярність, що перекладалися румунською та російською мовами [26]. Брошури відіграли надзвичайно важливу роль у популяризації наукового ведення сільського господарства в кінці XIX – на початку XX ст. Видання отримали підтримку Вченого Комітету Міністерства Землеробства і Державних Маєтностей мови [24]. За таку самовіддану працю на ниві народного просвітництва Харківське товариство сільського господарства присудило Є.Х. Чикаленку за працю «Розмови про сільське господарство» срібну медаль, а Полтавське товариство сільського господарства висунуло його кандидатуру на здобувача

золотої медалі імені Левитського. Ці книжечки були своєрідною сільськогосподарською енциклопедією і надруковані українською мовою. Стараннями земств у дореволюційний час брошури розходилися півмільйонним накладом.

З 1900 р. Є. Чикаленко тісно співпрацює з «Благодійним товариством видання загальнокорисних і дешевих книг» у Петербурзі, допомагає організації матеріально, а потім стає одним із найпопулярніших авторів, який поставив перед видавництвом кілька умов: видавати брошури невеликими накладом, щоб мати змогу постійно модернізувати їхній зміст, тримати постійний зв'язок з автором, неодмінно передаючи йому перед виданням коректуру кожної книжки для переробки.

З 1909 р. П.М. Дубровський став членом Імператорського Вільного Економічного Товариства (ІВЕТ). З того часу піклувався про забезпеченість бібліотеки ІВЕТ [28, с. 5–11].

Національні ідеї та виборювання повного вживання української мови було притаманне для кола друзів і колег Є.Х. Чикаленка і П.М. Дубровського та багатьох представників тогочасної української інтелігенції другої половини ХІХ ст. У 1904 р. Полтавське товариство сільського господарства видає брошуру – «Записку об урівненні прав малоросійського язика с русским» [29], в якій зазначає, що українська книга терпить вигнання з народних бібліотек-читалень, має місце і відсутність преси рідною мовою. Академічна сила і духовна життєздатність 25-мільйонного українського народу – питання не нове і піднімалось вітчизняними та зарубіжними авторитетами, такими як Пулюй, Ягич, Потєбня, Бодуенде-Куртене [24, с. 39], Грім, Дистервент, Песталоцці, Лацарус, Водовозов, Баглій, Ушинський та ін. [там само, с. 35]. Прохання у різні часи надсилали цілі установи та організації. Губернські земства: Херсонське у 1880 р., Чернігівське у 1881 і 1890 рр.; повітові: Єлисаветградське,

Борзнянське, Чернігівське та ін.; сільськогосподарські комітети Лохвицький, Хорольський, Ново-Московський, Бердянський, Вороніжський та ін.; агрономічні з'їзди в Москві 1901 р., Полтавський і Петербурзький кустарні з'їзди 1901 та 1902 рр.; Петербурзький технічний з'їзд 1903 р.; Київське і Харківське Товариство грамотності та ін. [там само, с. 41]. У «Записці» акцентується, що землеробство України з корінним українським населенням несе головний тягар державного бюджету, землеробство підтримує внутрішню переробну промисловість, дає частину продуктів для оплати державних боргів, для підтримки торгового балансу і взагалі тісно пов'язане з життям економічного механізму країни. Тому утиски щодо вільного користування мовою обурюють. Неприпустима заборона корінної української мови для широкого державного вжитку на Полтавщині та інших українських територіях [там само, с. 40]. У «Записці» члени Полтавського сільськогосподарського товариства на прикладі творів Є.Х. Чикаленка доводять потребу видання академічної літератури українською.

Завдяки дослідженню унікальних документів простежується багатостраждальний шлях вільного вжитку рідної мови на теренах українських земель. Шлях, який виборювало не одне покоління активістів, прогресивних фахівців, піонерів-науковців, дослідників, пересічних громадян, серця яких горіли національною ідеєю. Їхні діяння і до сьогодні слугують прикладом для наслідування. Відродження таких біографічних довідок, оприлюднення фактів з їхнього життя для передачі поколінням прийдешнім – наша подяка їм.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Гриськов А.* Євген Чикаленко: людяність у вимірі часу Провінційні хронічки [Електронний ресурс]. Анан'їв-інфо. Режим доступу: до ресурсу:

<http://www.ananiev.info/%D1%94%D0%B2%D0%B3%D0%B5%D0%BD-%D1%87%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D0%B5%D0%BD%D0%BA%D0%BE-%D0%BB%D1%8E%D0%B4%D1%8F%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C-%D1%83-%D0%B2%D0%B8%D0%BC%D1%96%D1%80%D1%96-%D1%87%D0%B0>

2. *Самородов В. Дубровський Павло Михайлович / В. М. Самородов // Енциклопедія сучасної України. Т. 8: Дл. – Дя. Додаток: А–Г. К., 2008. 493 с.*

3. Літопис Свято-Харлампіївського жіночого монастиря. Конотоп 2013, с. 48.

4. Дубровский Павел Михайлович. История Полтавы [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://histpol.pl.ua/ru/biblioteka/ukazatel-poznazvaniyam?id=1732>

5. Выбытие из Академии в период времени от начала 1872/3 учебного года по окончание 185/6 учебного года // Материалы для истории Петровской земледельческой и лесной академии: продолжение / сост. в 1887 г. проф. акад. Э.Б. Шёне. Москва, 1887. С. 46–47.

6. Сборник статистических сведений по Курской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Курск, 1883–1887. Вып. 1–14. (Вып. 4: Суджанский уезд. Статистические [сведения] по Суджанскому уезду. Курск: Тип. губ. земства, 1884. – XXIV, 317 с.). С. II.

7. Статистические сведения о продовольственных средствах крестьянского населения Курского, Льговского, Суджанского, Дмитриевского и Фатежского уездов Курской губернии в 1883–1884 г. / Сост. по сведениям Стат. бюро при Курск. губ. зем. Управе. Курск: Тип. губ. земства, 1884. – [87] с.

8. ДАКО, Ф. 155, оп. 1, спр. 447, арк. 4, 4 зв., 5; 37–81.

9. Сборник статистических сведений по Тамбовской губернии. Отдел хозяйственной статистики. – Тамбов:

Изд. Тамб. губ. земства, 1880–1898. Т. I–XXII. Т. XVII: Частное землевладение Лебедянского уезда. – 1891. [2], VI, 187, 213 с. С. V.

10. Сборник статистических сведений по Тамбовской губернии. Отдел хозяйственной статистики. Тамбов: Изд. Тамб. губ. земства, 1880–1898. Т. I–XXII. Т. XVII: Т. XVIII: Частное землевладение Липецкого уезда. 1893. – [2], VI, 149, 193 с. С. V.

11. Библиографический указатель земской оценочно-экономической литературы: в 5 вып. / М-во финансов; Департамент окладных сборов. СПб., 1904. Вып. 5: Тамбовская и Рязанская губернии. IX, 58, VII, 21 с.).

12. Журнал экстренного заседания Полтавского Сельско-Хозяйственного Общества 6 декабря 1889 г. // Журналы Полтавского Сельскохозяйственного Общества. 1889 г. Выпуск третий. Полтава: Типография Губернского Правления, 1890. С. 22.

13. Дубровский Павел Михайлович // Деятели революционного движения в России: Библиографический словарь: от предшественников декабристов до падения царизма [в 5 т.]. М.: Изд-во Всесоюзного общества политических каторжан и ссыльно-поселенцев. 1934. – Т. 3: Восьмидесятые годы, вып. 2: Г–З. – Стб. 1263–1264.

14. РДА. Канцелярії міністерства землеробства, Ф. 381, Оп. 47, спр. 541, арк. 203– 209.

15. Краткий обзор деятельности Министерства земледелия и государственных имуществ за второй год его существования // Известия Министерства земледелия и государственных имуществ. 1896. № 29 (четверг, 18-го июня). С. 468.

16. *Чикаленко Є.* Спогади (1861–1907) / Є. Чикаленко // Спогади. К.: Темпора. – 2003. – 415 с.

17. *Рафазль Альвира.* Место, куда возвращаются. Размышления о семье. Пер. с исп. И. Усятинской. К.: Дух і літера, 2015. 88 с.

18. Менеджер українського руху. В. Панченко. Тиж-

день. <http://tyzhden.ua/History/38335>

19. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1901 год. Составлен Д.А. Иваненко, секретарем Полтавского губернского статистического комитета. Полтава. Паровая типография Д.Н. Подземского. 1901. 600 с. С. 54, 59, 61, 62, 65, 267.

20. Адрес-календарь и Справочная книжка Полтавской губернии на 1903 год. Издание Полтавского губернского статистического комитета. Полтава. Типо-литография Губернского Правления. 1903. 600 с. – С. 22, 86.

21. Справочная книжка по Полтавской губернии на 1907 год. Типо-литография Губернского Правления. 1907. 455 с. – С. 66, 70, 72.

22. П.М. Дубровский // Хуторянин. Полтава: Тип.-литогр. М.А. Старожицкого, Александровская ул., д. Дубинского, 1899. № 5. с. 71–74.

23. ДАТО. Ф. 4, оп. 1, спр. 3870, арк. 1–4; спр. 3873, арк. 1–3.

24. *Вергунов В.* Полтавському товариству сільського господарства 150 років: віхи видатних діянь на благо України / В.А. Вергунов; ННСГБ НААН. Київ: ТОВ «Нілан-ЛТД», 2015. 52 с. (Іст.-бібліогр. сер. «Аграрна наука України в особах, документах, бібліографії»; кн. 76).

25. Розмова хозяина с паном / П. Дубровский // Хуторянин. Полтава: Тип.-литогр. М.А. Старожицкого, Александровская ул., д. Дубинского, 1899. № 5.- С. 69.

26. *А. Гриськов.* Євген Чикаленко: людяність у вимірі часу. (21407) четвер 16 травня 2013 року Чорноморські новини. Одеська обласна громадсько-політична газета [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: <http://chornomorka.com/archive/a-2325.html>

27. [Рецензия] П. Дубровский // Хуторянин. Полтава: Тип.-литогр. М.А. Старожицкого, Александровская ул., 1901. № 25. С. 408-409. – Рец. на кн. : Чикаленко Е. Размова про сільське господарство. СПб: Изд. Благотворит.

общ., 1901. – 4 кн. «Виноград».– 40 с.

28. В-ъ. П.М. Дубровский [некролог] / В-ъ // Сельское хозяйство и лесоводство. 1916. Т. ССЛП, год LXXVI (ноябрь – декабрь). С. 5–11.

29. Записка Полтавского общества сельского хозяйства об уравнении прав малороссийского языка с русским. – Полтава, 1904. 9 с.

ЗА КОЖНИМ «ВЕЛИКИМ ЧОЛОВІКОМ»
СТОЇТЬ «ВЕЛИКА ЖІНКА»:
ОБРАЗ «ІДЕАЛЬНОГО ПРОФЕСОРА» У
ТЕКСТАХ КІСТЯКІВСЬКИХ

Кожна історична епоха має своїх «світочів», які здатні плодами власної праці осяяти дорогу майбутнім поколінням. Скромною винагородою за подвижницьку роботу стає визнання нащадків, котрі присвячують свої численні розвідки життю та діяльності «великих попередників». Вагомою віхою в історії України є період існування Університету Св. Володимира. Саме в цьому центрі просвіти «спалахнула зірка» Олександра Федоровича Кістяківського (1833 – 1885), ординарного професора Університету Св. Володимира, відомого українського вченого-криміналіста, історика права, археографа та громадського діяча другої половини ХІХ ст.

Цілком зрозумілим є жвавий інтерес сучасних дослідників до інтелектуальної спадщини О.Ф. Кістяківського, оскільки професор залишив по собі величезний масив документальних свідчень: офіційні матеріали, що відображають його професійну діяльність, наукові статті, замітки, підручники, рецензії, епістолярій, щоденник тощо.

На сучасному етапі розвитку вітчизняної історіографії постать О.Ф. Кістяківського цікавить істориків (І.Л. Бутич [3], М.Г. Палієнко [14], С.І. Світленко [16], В.С. Шандра [19]), юристів (Г.С. Антипенко [1], П.С. Берзін [2], О.В. Харитонова [17]) та дослідників історії педагогічної думки (Н.С. Побірченко [15]). Однак образ «ідеального професора», втілений у текстах О.Ф. Кістяківського, зокрема у його щоденнику, до цього часу не був виокремлений в самостійний предмет науко-

вих студій.

Для дослідження «ідеального типу» професора в уявленнях О.Ф. Кістяківського слід звернутися до «супер-его-джерела» вченого – щоденника. «Текст пам'яті» Кістяківського виконував функцію своєрідного дзеркала для нього, слугував інструментом психоаналізу та очищення. Щоденні записи поступово трансформувались з ординарних фіксацій буденних активностей у поле самозаглиблення та інтимного простору. Однак було б помилковим зводити значення щоденника для Олександра Кістяківського виключно до потреби у саморефлексіях. О.Ф. Кістяківський був свідомий того, що за деякий час його персональний нарратив стане духовним надбанням нащадків.

Більше того, професор навіть прагнув цього: «И кто знает, может быть, будущий Семевский, и другие книгоеды и издатели, будут очень заискивать, чтобы добыть мой дневник для напечатания. То, что не ценно ныне, то может быть со временем приобретет ее в приличных размерах» [11, с. 627]. М.І. Семевський (1837 – 1892) – відомий видавець журналу «Русская старина» (з 1870 до 1892 рр.). Позиціонуючи себе як редактор-збирач, Семевський постійно «полював» на цікаві матеріали. Завдяки його ініціативі у щомісячнику було опубліковано низку текстів біографічного характеру (записки, мемуари, щоденники, листування тощо) тогочасних інтелектуалів.

Серед інших можна згадати Н.В. Берга, П.А. Каратигіна, М.Н. Мурзакевича, Т.П. Пассек та ін. [13, с. 115]. Кістяківський був людиною свого часу, коли «habitus» інтелектуала диктував плекання ego-нарративу. Вчений розумів, що текст щоденника в майбутньому буде використаний з метою деконструкції його власного образу.

Ідеал професора був сформований Кістяківським у процесі тривалих роздумів. Специфіка означеного джерела полягає у порівняно невеликій кількості узагальнень

автора. Відтак, образ взірцевого професора вдається окреслити, аналізуючи окремі, здебільшого не пов'язані між собою, частини тексту. Олександр Кістяківський будував абстракції, виходячи з протилежного. Вчений брався за перо і «розкладав по полицках» поведінкові патерни своїх колег. Показовим є те, що антиідеали розпрацьовані значно краще, ніж зразкові приклади.

Одним із негативних образів для О.Ф. Кістяківського є «професор-проповідник» – викладач, професійні якості котрого зводилися лише до вміння майстерно читати лекції. Кістяківський же був переконаний, що саме наявність наукових робіт, присвячених тематиці обраного курсу, забезпечувала кваліфікований підхід до його викладання: «...невозможно избрать... профессором..., так как он ничего не написал по сему предмету» [11, 56]. Інтелектуальні здобутки, втілені у фахових публікаціях, були зведені в середовищі професорської корпорації до рангу першорядного маркера профпридатності. Відтак, науковий доробок виступав найбільш вагомим аргументом під час виборів кандидатур професорів на заміщення факультетських кафедр: «Когда Шефф[ер] сказал: «Павлов по той кафедре, на которую его предлагают, не написал ничего»; я поднялся и заметил: «Сам оратор когда-то занимал кафедру, по предмету которой не написал ни одной строчки»» [11, с. 219].

Кістяківський, заповнюючи щоденник, доволі часто вдавався до використання прямої мови. Означений прийом вчений використовував здебільшого при передачі дискусій, полеміки, конфліктних ситуацій тощо. Прямі цитати професор зазвичай споряджав власними коментарями. Така манера викладу може пояснюватися прагненням автора об'єктивувати написане, віддати право на формування оціночних суджень майбутньому читачеві.

Наступні судження демонструють більш абстрактний погляд на проблему: «Но что бы случилось с профессорами проповедниками и разносителями идей, если бы не

было профессоров гелертеров, пишущих «исследования, пересыпанные цитатами»?.. Думаю, каждый исполняет свою роль. Хотя работа гелертера есть основная, она питает и греет проповедника» [11, с. 45].

Ймовірно, під означенням «гелертер» (Gelehrter – нім.) Кістяківський насамперед мав на увазі вченого-науковця. В усіх випадках вживання у щоденнику цього терміна (їх по тексту чотири) присутні однозначно позитивні конотації: «В этом споре он загонял сего замечательного гелертера, который спорил по всем правилам ученого искусства...» [11, с. 336-337]; «Выйдет ли из него гелертер – не знаю» [12, с. 276]. Крайня цитата, не зважаючи на лаконічність, контекстуально вказує на чіткий дороговказ, який вартий бути втіленим у професійних практиках.

О.Ф. Кістяківський у своєму наративі послідовно наголошував на пріоритеті наукових студій в ієрархії професійних орієнтирів, що цілком логічно пояснюється функціональним призначенням щоденника для вченого. Адже щоденник виступав насамперед дзеркалом для відтворення власного «Я», де можна було вдаватися до глибоких міркувань, пояснень та виправдань.

Спогади учнів Кістяківського підсилюють аргументацію сформульованої тези. Як свідчать мемуари колишніх студентів професора, він не володів ораторськими манерами: «Относительно чтения лекций профессором Кистяковским нужно сказать, что чтения эти не были вполне безупречны; профессор не обладал плавностью речи, ораторским талантом; не было той живости в пересказе содержания лекций, что так пленяет слушателя; но зато приведенные недостатки выкупались удивительной ясностью изложения: строго последовательным развитием мыслей, богатством фактического содержания лекции» [18, с. 211]. Сам вчений також це розумів, тому свідомо декларував власний вибір: бути в першу чергу «гелертером».

Однак О.Ф. Кістяківський не уявляв своєї наукової кар'єри поза студентською аудиторією. У навчальному процесі професор вбачав прояв свосвідного священнодійства, під час якого реалізується просвітницька місія викладача – плекання молодого покоління інтелектуалів. Роздумуючи над проблемою втручання університетської адміністрації у навчально-виховний процес, Кістяківський зазначав: «Следовательно, приди он на нашу лекцию, каждый из нас должен так поступать. Встать с кафедры и сказать: «Вы пришли исполнить вашу полицейскую обязанность – сделать переключку. А, милости просим. Вот мое место. Извольте его занять. А я повременю, пока Вы исполните свою обязанность». И не продолжать чтение, пока он будет в аудитории» [12, с. 26].

Втручання сторонніх у «творчу лабораторію просвітителя» розцінювалось як грубе порушення традиційних практик трансляції знань від наставника до вихованців. Рішучий заклик «встать с кафедры», а потім відмова продовжувати лекцію свідчать про прагнення професора одноосібно здійснювати контроль над навчальним процесом. Такий спосіб мислення накладався на «гумбольдтівську» модель вищого навчального закладу, за якою ідеал університету розкривався у «свободі викладання та навчання» [4, с. 81].

Рівень професіоналізму вченого мужа вимірювався не тільки науковим доробком та викладацькими практиками. Досягнення ідеалу професора – це не лише результат тривалої роботи, а й постійний рух, що не має завершення. Ключове значення у цьому контексті відіграє категорія досвіду. Закордонні відрядження визначалися Кістяківським як найкращий спосіб удосконалення фахових вмінь та навичок: «...я считаю целесообразным последовать в этом случае издавна установившемуся обычаю послать молодых людей за границу прежде их допущения на кафедру» [11, с. 244].

Окрім професійних якостей, важливу складову вірцевого образу професора для Кістяківського становили моральні принципи, які ґрунтувалися на загальних християнських цінностях. Таким чином, лінощі, хабарництво, казнокрадство визначалися недопустимими нормами поведінки наставника молоді. Як було сказано вище, манера формулювання абстрактних суджень, рухаючись від протилежного з використанням конкретних прикладів, призвела до наявності у щоденнику низки антиідеалів.

Серед інших можемо виокремити обскурантизм (ворожість до просвітництва, реакціонерство) [12, с. 80], якобінство (надмірний прояв вільнодумства, що відкидало традиційні християнські орієнтири) [11, с. 128]. Часто вживаною в наративі є категорія софізму, яка з моральної точки зору означала невідповідність внутрішньої сутності індивіда зовнішнім проявами його поведінки: «Это человек необыкновенно хитрый при внешней простоте, с дозой наглости при внешнем джентельменстве» [11, с. 302].

Загалом, «принципы нравственности» посідали надзвичайно важливий щабель в ієрархії якостей ідеального професора: «Когда я знаю факты, указывающие на непрочность самых основных принципов нравственности в моем воспитателе..., я не могу чувствовать к нему и малейшего уважения...» [11, с. 265]. Саме моральні принципи професора виступали сполучним містком між наставником та вихованцями, що прокладав шлях до реалізації просвітницької місії вченого мужа – виховання молодого покоління.

Найбільш умоглядну квінтесенцію «ідеального типу» професора Олександрові Кістяківському вдалося втілити у таких рядках: «Я полагаю, что профессор должен быть личностью более или менее идеальной. Он должен быть человеком, владеющим в большей мере, чем другие, умственными силами и нравственными качествами,

чтобы пользоваться уважением со стороны студентов» [11, с. 265].

Таким чином, «розумові якості» наставника формуються у процесі поєднання викладацької та наукової діяльності. Повага з боку студентів забезпечує можливість здійснювати вплив на «учащуюся молодежь» [11, с. 321], що в кінцевому результаті виводить професора на рівень «общественного деятеля» [11, с. 212], який, виховуючи молоде покоління інтелектуалів, виконує перед суспільством свій обов'язок.

Отже, можемо схематично накреслити ідеальний образ професора для О.Ф. Кістяківського, що ідентифікується з «просвітницькою місією» вченого: інтелект (наукові досягнення + викладацька практика; вагомою віхою у становленні вченого є закордонне відрядження, що сприяє накопиченню досвіду) + моральні якості → повага з боку студентів → вплив на студентів (виховання/навчання і т.ін.) → створення «суспільного блага».

Протягом значної частини творчого життя О.Ф. Кістяківського підтримувала та надихала вірна дружина і супутниця – мати шістьох його синів – О.І. Кістяківська (уроджена Міхель). Вона також залишила по собі власні тексти – листування. Листи Олександри Кістяківської зберігаються у фонді № 3 Інституту рукопису Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського і налічують 154 одиниці зберігання на 324 аркушах [6].

Епістолярна спадщина О.І. Кістяківської є не просто «річчю в собі», а виступає цілком самодостатнім джерелом до низки дослідницьких проблем. Чи не найкраще епістоли Олександри Кістяківської висвітлюють особливості та регіональну специфіку (міста Києва) професорської культури Російської імперії другої половини XIX ст. На сторінках листування О.І. Кістяківської представлені цікаві та самобутні сюжети повсякденного життя родини професора: розпорядок дня; різноманіття бу-

денних активностей і комунікативних практик; виховання дітей та організації їхнього дозвілля, питання розвитку педіатрії та дорослої медицини, особливості улаштування сімейного побуту тощо.

Тематика представлених у листах сюжетів значною мірою залежала від місця та умов перебування дружини професора. Відтак, інформативне наповнення листів, адресованих із села Великі Будки, де відпочивала родина Кістяківських влітку, різко контрастує з «київськими замальовками» заклопотаних буднів. Тож цілком закономірними є роздуми Кістяківської над образом свого чоловіка-професора протягом закордонного відрядження О.Ф. Кістяківського (1871 – 1873 рр.), куди разом із вченим подорожувала його родина [5].

Олександра Кістяківська вирушила до Європи вагітною з трьома малолітніми дітьми. Один із синів Кістяківських Юлій народився під час відрядження – 2 квітня 1872 р. Це свідчить про розуміння дружиною професора значення закордонного стажування для кар'єри її чоловіка. Тривалий час подружжя змушене було жити на відстані: О.І. Кістяківська – у Гейдельберзі, а О.Ф. Кістяківський – у Кельні. Листування стало для закоханих не тільки засобом комунікації, а й майданчиком для дискусій та філософських роздумів.

В одному з листів О.І. Кістяківської викладено її бачення ідеалу вченого-професора: «Без сомненья, Шиллер, Шекс[пир], Гёте принесли пользу человечеству, но неужели добросовестный учёный (тут і далі підкреслення І. В.) профессор принесет менее их пользы, воспитывая поколение людей с правильным взглядом на известную науку? А, наконец, если ты исполнишь работу по истории уголовного права, неужели она принесет менее пользы человечеству, чем вирши Шиллера и Гёте?» [7, арк. 1зв.].

Наведені рядки є поясненням до попереднього листа, де Кістяківська лаконічно зазначала: «Меня только и

утешает, что все эти жертвы принесут славу тебе и пользу человечеству» [8, арк. 1зв.]. О.Ф. Кістяківського зацікавив виклад його дружини, і у своєму листі він реагує на нього, оскільки в наступній відповіді Кістяківської перед розлогім поясненням зазначалось: «Теперь буду отвечать на твое последнее письмо. Ты говоришь, что я сказала слишком много словами: «...и приобретешь славу себе и принесешь пользу человечеству», – я с тобой не согласна» [7, 1 зв.]. Далі Кістяківська подає власні роздуми у розширеному варіанті.

Суспільну вагу вчених занять професора О.І. Кістяківська порівнювала з культурним значенням творчості всесвітньо відомих поетів. Кістяківська проводила паралелі невимушено, оскільки вказувала не на відомих вчених-юристів, а на літературних митців. Таким чином, мета її тексту – наголосити на значенні результатів праці, що співвідноситься із суспільним благом. Ідеальний професор поєднує викладацьку та наукову діяльності, володіє зразковими моральними якостями («добросовестный учёный»), а відтак реалізує свою місію перед загалом.

Повністю перебираючи на себе турботи, пов'язані з улаштуванням сімейного побуту, піклуванням за дітьми та їх вихованням, О.І. Кістяківська прагнула бути причетною до створення того значущого суспільного здобутку, що плекав її чоловік. Поряд із детальними описами особливостей протікання хвороб у дітей, способів їх лікування та перших ознак одужання, присутні наполегливі зауваження О.І. Кістяківської: «Исполни, голубчик мой, задуманные дела и приезжай в мои объятия, хоть денек-два побудешь с нами, а тогда уже [поедешь] в Лейпциг. Мне все-таки будет легче, но, милый, планов своих относительно работы не изменяй. Как мне не от радо видеть тебя возле [себя], но я не хочу стоять тебе поперек в твоих научных целях и быть [тебе] тормозом» [9, арк. 2].

Намір відчувати свій стосунок до шанованої у суспільстві праці був характерним світоглядним орієнтиром для дружини професора. Не лише тексти О.І. Кістяківської це засвідчують. Наприклад, у листах В.І. Флоринської до свого чоловіка закладені подібні смислові значення: «Ну, дай же еще разцеловать тебя безчетное количество раз для придания тебе бодрости на твои ученые труды. Ну, запасся силами? Ведь и я принесла пользу, хоть косвенным образом» [10, арк. 2 зв.].

Отже, виходячи з вищезазначеного, можемо сформулювати деякі висновки. Проведений аналіз текстів Кістяківських продемонстрував «смислову близькість» у сприйнятті ідеального образу професора. «Гейдельберзькі листи» Кістяківської датуються ранішим часом (1872 р.), ніж щоденникові записи її чоловіка (Кістяківський почав їх вести з 1874 р.). Однак, це не може означати, що до генези у Кістяківського вірцевого образу професора спричинилася його дружина. Натомість цей факт може вказувати на зародження у Кістяківського професійних стереотипів ще на світанку його кар'єри.

Порівняльний аналіз текстів щоденника та листів засвідчує безпосередню причетність О.Ф. Кістяківського до формування переконань його дружини. Буденні записи демонструють спосіб конструювання ідеального образу професора шляхом саморефлексій, а також спроби «підтягти» власну особистість до взірця. У кореспонденції О.І. Кістяківської, що пронизана жіночою підтримкою, професійний шлях її чоловіка розцінюється саме як процес руху до абстрактного «ідеального типу», факт досягнення якого не підлягає сумніву.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Антипенко Г.* (Нелипа) Наукова спадщина О. Ф. Кістяківського: відголоски Європи / Г. С. Антипенко

(Нелипа) // Навддніпряньська Україна: історичні процеси, події та постаті. 2009. Вип. 7. С. 272. 303.

2. *Берзін П.* Київська школа кримінального права (1834 – 1960-ті роки): історико-правове дослідження. Монографія / П. С. Берзін – 2-ге вид. перероблене і доповнене. К., 2013. С. 284–399.

3. *Бутич І.* Передмова / І. А. Бутич // Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): у 2 т. / упорядкув. Шандра В. С. та ін., Відпов. ред. Бутич І. А. К., 1994. Т. 1. 1874–1879. С. 6–23.

4. *Вишленкова Е., Галиуллина Р., Ільїна К.* Русские профессора: университетская корпоративность или профессиональная солидарность / Е. Вишленкова, Р. Галиуллина, К. Ильина. М.: Новое литературное обозрение, 2012. 656 с.: илл.

5. *Ворожбит І.* Родина О. Ф. Кістяківського в період закордонного відрядження професора у світлі епістолярних джерел / Ворожбит Ірина // Історія та історіографія в Європі. 2016. № 5. С. 141–156.

6. ІР НБУВ – Ф. 3. – Од. зб. № 62385 – 62541. – 324 арк.

7. ІР НБУВ – Ф. 3. – Од. зб. № 62386. – 2 арк.

8. ІР НБУВ – Ф. 3. – Од. зб. № 62522 – 1 арк.

9. ІР НБУВ – Ф. 3. – Од. зб. № 62524. – 2 арк.

10. ІР НБУВ – Ф. 3. – Од. зб. № 21325. – 2 арк.

11. *Кістяківський О.* Щоденник (1874–1885): у 2 т./ упорядкув. Шандра В. С. та ін., Відпов. ред. Бутич І. А. К.: Наукова думка, 1994. Т. 1. 1874–1879. 648 с.

12. *Кістяківський О.* Щоденник (1874–1885): у 2 т./ упорядкув. Шандра В. С. та ін., Відпов. ред. Бутич І. А. К.: Наукова думка, 1994. Т. 2. 1880–1885. 584 с.

13. Михаил Иванович Семевский († 19 марта 1892 г.) Некролог // Киевская старина. 1892. Т. 48. № 4. С. 112–115.

14. *Палієнко М.* Журнал «Киевская старина» в громадському житті України (кінець XIX – початок XX ст.):

автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Марина Палієнко. К., 1994.

15. *Побірченко Н.* Уроки професора О. Ф. Кістяківського / Наталя Побірченко // Шлях освіти. 2000. № 2. С. 43–46.

16. *Світленко С.* Українські громади другої половини ХІХ – початку ХХ ст. (Особливості ідеології діяльності) / Сергій Світленко // Київська старовина. 1998. № 2. С. 9–28.

17. *Харитоновна О.* Кримінально-правові погляди О. Ф. Кістяківського: наукова спадщина та її значення для сучасних кримінально-правових досліджень / О. В. Харитоновна. Харків, 2010. – 252 с.

18. *Чеважевский В.* Из прошлого Киевского университета и студенческой жизни (1870–1875 г.) // З іменем Святого Володимира: Київський університет у документах, матеріалах та спогадах сучасників. У 2-х кн. / Упор. В. Кроткий, В. Ульяновський. Кн. 2. К.: Заповіт, 1994. С. 193–215.

19. *Шандра В.* Примітки. Показчик імен. Показчик географічних назв. / В. Шандра // Кістяківський О. Ф. Щоденник (1874–1885): у 2 т. / упорядкув. Шандра В. С. та ін., Відпов. ред. Бутич І. А. Т. 2. 1880–1885. К., 1994. С. 510–583.

ФРАНЦ КОКОВСЬКИЙ: РОЛЬ ОСОБИСТОСТІ В УКРАЇНСЬКОМУ МУЗЕЙНИЦТВІ 1930-Х РР.

Особистість Франца Коковського була значуща, впливова на оточення, але мало осмислена у сьогоденні. А він був особистістю надзвичайно багатогранною у творчих і дієвих проявах: юрист (адвокат), але ще й поет, публіцист, письменник, етнограф, громадський діяч.

Особливо цікавий Ф. Коковський як дослідник та популяризатор пам'яток старовини, особливо тієї за змістом, яка є, на думку Маркіяна Шапкевича, «...великий образ, ...дзеркало, як вода, чисте, в котрім незмушене являється лице столітей» [26, с. 154]. Він багато часу присвятив пізнанню різноманітних форм традиційної матеріальної та духовної культури, що являються, перефразовуючи А. Лепкого скарбами, яким немає рівних, бо вони є споконвічною правдою в житті народів» [15, с. 13-15].

У цьому контексті важливою складовою, що формувала пам'яткознавчий та пам'яткоохоронний зміст творчості й життєвої практики Франца Коковського, була його музейницька діяльність. І спектр власне музейництва займав одне з чільних місць у його праці. І цей дієвий спектр особистості фактично пов'язав у 1930-х роках Бережанщину (Опілля) та Сяніччину (Лемківщину).

Франц Коковський народився другого липня 1885 р. у Бережанах в міщансько-ремісничій родині. Здобувши початкову освіту, з 1898р. продовжує навчання в Бережанській гімназії. Після його завершення, у 1906 р. вступає на філософський факультет Львівського університету, але за участь в студентській демонстрації проти колонізації вищих шкіл був відрахований вже після першого курсу. Продовжує навчання в австрійському університеті м. Грац, пізніше у Чернівецькому та на репті

у 1910-1911 рр. знову у Львівському університеті, тепер уже на юридичному факультеті. Світова війна застала Ф. Коковського в містечку Козова, де він обіймав адвокатську практику. Після проголошення у листопаді 1918 р. Західноукраїнської народної республіки його призначено державним комісаром у цьому населеному пункті. А коли східногалицькі землі опинилися під владою Польщі, Ф. Коковський переходить на державну службу адвоката в Бережанах, потім повітового судді в Підгайцях, а з 1928 р. – окружного судді в адміністративному центрі Лемківщини Сяноку [23, с. 151-156].

М. Грушевський, пишучи про необхідність збору етнографічного (фольклорного, побутового) матеріалу, зазначає, що особлива увагу треба звернути зокрема «на гірський, карпатський район» як найбільш консервативний у народній традиції та найменш захоплений новачійними змінами [4, с. 12]. У 1920-1930-х рр. цей регіон вже мав солідні набутки у сфері пізнання свого традиційного минулого і вийшов на рівень його позитивного репрезентування.

Лише один приклад. У квітні 1937 р. Етнографічне товариство Підкарпатської Русі (голова Ради – о. Августин Волошин) виступило з ідеєю організації крайової етнографічної виставки. У зверненні до народу зазначалося: «Етнографічна виставка буде мати велике значіння для пропаганди нашої народної культури. Виставка в великій мірі послужить школам для пізнання рідного краю і притягне багато туристів з цілої республіки». Як додаток було складено перелік необхідних на виставку експонатів з описом доцільності їх популяризації серед широкого суспільного загалу. Серед них названо: народний одяг, вишивки, килими, писанки, кераміка, дерев'яні вироби, народні музичні інструменти, предмети сільськогосподарської техніки, приватні збірки (як окремі невідчужувані колекції), фотофіксація нерухомих пам'яток (зразків народного будівництва: дерев'яних це-

рков і дзвіниць, хат, надвірних будівель; млинів вітряних і водяних) [2, с. 1-4].

У це середовище збережених традиційних чинників й світоглядного консерватизму потрапляє з 1928 р. Франц Коковський. І тут, за словами М. Нечиталоюка, до нього «...приходить друге творче дихання... Разом із іншими культурними діячами (Левом Гецом, Іриною Добрянською, Іваном Филипчаком, Юліаном Тарновичем та ін.) він брав участь у заснуванні етнографічного музею «Лемківщина» в Сяноку» [23, с. 156]. Музею, який на багато наступних десятиліть зосередив у собі весь регіональний краєзнавчий, дослідницький та популяризаційний зміст.

На думку беззаперечного українського музейника, в цілісному сприйнятті цього слова, Дмитра Яворницького: «Музей – це минуле, це історія, це душа, серце наших прадідів, а для нас широчезний храм, куди ми повинні входити з побожністю, а виходити з глибоким поважанням і гарячою любов'ю до всього того, чим жили наші батьки, діди і прадіди, що повинні наподобляти, і тому мусимо учитися всі ми і грядущі за нами покоління, поки стоїть земля і світить сонце» [29, с. 148]. Тому, професійне музейництво – це і форма збереження історичної та культурної спадщини, і засоби презентації старовини для сучасників й наступників (що також є пам'яткоохоронним аспектом).

Презентація як спосіб збереження пам'ятки через пізнання є надзвичайно важливою дією. Адже, таким чином пам'яткоохоронна сфера свого роду динамізується, стає активною на прагматичному рівні. Музейна колекція у цьому – незамінний помічник. Це добре розумів І. Свенціцький, закликаючи до свідомої громадської підтримки музеїв: «Думати про пізнання рідного краю в часі прогульок, хоч-би найбільш систематичних, не пізнавши наперед зібраного в музеях краєзнавчого матеріалу, є виявом малого усвідомлення в завданнях краєзнавства»

[27, с. 10-11].

Серед західноукраїнського (східногалицького) культурницького оточення 1930-х рр. виробилося подвійне, але й гармонійно пов'язане в єдине ціле, розуміння суті красзнавства (відобразником якого був, зокрема, й М. Гавдяк): «пізнання краю на строго наукових основах» (природознавчі науки, географія, етнографія і т.д.), а також «популяризація відомостей про край серед широких верств населення» [3, с. 4]. Тобто процес популяризації етнічної спадщини мав базуватися на підставі серйозних професійних досліджень. У кожному регіоні такі функції могли виконувати музейні заклади.

Основа тогочасного музейного будівництва сприймалася виключно під польським ідеологічним кутом зору. На це спрямовували й державну підтримку. Тому потреба створення українського музейного середовища, де б представлялися матеріали традиційного побуту та культури перш за все місцевого українського етносу, була нагальною. Та вона була покладена виключно на сили українського громадянства, без будь-якого очікування урядових дотацій. І в таких умовах формувався й зокрема музей «Лемківщина» у Сяноці.

На рівні узагальнюючих інтерпретацій історія цього музею, як через колекцію, так і через особистостей-організаторів, достатньо вивчена. Згадаймо хоч би публікації львівських дослідників О. Сидора [28, с. 4-7] та А. Надопти [20, с. 69-75]. Але залишається багато цікавих локальних тем; одна з яких – роль Ф. Коковського у формуванні цієї музейної установи, її популяризації на рівні регіональних часописів, а також результати його практичної роботи у перші роки функціонування цього науково-просвітницького (та пам'яткоохоронного) закладу.

Історія музею сягає початку 1930-х рр. І з цього часу майже пів десятка років вона була пов'язана з досліджуваною нами особистістю. На перших Установчих зборах товариства «Лемківщина» 27 лютого 1931 року серед

його старшин було вибрано Ф. Коковського та художника Л. Геца. Головним завданням новоствореного керівного складу була організація та визначення перспектив розвитку регіональної музейної структури [16, с. 197-198]. І вже тоді ж – у лютому – в Сяноці було закладено музей «Лемківщина» [8, с. 469]. «Зберегти для майбутніх поколінь пам'ятки нашої давнини на Лемківщині» – такою була визначена мета товариства. Серед засновників названо Франца та Соню Коковських. Статутні положення підготовлено за Статутом товариства «Бойківщина» та за сприяння його членів Володимира Гуркевича та Івана Филипчака [19, с. 766].

Власне представники Товариства та музею «Бойківщина» (Самбір) надавали, на початках, своїм колегам у Сяноці належну інформаційну підтримку. Підтвердженням цьому – наступне повідомлення у «Літописі Бойківщини»: «Дня 27.ІІ.1931 р. відбулися перші установчі збори Т-ва «Лемківщина...». Згадано як позитивний результат і перші досягнення колег: «Зуміли за пів року придбати з 35 сіл 450 чисел (1100 предметів)». Далі висловлювалося побажання щодо подальшого розвитку як «братнього Т-ва» [16, с. 176].

Музей Товариства «Лемківщина» очолив Лев Гец. На рівні довідниковому його діяльність показана також доволі односторонньо: «Лев Гец (13.04.1896, м. Львів – 16.12.1971, м. Краків) – укр. графік і живописець. Закінчив 1924 р. Краківську академію мистецтв (з 1950 р. – її професор). Твори: понад 3500 малюнків, акварелей, картин, з яких 150 картин і 15 дереворитів присвячено Лемківщині... Під враженням перебування у Києві (1969 р.) створив ескізи «Золоті ворота», «Будинок Т. Шевченка» [18, с. 157]. Музейницька діяльність залишилася поза увагою подібних видань. Тут доцільно буде згадати один факт, який пов'язав цю особистість з Бережанами: у 1916 р. Лев Гец виконав ескізний рисунок олівцем місцевого Парафіяльного костюлу [24, с. 19].

На другому з'їзді українських музеологів (3-4 червня 1933 р., Самбір) представники музею «Лемківщина» прозвітували про свої досягнення такими цифрами: ще у 1931 р. музей мав 1100 експонатів; за 1931-1932 рр. поповнено збірку 600 предметами, а до 25 травня 1933 р. музейний фонд збільшено ще на 1706 одиниць зберігання. Таким чином, на час проведення з'їзду фонди музею склалися з 3406 одиниць зберігання.

А за перші п'ять років зібрано (з 77 сіл і містечок) 6521 музейний артефакт. Серед найбільш активних його співробітників було названо Лева Геца та Франца Коковського. Зокрема, Франц Коковський був відповідальним за збір й опрацювання етнографічного матеріалу та «пропаганду» – планомірне поширення звісток про музей та музейництво [19, с. 766].

Власне, показовими результатами «пропаганди» Франца Коковського можна назвати його інформаційні статті під рубрикою «Музей «Лемківщина» у Сяноці» (опубліковані в часописах «Назустріч» за 1934 р. та «Наша Батьківщина» за 1937 р.). Тут подається (коротко) загальна характеристика музею, з акцентуванням на кількість музейних предметів та їх тематичну класифікацію.

Зазначено, що від часу заснування (з 1931 р.) у музеї зібрано 7515 експонатів, за останній рік – «994 каталогових числа». Серед експонатів: 151 ікона XV-XIX ст., 2783 документи, 450 одиниць нумізматики, 39 зразків медальєрного мистецтва, документів періоду УНР – 232 одиниці, 109 зразків старих тканин, вишивок – 263 числа, книг – 548 (з них – понад сотня рукописів, починаючи з XVI ст.), писанок – 140 одиниць, 250 світлин; а також банкноти, картки, моделі, господарське знаряддя. Представлені окремі археологічні артефакти (переважно крем'яне знаряддя), «зразки зброї з княжих часів і гармату з часів Хмельниччини», кераміка, скло, народний одяг [10, с. 8; 11, с. 143-146; 13, с. 153-155].

Своєрідним показчиком практичних заходів зі збо-

ру музейних предметів як засобу збереження цілісного сакрального зібрання була стаття Ф. Коковського «Нова ділянка культурної праці» (опубліковано в часописі «Жінка» за 1937 р.). Заставка має цілком пам'яткоохоронний зміст і мету: «По наших церквах, у глухих закутках провінції, криються невичерпані ще скарби нашого культурного дорібку з минулих століть. Скарби, що на них ніхто не звертає уваги, які валяються та пропадають марно. Не говорю про старовинні образи, чи церковні посуди та знаряддя, бо ними вряди-годи хтось іще поцікавиться».

Речі, на які взагалі не звертають уваги – це старі фелони, спатрихилі. Автор переглядав їх на старих стріхах і майже завжди бачив понижені, повністю втрачені. Тому, з метою збереження подібного виду сакральних мистецьких творінь, у 1936 р. при музеї «Лемківщина» створено окремих відділ церковних тканин. На час авторської публікації зібрано 80 штук фрагментів, сім цілих фелонів, 21 більших відрізків й одна плащаниця. Окремі зразки визнавалися як дуже цікаві й своєрідні (згідно думки дослідника – «бідермаєрські», як окрема стилістична форма шп. ХІХ ст.) [13, с. 152-153].

Наступний факт також відзначено в окремій публікації Ф. Коковського. До Управи музею «Лемківщина» надійшло повідомлення, що на землях Горлицчини (адміністративний центр краю – Горлиці – колишня оселя німецьких колоністів й зона нафтового промислу) залишилася бібліотека о. Менцинського (пароха Маластова), убитого бандитами. Для перевірки інформації та, загалом, збору предметів музейного значення, туди поїхали Лев Гец, Франц Коковський та студент Б. Чайківський. Їх обов'язки були чітко розподілені: Л. Гец вивчав і збирав мистецькі пам'ятки, Ф. Коковський – етнографічні, а Б. Чайковський здійснював фотофіксацію матеріалу [12, с. 62]. У результаті проведених на місцевості пошукових й атрибуційних робіт було здійснено відбір бібліотеки, опис церкви та інших неру-

хомих пам'яток краю; проведено власне збір музейних предметів (зокрема, образів), фіксацію воєнних цвинтарів. Зроблено якісний етносоціальний та господарський опис населених пунктів краю [12, с. 62-70]. Переважно таким чином й формувалася музейна збірка товариства «Лемківщина».

Слід зазначити, що Лемківщина як етнічна територія почала зацікавлювати (у 1930-х рр.) й польський соціум. У результаті починають видаватися різноманітні інформаційно-довідникові збірники. Так, у 1935 р. виходить колективна праця про край такого собі путівниково-довідникового, «мандрівницького», спрямування [32, с. 92]. Зрозуміло, цей інтерес, в основі якого не закладалися ідеї популяризації місцевого етно побутового й національно-культурного потенціалу, мав більший акцент у бік туристично-екскурсійного застосування.

А підстави для зацікавлення були набагато глибшими, проблемнішими та необхіднішими для громадянства. Це чітко відзначав Ф. Коковський: «Перед війною (1914-18 рр.) говорилося і писалося у нас дуже мало про Лемківщину. Говорили чи писали про неї хіба напі вчені, дослідники народного життя. Часом, і то дуже рідко, з'являлась якась стаття у пресі, часом знову ми чули, що якогось урядовця перевели на посаду за Сян. Таких урядовців ми дуже жаліли, називаючи їх «заточеннями», бо ж більшість наших людей думала, що за Сяном вже самі чужі, що там нема своїх. Дехто склав навіть приповідку, що, мовляв, по Сян наше. Так помалу затрачувалася серед нашого народу свідомість того, що далеко, далеко за Сяном живе сильна, тверда вітка українського народу – лемки» [9, с. 32]. Таким чином, збір, вивчення та популяризація історико-культурної спадщини регіону – це ще й важлива національно-усвідомлююча ідеологічна складова. І виконавцем цієї місії був музей «Лемківщина» у м. Сянок.

Ефективна красназнавча і фондово-експозиційна ро-

бота цього музею не припинялася й після виходу з нього Л. Геца та Ф. Коковського. А наслідки їхньої, зокрема – збиральницької, діяльності ставали об'єктом пізнішого вивчення. Так, уже в 1960-х рр. Ірина Добрянська була авторкою ряду публікацій археологічних матеріалів, зібраних ще напередодні та на початку другої світової війни за ініціативи тогочасного директора музею «Лемківщини» Лева Геца. Віднайдені артефакти були атрибутовані та зберігалися (станом на 1961 р.) у фондах Сяноцького музею «Лемківщина» [21, с. 13; 22, с. 3].

З поч. 1930-х рр., як справедливо зауважує В. Кушнір, «формою систематичної співпраці українських музеїв Галичини стали музейні з'їзди». Перший з'їзд пройшов 25 квітня 1931 р. у Львові в приміщенні Національного музею [14, с. 828]. І вже на ньому було ухвалено рішення, щоб етнографічні матеріали «громадянство не віддавало приватним збирачам, а тільки й виключно музеям» [16, с. 197].

На другому з'їзді, що відкрився у Самборі третього червня 1933 року, від музею «Лемківщина» був присутній Лев Гец [27, с. 830]. А на наступному – третьому – з'їзді, який відбувся у Львові 9 червня 1935 р. (знову в приміщенні Національного музею) музей «Лемківщина» представляв уже Франц Коковський. Його також вибрано за секретаря з'їзду, а сам процес роботи міжмузейного збирання він висвітлив окремою публікацією (газета «Новий час» від 12 грудня 1935 р.) [14, с. 830-831]. На з'їзді, зокрема, було розглянуто питання щодо організації нових регіональних українських музеїв; вирішено домагатися їх відкриття у Станіславові, Бережанах, Збаражі [14, с. 832].

На третьому ж з'їзді українських музейників визначилася й красназнавчо-музеологічна концепція Франца Коковського, яка передбачала збір і комплектування на регіональному ґрунті всіх предметів, що мають яку-небудь історико-культурну цінність, а не створення на основі зібраних колекцій лише історично-етнографічних фон-

дів. Але прихильники такої ідеї залишилися в меншості [14, с. 832].

Із середини 1930-х рр. Ф. Коковський повертається у Бережани і тут не полишає діяльності з організації крайового українського музею. Ще в 1935 р. підготовлено відозву про створення при місцевій філії педагогічного товариства «Рідна школа» «Українського Національного музею ім. Андрія Чайковського у Бережанах». Одним з ініціаторів, що її підписали, був Ф. Коковський [5, с. 3]. Його участь у цій музестворчій діяльності сприймається нами як беззаперечно домінуюча.

12 листопада 1935 року при місцевій філії Товариства «Рідна школа» створено музейне товариство ім. А. Чайковського. Франц Коковський – в Управі музею. Для популяризації та активізації збирацької роботи серед населення краю Управа осередку в Бережанах розробила спеціальний квестіонар, в якому було чітко зазначено, що саме потрібно збирати до музейної збірки. Тракувалося це доволі масштабно: «всі пам'ятки побуту (народна українська ноша, вишивки, писанка), культури (церковне та світське мистецтво, рукописи, книги), археологічні знахідки, матеріали до краєзнавства, народної творчості...» [19, с. 770].

На поч. 1936 р. до Бережанського повітового староства було подане ще одне звернення щодо потреби відкриття українського, за змістом, музею. Цитуємо його повністю: «Ваша достоїнносте!

Громадянство Бережан рішило обновити при кружку «Рідної школи» в Бережанах та на його статуті Музей, що має стати храмом нашої культури.

Цей музей конечно потрібний, коли зважимо те, що не мали дотепер свого музею ні Бережани, ні Підгайці, ні Перемишляни, ні врешті Монастириськ та Бучач. А тут, на цих землях, починаючи з наших княжих часів йшли завзяті бої за володіння цією землею, тут наші предки гурдь об гурдь ставали проти наступів татарів,

волохів, мадьяр, московитів, тут врешті наше славне стрілецтво написало кров'ю найкращі картини свого існування. Серед ініціаторів створення музею, підписи яких поставлено під вищезазначеним зверненням, був і Франц Коковський як представник музейної управи [1, с. 2].

Він залишає за собою функцію «пропаганди», інформатора й радника щодо новоствореного музею. Це підтверджує коротка замітка Ф. Коковського «У справі Бережанського музею» (Новий час.-1936.-№65.-21 березня) як відповідь на звернення др. Є. Пеленського в 58 числі «Нового часу». Останній заперечував потребу називати музей як «національний» та імені А. Чайковського. Франц Коковський роз'яснює: музей трактується як «народний» (визначення «національний» помилково інтерпретовано Пеленським). А применшення ролі А. Чайковського як «третьорядного письменника та провінційного діяча» вважав некоректним (нагадуючи, що музей у Сокалі також названо його іменем) [13, с. 148].

Слід зазначити, що з 1925 р. у Бережанах вже існував музей полоністичного ідеологічного спрямування, який розташовувався в окремих кімнатах міського магістрату. Безпосередня ініціатива його створення належала магістратському чиновнику Адольфу Лучинському. І вже через п'ять років музейні фонди налічували понад 2500 цінних предметів, значна частина яких відображала події недалекого військового минулого (події першої світової та українсько-польської воєн). Музейні колекції активно рекламувалися, що посилювало в такий спосіб масовий наплив туристів. До 1930 р. музей відвідало понад 2 тис. гостей міста з Львова, Тернополя, Варшави, Кракова, інших великих населених центрів. Частково під музейно-експозиційні потреби використовувалися деякі приміщення Ратуші [30, с. 18-19]. Серед збірок вищезазначеного періоду історичну цінність мали: колекція різних

документів, банкнотів, фотографії учасників бойових дій, кількадесят шабель і карабінів, уламки снарядів, монети, медалі, печатки, кілька листів генералів Едварда Ридз-Смігли та Владислава Сікорського. Окремо згадується колекція восьми старих книг – однієї Біблії, а також замкових й міських інвентарних [33, с. 37-38].

Сприймався цей музей і в контексті організації загальнотуристичних чи екскурсійних маршрутів. Описуючи об'єкти екскурсійного відвідування у Бережанах, Томаш Кунзе зазначає, що «музей міський (будинок міського правління при вул. Гартлера, 2) можна відвідати за попереднім оголошенням в міському правлінні» [31, с. 176-177].

На рівні путівниково-інформаційному згадуються в Бережанах й інші збірки музейницького характеру, з якими може ознайомитися кожен охочий: «Банк при вул. Гартлера №4... тут оформлено галерею з 53 олійних портретів королів польських невідомого маляра» [31, с. 176].

Наявність полоністичного, за етнічним й ідеологічним змістом, музею формувало підстави для депшо однобічного пізнання та популяризації минулого краю. Тому потреба створення українського музею, в якому б репрезентувалися матеріали традиційного побуту та культури перш за все місцевого українського етносу, була нагальною.

І впродовж 1935-1936 рр. головні проблеми, пов'язані з організацією українського музею в Бережанах, були вирішені. Уже на четвертому музейному з'їзді (31 травня – 1 червня 1936 р.), господарем якого був музей товариства «Лемківщина» у м. Сяноку, вперше було представлено новостворений Бережанський музей. І представником від нього був Ф. Коковський, який виголосив окрему доповідь на тему «Над джерелами Ослави» (короткий нарис матеріальної культури на пограниччі Лемківщини і Бойківщини) [14, с. 832-833]. А стаття

Франца Коковського «Із нагоди з'їзду музеологів у Сяноці» (Новий час.-1936.-Ч.120) містить авторські спогади про організацію музею «Лемківщина», якому виповнювалося п'ять років [13, с. 148-151]. Зокрема, висвітлюються конкретні факти «веселих поїздок» по Лемківщині з метою збору музейних предметів, в душі відомих спогадів Д. Яворницького.

До музейної діяльності були причетні окремі визначні особистості галицького українства – вихідці з Бережанського краю. Так, етнограф і бібліограф Зенон Кузеля уже з 1897 р. (учнем гімназії) розпочав збір місцевого етнографічного матеріалу. Студентом університету в 1904-1906 рр. він стає волонтером відділу антропології та етнографії Цісарського надвірного музею, а також працює (до 1907 р.) в Австрійському етнографічному музеї під керівництвом проф. Гатерлянда. У 1904 – 1906 рр. З. Кузеля бере участь в етнографічних експедиціях до Карпат під керівництвом І. Франка та Хв. Вовка, які влаштувало Наукове товариство ім. Шевченка у м. Львові спільно з Антропологічним товариством в Парижі.

Окрім дослідницької роботи, тут проводився збір і закупівля матеріалів для різних музеїв: НТШ (етнографічного відділу), Олександра III у Петербурзі, Етнографічного у Відні [25, с. 79]. Це була та основа українського східногалицького музейництва, на якій базувалася подальша, більш якісна і професійна, діяльність, спрямована на розкриття і популяризацію народних етносоціальних і культурницьких досягнень.

Український музей у Бережанах проіснував до 1939 року. Наступна зміна політичних обставин та орієнтацій, на жаль, змела його. А збірки, принаймні окремі з них, поповнили фонди новоствореного обласного краєзнавчого музею у Тернополі. Власне, такий висновок можна зробити з наступного газетного повідомлення за 1941 рік: «Тому десять літ була музейна гарячка. Майже кожне

містечко старалося створити у себе музей. Мали такі музеї не лише Тернопіль, а Золочів, Теребовля, Бучач, Монастириськ, Борщів, Заліщики, Городенка, Бережани, Підгайці, Збараж, Кудринці. За більшовицької влади був наказ скомасувати всі музеї і створити обласний Музей у Тернополі. Управа Музею докладала всіх зусиль, щоб ті збірки звести до Тернополя. План переведено майже в цілості» [17, с. 4].

Ще й нині у фондах Тернопільського обласного краєзнавчого музею зберігаються зразки вишивання, які Франц Коковський зібрав у 1936 р. в селах Бережанського повіту. Це також може бути підтвердженням його особистої активної етнографічно-збиральницької діяльності.

У 1936 р. Ф. Коковський – ще й віце-голова Бережанської повітової філії товариства «Просвіта» ім. А. Чайковського; одночасно – член регіональних представництв Українського народно-демократичного об'єднання (УНДО), товариства «Сільський господар». З 1937 р. – голова повітової філії товариства «Рідна школа», з 1938 р. – ще й голова кураєвого сокільського об'єднання. Власне повітова філія «Просвіти» містилася у будинку «Рідної школи» по вул. Міцкевича, 3 [б, арк. 1-1 зв.]; тобто там, де концентрувалася збірка місцевого українського музею.

Життя Ф. Коковського було не лише насичене творчими здобутками. Воно мало трагічне завершення. Адже з приходом на західноукраїнські землі радянської адміністративної системи особистості його рівня стали небезпечними (як лідери та провідники національного змісту). Тому їх свідомо і масово знищують. Не міг оминати цієї власної Голгофи і Франц Коковський, якого заарештовують, засуджують за примітивно оформленим обвинуваченням.

В обвинувачувальному висновку по справі, який збе-

рігається у фондах Державного архіву Тернопільської області, визнається, що до Організації Українських Націоналістів він не належав (а це було головним звинуваченням). Але приналежність до інших вищезазначених – культурницьких, просвітницьких і господарських товариств – з позиції радянського судочинства теж вважалося «злочином», все акуратно перераховувалося як підстава для обвинувачення та подальшого засудження [7, арк. 33-33 зв.].

Франца Коковського не розстріляли; він помер від обставин перебування та ставлення до себе. Невідомі ні точна дата, ні обставини смерті. За однією інформацією, це сталося 9 вересня, за іншою – у листопаді 1940 р. [23, с. 158-159]. Є, щоправда, одна приписка олівцем на обвинувачувальному листі, датована 9 жовтня 1940 року. Можливо, і це може бути датою смерті (свідомого знищення) Ф. Коковського. Знищення цинічного, підступного і, на перший погляд, процесуально нелогічного.

Життя і діяльність Франца Коковського було осмислене, тому що мало мету. І ця мета була насиченою та багатогранною. Адже він був особистістю, стосовно якої справджуються слова відомого французького письменника Андре Моруа: «Визначна людина відрізняється від нас тільки своїм масштабом, а не своєю природою: ось чому життя великої людини завжди цікаве для нас». І ми, сподіваємось, розкрили ще одну з граней таланту, світогляду, думки та ініціативи Франца Коковського.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Бережанські вісті. 1936. Ч.2.
2. Вісті етнографічного товариства Підкарпатської Русі. Мукачів, 1937. Ч.5.
3. Гавдяк М. Завдання українського краєзнавства/М. Гавдяк//Наша Батьківщина. 1937. Ч.1.
4. Грушевський М. Береження і дослідження побуто-

вого і фольклорного матеріалу як відповідальне державне завдання/М. Грушевський//Україна. Науковий двомісячник українознавства. Київ,1925. Кн.5.

5. Діло. 1935. Ч.53.

6. Державний архів Тернопільської області (ДАТО). Ф.231. Оп. 2. Спр. 5.

7. ДАТО. Ф. Р-3429. Оп.3. Спр. 384.

8. *Козицький А.* Українські краєзнавчі музеї Галичини у міжвоєнний період/А. Козицький//Вісник Львівського університету. Серія історична. Львів, 1999. Вип.34.

9. *Коковський Ф.* Лемківщина /Ф. Коковський//Народний ілюстрований календар «Просвіти» на 1936 рік. Львів, 1936.

10. *Коковський Ф.* Східними межами Лемківщини /Ф. Коковський/Бібліотека Лемківщини. Львів, 1936. Ч.3.

11. *Коковський Ф.* Музей «Лемківщина» в Сяноці /Ф. Коковський//Наша Батьківщина. 1937. Ч.6.

12. *Коковський Ф.* Мандрівка по Горличчині/Ф. Коковський//Наша Батьківщина. 1939. Ч.3.

13. *Коковський Ф.* Вибрані статті та оповідання/Ф. Коковський. Тернопіль, 2010.

14. *Кушнір В.* Західноукраїнські музейні з'їзди 1930-х рр./В. Кушнір//Народознавчі зошити. Львів, 2003. №5-6.

15. *Лепкий А.* Де наші пам'ятники минулого/А. Лепкий//Альманах-календар «Червона калина». Львів, 1928.

16. Літопис Бойківщини. Самбір, 1931. Ч.1.

17. Львівські вісті. 1941. Ч. 124.

18. Митці України. Енциклопедичний довідник/За ред. А. Кудрицького. К.,1992.

19. *Надопта А.* Роль громадських наукових організацій та церкви у формуванні та становленні українського етнографічного музейництва Галичини кін. ХІХ ст. – 30-х рр. ХХ ст./А. Надопта//Народознавчі зошити.

2012. №4.

20. *Надопта А.* Кілька п'ятиріччів до діяльності Товариства та музею «Лемківщина» в Сяноці/ А. Надопта//Лемківський календар на 2013 р. Львів, 2012.

21. Наша культура. Літературний та популярно-науковий додаток «Нашого слова». Варшава, 1961. №5.

22. Наша культура. Літературний та популярно-науковий додаток «Нашого слова». Варшава, 1961. №7.

23. *Нечиталюк М.* Забутий письменник з Бережан/М. Нечиталюк//Науковий збірник Українського Вільного Університету. Матеріали конференції «Український Вільний Університет: з минулого в майбутнє. До 70-річчя з часу заснування» (Львів, 13-14 лютого 1992 р.). Мюнхен – Львів, 1993.

24. Нотатки з мистецтва. Філадельфія, 1972. Ч.12.

25. *Пеленський Є.* Зенон Кузеля – етнограф/Є. Пеленський // ЗНТШ. Праці філологічної та історико-філософської секції/За ред. В. Янева. Париж – Нью-Йорк – Мюнхен – Торонто – Сідней, 1962.

26. Русалка Дністрова. Київ, 1987.

27. *Свенціцький І.* Красзнавство та музейництво/І. Свенціцький//Наша Батьківщина. 1937. Ч.1.

28. *Сидор О.* Про музей «Лемківщина» в Сяноці /О. Сидор//Ватра. 2012. №1.

29. *Щербаківський В.* Українське мистецтво. Вибрані неопубліковані праці /В. Щербаківський. Київ,1995.

30. Brzezany 1530-1930. Brzezany, 1930.

31. Kunzek T. Przewodnik po wojewodstwie Tarnopolskiem/T. Kunzek. Tarnopol,1936.

32. Lemkowszczyznie. Krakow, 1935.

33. Wiszniewski S. Przewodnik po Brzezanach i okolicy/S. Wiszniewski. Brzezany, 1937.

УЧАСТЬ УКРАЇНСЬКИХ ГРОМАДСЬКИХ
ДІЯЧІВ У СТАНОВЛЕННІ НАЦІОНАЛЬНОЇ
ПЕРІОДИКИ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ В
1905–1914 РР.

В сучасних умовах актуалізується досвід боротьби українців за створення національної преси, хоча ця тема достатньо ґрунтовно досліджена в сучасній українській та зарубіжній історіографії, зокрема у працях А. Животка, І. Гирича, П. Губи, В. Меші, Г. Корбич, М. Палієнко, О. Реснта, М. Тимошика та інших, але є проблеми, які, на нашу думку, потребують переосмислення.

Можливість для легального розвитку преси на Наддніпрянській Україні надала російська революція 1905-1907 рр., яка сприяла піднесенню національних прагнень на цій території. Насамперед, це процеси завершення націотворення, що включали поновлення соціально-класової структури суспільства, інтеграцію елементів його економічної інфраструктури та подальший розвиток національної ідеології. Важливе місце в цьому процесі займала преса, умови для розвитку якої виникають на підставі Закону про тимчасові правила про друк в Російській імперії від 24 листопада 1905 року та Указу від 26 квітня 1906 року. За періодизацією В.І. Ігнатієнка починається третій етап у розвитку української періодики – з 1905 до 1914 – головною рисою якого було виникнення та розвиток преси на території Наддніпрянської України. [8, с. 8]

Вже на початковому етапі зародження українських видань на Наддніпрянській Україні серед свідомої інтелігенції поширюється розуміння необхідності розвитку національної преси як важливого фактора національного відродження. Одним із перших оцінив роль преси

В. Доманицький. В огляді, присвяченому розвитку української преси в 1906 році, він показує мрії української інтелігенції щодо великих перспектив, які відкривались із зняттям заборони друкованого українського слова в Росії: «Вважалось їй, що національне відродження піде надзвичайно жвавим темпом – українська книжка, українська література і преса розцвітуть буйно та пишно і вкриють десятками періодичних видань українську землю» [6, с. 49]. Але виявилось, що позбавлення українського народу національної чи будь-якої освіти негативно вплинуло не лише на національну свідомість, а й на саму можливість читати українські газети чи журнали.

Важливість преси у формуванні національної свідомості М.С. Грушевський визначив так: «Одинока певна дорога його розв'язання лежить через політичне і національне усвідомлення народних мас, а для цього в нинішніх обставинах один спосіб – створення можливо найкращої чи найбільш різносторонньої популярної літератури і преси та їх поширення діяльне енергійне й неустанне». [4, с. 88] Тому М.С. Грушевський у своїх статтях багато уваги приділяв оцінці розвитку основних тенденцій в українській періодиці. Визначаючи її місце, він писав: «величезна частина нашого громадянства встаки стоїть і стоятиме – щоб там не було – під впливами газетної публіцистики. Тому ці впливи повинні бути трактовані як явище «суспільного значення». [3, с. 62]

Виходячи з важливості цього питання для українського відродження вчений приділяє йому достатньо уваги в багатьох своїх публіцистичних творах, які до цього часу залишились не достатньо дослідженими. Аналізу перспектив розвитку демократичної та, зокрема, української видавничої справи в Росії М.С. Грушевський присвячує статтю циклу «На українські теми. Видавничча криза». Економічні причини бурхливого розвитку періодики в 1906-1907 рр. Грушевський бачить в перетворенні видавничої справи у капіталістичне підприємство; в надії

кредиторів видавництв отримати прибуток з розвитком політичного життя. Але швидко зміна політичних інтересів не дозволила повернути вкладений капітал, що призвело до неможливості прибуткового розвитку «дійних підприємств», що є, на його думку, дуже сумним фактом, з огляду на незвичайно важне, просто таки універсальне значення, яке здобуває тепер газета в житті суспільства». [2, с. 111.] Особливістю розвитку української преси Росії є те, що «в теперішніх обставинах вона не може бути ніякою великою силою, яку хто-небудь схотів би купувати, підплачувати з мотивів спекуляційних, чи організувати з сих же мотивів». [2, с. 112] Виходячи з цього, він робить висновок про необхідність «певного роду «кругової поруки», для забезпечення підтримки української «інтелігентської книжки», як це було зроблено в Галичині. [2, с. 113-117]

А в іншій статті М. Грушевський з тривогою підкреслює, що «пресою публіка цікавиться мало: в ній все однаково не довідаєшся нічого – про одне не хочуть писати, щоб не «не дати матеріалу ворогам», інше замовчують, не осмілюючись сказати те, що лежить на душі. [3, с. 61] Тому матеріали, що не виходять за межі популярності культури, не знаходять прихильної оцінки в українській пресі. Популяризація розцінюється вище, ніж самостійна наукова праця, здібність до популяризування ціниться більше, ніж знання і досвід. До наукових публікацій пред'являють вимоги фельетонності і злободенності, від них вимагається не те, щоб вони були совісні, варті та цінні в собі, а щоб були пристосовані до смаку й уподобань легкого читача, що «хотів би отак забавкою, не напружуючи голови, в кілька хвиль набратися глибокої науки і «получить удовольствие». [3, с. 62] Вчений підкреслює шкідливість такого явища для культурного розвитку українського народу. Це ставить українське життя на становище популярного, народного додатка до справжніх сусідніх культур – так як цього й

хотіли б вороги українського національного життя. Але це повинні зрозуміти не тільки «робітники нашої преси», а й широкі кола українського громадянства. М. Грушевський виділяє обставини, що сприяють розвитку самої тільки популярної культури: малочисельність інтелігенції, її матеріальна неспроможність, її зденаціоналізованість. Тому така інтелігенція дає тільки дуже слабеньку підставу для розвитку вищих форм інтелігентської культури.

Найважливіших факторів такого розвитку – державних і публічних ресурсів, якими підтримується вища культурна робота в інших народів, що живуть господарями на своїй землі, в Україні немає. Тому проявляється дуже несприятлива тенденція, на яку орієнтується преса, виходячи зі «слабосилості» інтелігенції – це свідоме зниження рівня публікацій, що спричинило до майже повної відсутності видань, розрахованих на інтелектуальну еліту. [3, с. 63]

У вересні 1907 року було засновано новий орган розповсюдження друкованого слова «Книгарня Літературно-наукового вісника». До цього часу у Києві існувала тільки одна книгарня «Київська старина». Для заснування нової книгарні М.С. Грушевський запросив Ю. Тищенко-Сірого, який прибув до Києва під псевдонімом П. Лавров. У своїй праці «Перші Наддніпрянські українські масові політичні газети» він показує, що на початках роботи в Києві видавнича справа стояла на примітивному рівні в порівнянні з російською пресою. Єдина щоденна на цілу Наддніпрянську Україну газета «Рада» мала всього понад 2000 передплатників і давала колосальні дефіцити, що покривались основним чином з допомоги В.Ф. Симиренка та Є.Х. Чикаленка. «Літературно-науковий вісник» мав тільки 500 передплатників. «Рідний край» – пару сотень, і це в той час, коли такі ворожі українському руху та інтересам українського народу московські газети, як «Киевская мысль», «Киевлянин»,

«Южный край», що виходили в Україні, мали десятки тисяч передплатників, а такі московські журнали дешевішої якості, як «Родина», «Нива» виходили мільйонами примірників і мали в Україні сотні тисяч передплатників. [25, с. 4] Причину такого стану Ю. Тищенко-Сірий пояснює обставинами, в яких доводилось працювати в ті часи. А саме: втрата за доби культурно-національного гніту широкими масами національної свідомості; матеріальний стан українських працівників та умови праці на книгарні.

Однією з причин матеріальної незабезпеченості української преси був недосконалий механізм функціонування передплати періодичних видань, що склався в Україні. Громади, політичні засланці бажали отримувати журнал чи газету для ознайомлення з українським національним рухом, але в переважній більшості безкоштовно, мотивуючи це відсутністю коштів. [24, с. 396] Підтвердженням таких фактів є листівка до канцелярії Товариства «Просвіта»: «Контора ЛНВ повідомляє Вас, що висилати Вам часопис дурно вона не може. Часопис висилається "Просвітам" на загальних умовах (10 крб.)» [16, арк. 1] Враховуючи таку ситуацію, редакції періодичних видань вимушені були впровадити такі форми передплати, як помісячна оплата та передплата в борг. Характерним прикладом є лист до редакції ЛНВ з Томська: «посилаю частину боргу, вибачте, що ніяк не зможу його зараз виплатити». [9, арк. 2] Редакція ЛНВ, з огляду на матеріальний стан деяких категорій населення – учнів, студентів, сільських вчителів, службовців, робітників та селян – надавала пільги при передплаті, коли вона здійснювалась безпосередньо з контори ЛНВ.

Характер ставлення громадськості до україномовної преси можна простежити за оцінками редакторів двох відомих українських органів: щоденної газети «Рада» та часопису «Літературно-науковий вісник». До Є. Чикаленка, як до видавця, ставилися в колах української інтелігенції дещо стримано, як до багатого землевла-

сника. Але на підставі аналізу його листування з О. Олесем можна зробити висновок про його безмірну відданість газеті «Рада», яку він фінансував з особистих коштів. Пропонуючи О. Олесю працювати в газеті, він попереджає: «щодо гонорару то, на жаль, багато платити не можемо, бо газета поки що не тільки не окупає себе, а дає величезні збитки і тим часом вважаєм потрібним її тягти... Покинуть газету тепер се значило б відсунути справу нашого культурного відродження на довгий, довгий час. А се був би гріх нашому поколінню на душі і сором на весь світ». [14, арк. 1]

У листах Є. Чикаленко показує своє бачення подолання причин малого розповсюдження української періодики. Як і більшість українських видань, «Рада» виходить у надзвичайно важких умовах, а «ведеться на кшталт звичайних російських газет... Нам треба тільки статей по національному питанню, чого нема в російській пресі. Та за політичні статті [жахаяють] нас. Сегодня за статтю Єфремова в №37 «Серед бруду» оштрафували на 300 руб. А не друкуй – обіжаються і одходять од газети, тоді роби сам як знаєш... Господи! І на що ти создав мене видавцем української газети?! Б'єшся, б'єшся, з сил вибиваєшся, а толку мало. Діла наші ліпшають так помалу, що якби так поліпшувалось здоров'я хворого, то лікар давно признав би його безнадійним. Отак і я – тільки «по долгу лікарської присяги» хлопчусь, але певен, що тільки чудо якесь, при сучасних умовах, може нас спасти. Але часи чудес минули». [15, арк. 1]

Є. Чикаленко акцентує увагу на дивній тенденції, що проявляється у ставленні письменників до українських видавців. Одним із таких проявів став конфлікт між О. Олесем та Є. Чикаленком, коли останній від імені Товариства Запомогти Науці, Літературі та Штуці відмовив О. Олесю у позичці за відсутністю грошей. Необхідно зазначити, що постійні образи О. Олеся на ґрунті фінансової скрути ще не достатньо досліджені, але аналіз

відносин з редакцією ЛНВ дає змогу зробити висновок, що ці образи часто ще більше ускладнювали його матеріальний стан. У Євгена Харлампієвича викликає подив ставлення письменників до видавців, як до капіталістів, хоча багато хто з них – члени редакцій і добре обізнані, з яким великим напруженням добуваються гроші на видання.

Однак в цьому сенсі показовою є доля самого О. Олесь. Він проводить активну літературно-публіцистичну та редакційну діяльність в багатьох періодичних виданнях. У 1906–1914 рр. О. Олесь співробітник щоденної газети «Рада», заснованої Євгеном Харлампієвичем Чикаленком. У березні 1909 року він звертається до Є. Чикаленка з проханням допомогти знайти роботу дружині, яка закінчила Бестужевські курси. Сам О. Олесь прагне переїхати до Києва, пояснюючи Є. Чикаленку свої мрії: «Для мене Київ потрібен, як осередок нашого культурно-національного руху. Я охоче жив би там, знайшовши для себе ветеринарну посаду, заробляючи де-що літер. працею. В Києві я бачив би те, що ніколи не доводилось мені бачити в інших центрах. Взагалі за себе в сім розумінні я не турбуюсь і де-небудь прямощусь в Київ». [12, арк. 1]

І хоча О. Олесь бажав знайти виключно літературну роботу, але редакції «Ради» та ЛНВ були надто слабо фінансово забезпечені. Оскільки за професією О. Олесь був ветеринаром, вдалось знайти роботу в Київській міській різниці. Тут він працює 9 років – з 1909 до поч. 1919 року. В атмосфері кривавого пару, хрипіння й агонії конаючих тварин довелось мені «продовжувати» літературну роботу». [23, с. 50] О. Олесь, вирвавшись із різниці, часто тремтячи, оповідав про окремі епізоди, що там траплялись. Мабуть саме цей стан він охарактеризував віршем:

Хтось весну мою убив,
Заморозив кров гарячу...

З того часу серед нив,
Я стою і тихо плачу. [20, с. 143]

Має рацію А. Ніковський, зазначаючи: «маємо справжню літературу, але ще не здобули масового рядового читача – отже скільки мужності треба мати в серці, скільки забуття і самопожертви треба, щоб бути українським письменником: творити для народу – і так далеко вперед від нього піти, творити для загального добра – разом з тим забитись на такі самотні високості духа». [19, с. 172]

Справді велику роль у залученні до співпраці в ЛНВ О. Олесь – відіграв М.С. Грушевський. У фонді поета в ІР НБУВ зберігається лист М. Грушевського з пропозицією до співпраці: «Просимо Вас до участі в ЛНВістнику – чим ласка, чи віршом чи прозою. Не богато, що правда, можемо Вам запропонувати – платимо по 1 1/2 руб за сторінку прози і 6 коп за рядок віршів». [12, арк. 1] На той час, як свідчать листи Ю. Сірого до О. Олесь, для молодого поета це було надзвичайно важливо, так як він одержав "великий аванс". О. Олесь не міг знайти роботи і навіть мав намір виїхати з сім'єю до Сибіру. Ю. Сірий радить йому дочекатись приїзду Грушевського [11, арк.1]. На перший лист Грушевського поет зразу ж відповів, приславши до друку поезії, одну з них присвятивши Грушевському. [22, с. 76] Грушевський, дякуючи за швидку відповідь та присвяту, просить присилати якнайбільше матеріалу, за що обіцяє платити по "вищій таксі", нашій – на жаль", а на додачу зазначає: «Я модернізму не боюся зовсім, як бачите зрештою, ЛНВ, і внимаю равнодушно докорам з боку [добродіїв] наших». [13, арк. 1] З 1909 року на сторінках ЛНВ побачили світ 65 творів О. Олесь.

Цікавими є погляди самого О. Олесь як завідувача київського видання, котрі він висловив у статті "Український передплатник". На його думку, передплатниками україномовних видань є працівники редакцій, «робітники видавця», пайщики, свати і куми, селянські маси і цен-

зура і «тому український передплатник – геть вигадка патріотів, фантастичний плід патріотичної фантазії». [10, арк. 3] Інертність громадянства та його байдужість знищить українську періодику і, як зазначає О. Олесь, «ми знов житимемо без свого прапора, без свого голосу, як кажуть «в міжнароднім концерті». Нас се не лякає, ми навіть не доросли до розуміння всієї ваги, всього значення власної преси». [10, арк. 9] Тому поет робить невтішний висновок: «передплатника немає – єсть тільки «одержуватель». [10, арк. 11]

Фінансові перешкоди українській пресі допомагало долати благодійництво заможних осіб – Є. Чикаленка, В. Симиренко, В. Леонтовича. Найбільш відомим меценатом української преси після 1905 року є Василь Федорович Симиренко – промисловець та опора української культури. Був це, як каже у своїх спогадах О. Лотоцький, з натури "Український Никодим, що свою чинність проводив не на людських очах і не для людського ока, а з почуття обов'язку і глибокої любові до Батьківщини, що були змістом усього його життя. Найбільша його допомога була Науковому Товариству у Києві, «Літературно-науковому віснику», «Громадській думці», «Раді». [7, с. 166-167] Підтримував персонально письменників та громадських діячів, М. Грушевському, як редактору ЛНВ, надає кошти, щоб виплачувати підвищений гонорар за твори великої літературної вартості. Сплачував по 100 карбованців за аркуш друку, коли звичайний гонорар був 32 карбованці, щоб сприяти становленню «Літературно-наукового вісника», згуртувати навколо нього українські літературні сили, щоб вони не шукали собі заробітку по російських часописах. В. Симиренко належав до тих українців, які захоплювалися національними справами не лише «до глибини своєї щирої душі, а й до глибини своєї кишені». [30, с.18]

Дослідження джерельних матеріалів ЛНВ також виявляє роль Товариства Запомогі Науці, Літературі і

Штуді та його голови В. Леонтовича у фінансуванні ЛНВ, яка особливо виявилась у 1912–1917 рр. [5]

Значною перешкодою для розвитку преси були цензурні установи. Повніше оцінити весь трагізм ситуації з організацією україномовних видань в той час і зусилля, мужність та самовідданість діячів українського відродження, що брались також за цю справу, можна за матеріалами Тимчасового Комітету у справах друку в місті Києві, створеного для здійснення нагляду за періодичними виданнями 12 травня 1906 року. За наказом генерал-губернатора було покладено «надзвичайно пильний нагляд за редагованим М. Грушевським журналом та його літературними творами, якщо такі будуть видаватись у м. Києві». [27, арк. 5] ЛНВ увесь час сприймався тогочасною владою як тенденційний часопис, що сповідує українську національну ідею, а тому вона вживала офіційних заходів, щоб обмежити його діяльність у Києві. У таємному повідомленні від 13 жовтня 1908 року за №591 про розвиток української періодики зазначалося, що основним прагненням українства є бажання до виділення зі складу Росії та Австро-Угорщини території від Карпат до Чорного моря в «самостійну Україну», виразником цієї тенденції виступає Грушевський М.С. та керований ним ЛНВ. [28, арк. 39]

Найбільш поширеними на Наддніпрянській Україні були такі види цензурних репресій: відмова у ресстрації україномовного друкованого органу з причин неблагонадійності його програмних ідей; вилучення з тексту вже набраної газети чи журналу речень, що не подобались цензору; заборона вміщувати в україномовних виданнях статті лідерів українського руху, які безперешкодно публікувалися в українських виданнях. [26, с. 29-30]

З настанням періоду столипінської реакції створюються умови для войовничого великоросійського націоналізму, швидкий розвиток якого став серйозною загрозою для українського руху. Характерними для

українських видань стають приклади, наведені М. Гехтером у статті в ЛНВ: «За один тільки 1910 рік редактор «Ради» один раз сидів у тюрмі і тричі судився, редактора «Вістника» позивають за надрукування Франкового «Острова Пінгвінів» і за драму Лесі Українки «На полі крові», редакторку «Села» арештовано на місяць, skonфісковано чотири книжки «Вістника», одне число «Села», одне число «Світла», општрафовано редакторів «Села» на 500 крб і «Ради» на 50 крб». [1, с. 125]

Великою мірою утиски, на думку С. Черкасенка, спричинювались великодержавно-націоналістичною та чорносотенною пресою. Серед найбільш войовничо налаштованих видань він називає такі органи, як «Новое Время» і «Московские Ведомости», серед органів в Україні – «Киевлянин», «Подольнин», «Жизнь Волини», «Черниговское Слово». Він відзначає зростання їхньої особливої активності з 1912 року, яка призвела до перетворення редакцій «в справжній учасок і «сыскное отделение», і брудні сторінки обернено в звичайний протокол». [29, с. 188]

Тому, враховуючи специфіку політичної ситуації, в якій перебували українці в Росії, а також ту обставину, що тільки революція 1905 року відкрила обмежені можливості для розвитку українських засобів масової інформації, варто погодитися з думкою В. Меші, що значним досягненням українського національного руху можна вважати той факт, що з 1905 по 1914 роки середньорічна кількість друкованих видань становила на Наддніпрянщині близько 13. [18, с. 164.]

Підсумовуючи, необхідно зазначити, що орієнтація на досягнення світових стандартів журналістики стала основою для видавництва україномовної преси на Наддніпрянській Україні та прагненнями М.С. Грушевського, Є.Х. Чикаленка і плеяди їхніх однодумців зробити її відповідними до цього типу, але орієнтованою на українського читача. Тому роль українських

громадських діячів, які формували громадську думку українського суспільства, полягає у відродженні української самосвідомості як основи ментальності нації і є прикладом для громадян України і в ХХІ столітті: «У сей незрівнянно великий час, коли душа рідного народу просинає від віковичного сну, коли Україна простягла свої руки до Сонця Волі... вказати мені те місце, де зможу виповнити свій обов'язок перед Вітчизною» – О. Олесь. [21, арк. 1] Однак, через те, що багато українських громадських діячів початку ХХ ст. були репресовані або емігрували, в Україні їхня діяльність досі недооцінена.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Гехтер М.* Українське життя в Росії в 1910 році. ЛНВ. 1911. Т.53. Кн.1. С. 125.
2. *Грушевський М.* На українські теми. Видавнича криза. ЛНВ. 1909. Кн.10. С. 111-117.
3. *Грушевський М.* На українські теми. Замість новорічної. ЛНВ. 1911. Т.53. Кн.1. С. 61-63.
4. *Грушевський М.* На українські теми. Недоцінювання. ЛНВ. 1911. Т.55. Кн.7-8. С. 88.
5. Див: ІР НБУВ, ф.246, оп. 1, №2; №5; №16; №36; №207.
6. *Доманицький В.* Українська преса в 1906 році. Україна. 1907. Т.1. С. 48-65. С. 49.
7. *Животко А.* Історія української преси. Мюнхен, 1989-90. С. 166-167.
8. *Ігнатієнко В.* Українська преса (1816-1923 рр.) Історико-бібліографічний етюд. Київ: Держвидав України. 1926. С. 8.
9. ІР НБУВ, ф.246, оп.1, №7, арк. 2.
10. ІР НБУВ, ф.15, № 1016, арк. 3, арк. 9, арк. 11.
11. ІР НБУВ, ф.15, №2332, арк. 1.
12. ІР НБУВ, ф.15, №2580, арк. 1.
13. ІР НБУВ, ф.15, №2581, арк. 1.

14. IP НБУВ, ф.15, №2440, арк. 1.
15. IP НБУВ, ф.15, №2450, арк. 1.
16. IP НБУВ, ф.114, оп. 1, №134, арк. 1.
17. IP НБУВ, ф.44, оп.1, №608, арк. 1.
18. *Меша В.* Українське національне відродження 1905–1914 рр. Історіографія проблеми: Дис...канд. істор. наук: 07.00.01. Донецьк, 1996. С. 164.
19. *Ніковський А.* Українська література в 1912 р. ЛНВ. 1913. Кн.1. С. 172.
20. *Олесь О.* Поезія. ЛНВ. 1919. Кн.2. С. 143.
21. *Олесь О.* Про відродження України. IP НБУВ, ф.15, №1022, арк. 1.
22. *Олесь О.* Проф. М. Грушевському//ЛНВ. 1909. Т.45. Кн.1-3. С. 76.
23. *Олесь О.* Твори в 2-х томах. Київ, 1990. Т.1. С. 50.
24. *Сріблянський М.* Українська преса й громадянство// Українська Хата. Київ, 1910. Ч.6. С. 396-405.
25. *Тищенко-Сірий Ю.* Перші наддніпрянські українські масові політичні газети (1909-1912). Нью-Йорк., Укр.амер.видав.Т-во., 1952. С. 4.
26. *Тимошик М.* Про українське питання – з болем і надією. Київ, 1997. С. 29-30.
27. ЦДА України, ф.295, оп.1, спр.20, арк. 5.
28. ЦДА України, ф.295, оп.1, спр.78, арк. 39.
29. *Черкасенко С.* Українське життя в 1912 році. ЛНВ. 1913. Т. 62. Кн.1. С. 188.
30. *Чикаленко Є.* Спогади. Ч.ІІІ. Львів, 1926. С. 18.

ІНФОРМАЦІЯ ПРО РОДИНУ СТАРИЦЬКИХ-
ЧЕРНЯХІВСЬКИХ-СТЕШЕНКІВ У
«ЩОДЕННИКАХ» Є. ЧИКАЛЕНКА

У контексті антропологізації історичної науки важливим завданням постає не лише відтворення біографій окремих діячів, а й вивчення їхньої співпраці у громадській і культурній сферах, комунікативних зв'язків та дружніх стосунків між ними.

Серед представників української еліти кінця ХІХ – поч. ХХ ст. важливе місце належить членам родини М.П. Старицького – Старицьким-Черняхівським-Степенкам. Майже всі вони зробили чималий внесок для розвитку української культури та становлення української державності. Тому не дивно, що життя і діяльність кожного з них (як й історія родини в цілому) дедалі більше привертає увагу дослідників. З року в рік з'являються нові публікації, вводяться до наукового обігу не актуалізовані раніше джерела. Втім, неможливо створити повноцінне, ґрунтовне дослідження багатогранної діяльності цієї родини, не звернувшись до матеріалів відомого громадського діяча та мецената Євгена Чикаленка. За життя їх поєднували дружні стосунки, громадська робота, співпраця у видавничій сфері, також вони мали і спільне коло спілкування. А найголовніше – у них була спільна мета: створення Української незалежної соборної держави.

Саме тому важливим джерелом до вивчення життя і діяльності представників родини Старицьких-Черняхівських-Степенків є «Щоденники», «Спогади» та матеріали листування Є.Х. Чикаленка. На сьогодні ці джерела введені до наукового обігу: видано «Спогади» [30], «Щоденники» [31; 32; 33; 34; 35; 36], листування з В. Винниченком [5], С. Єфремовим [6], Л. Жебуньовим

[13], А. Ніковським [7], П. Стебницьким [8] та ін. Так само опубліковано чимало наукових та публіцистичних статей, присвячених родині М. Старицького [1; 2; 9; 10; 11; 12; 18; 19; 20; 27]. Втім, окремі події життя представників названого роду ще потребують уточнення та доповнення. І саме матеріали Євгена Чикаленка містять важливу інформацію, необхідну для відтворення повноцінної картини окремих сюжетів з біографії Старицьких-Черняхівських-Степенків.

Якщо коротко окреслити історію взаємовідносин представників родини драматурга та Є. Чикаленка, то в різні часи вони брали участь у діяльності одних громадських організацій (Загальноукраїнська безпартійна організація, Товариство українських поступовців, Київський український клуб та клуб «Родина»), належали до кола організаторів низки заходів на початку Української революції (створення Центральної Ради, перші демонстрації), були політичними однодумцями (входили до Української Партії Соціалістів-Федералістів). Також Старицькі співпрацювали в газеті «Рада». Але не лише громадські справи поєднували родину Старицьких та Євгена Чикаленка. Діячі мали приязні, дружні стосунки, час від часу разом проводили дозвілля та мали спільних друзів і знайомих. Відповідно до цього й інформація, викладена в матеріалах Євгена Харламповича, розкриває різні сторінки життя родини: вони містять згадки про окремі події з біографії того чи іншого представника роду, їхню участь у подіях, що відбувалися на українських теренах, окремі факти щодо стилю життя, спілкування, поглядів, взаємовідносин з іншими представниками національної інтелігенції та ін. Тому зафіксовані Є.Х. Чикаленком факти не лише доповнюють відомості про історію родини, а навіть допомагають уточнити маловідомі сюжети, або ж розкрити інформативний потенціал інших джерел. Наприклад, в Музеї видатних діячів української культури зберігається 4 світлини, які атрибутовано І.І. Степенко

при передачі до фондової збірки: «Оксана та Ярослав Степенки серед діячів української культури на відпочинку» [14; 15; 16; 17]. Три світлини містять зображення групи людей на березі річки, а на одній із них можна помітити елементи споруди. Саме на звороті останньої червоним чорнилом рукою Ірини Степенко зроблено напис: «Канів, «Чайка» 1918 р.» [15]. На всіх чотирьох зображеннях легко впізнати Оксану та Ярослава Степенків, Володимира Винниченка, Миколу Садовського та ін. Відомо, що літо родина проводила за містом, проте на сьогоднішні збереглося порівняно небагато інформації про те, де саме перебували Степенки у липні 1918 р. Саме тому надзвичайно важливим є запис, зроблений Є. Чикаленком 6 липня 1918 р.: «Виявилось, що коли вона приїхала ранком в Канів, то там її стрів Ярослав Степенко, дав їй листа від Володимира Кириловича і розказав, що знав про арешт, і Розалія Яковлівна з першим же пароплавом, через півгодини виїхала в Київ» [32, с. 80]. Отже, в цитованому уривку йдеться про приїзд до Канева дружини В. Винниченка, Розалії, якій Ярослав повідомив про нещодавній арешт чоловіка. Таким чином, можна встановити, що Степенки гостювали у «плавучому» готелі, яхті «Чайка», що належала Є. Чикаленку і куди він часто запрошував друзів та знайомих, в тому числі й Степенків. Тож саме ця інформація допомагає розкрити сюжет, зафіксований на світлині. Таким чином, зіставлення фото з записами, зробленими Є. Чикаленком, дає можливість розкрити новий, маловідомий сюжет для майбутніх досліджень.

В обмеженому просторі однієї статті досить складно проаналізувати всі згадки про Старицьких-Черняхівських-Степенків у матеріалах Є.Х. Чикаленка, тому звернемося лише до кількох особливо показових записів, пов'язаних з найважливішими фрагментами біографії членів родини драматурга. На їхньому прикладі продемонструємо роль свідчень Євгена Харламповича у

системі джерельної бази до відтворення життя та діяльності родини М. Старицького. Матеріали Є. Чикаленка охоплюють досить великий хронологічний проміжок, тому й зафіксовані у них події належать до різних історичних етапів: часів Російської імперії, Української революції, періоду радянської влади. Тому доречно буде розглянути кілька сюжетів, що розгорталися за різних політичних обставин.

Перший запис, на якому зупинимось детальніше, пов'язаний з останнім помешканням М. Старицького в Києві. Як відомо, 1900 р. Є.Х. Чикаленко з родиною оселився на Маріїнсько-Благовіщенській вулиці. Невдовзі, у сусідньому будинку за адресою Маріїнсько-Благовіщенська, 93 замешкав Михайло Старицький з донькою Марією, сином Юрієм та дружиною, Софією Віталіївною. Одночасно до квартири навпроти батькової переїхала і Людмила Старицька-Черняхівська з сім'єю. У сусідніх будинках та той час вже проживали родини Косачів, Лисенків, неподалік – Кониські. У спогадах Є. Чикаленко зазначав: «У Києві найняв помешкання на Маріїнсько-Благовіщенській, бувшій Жандармській, вулиці в будинкові ч. 91 і з осені 1900 року з родиною оселився в Києві. Цей будинок був поряд з будинком, в якому жила родина Старицьких, через дім від М. Лисенка, через два від родини Косачів (Олена Пчілка та її дочка Леся Українка) і майже насупроти будинку О. Кониського; недурно цю вулицю неофіційно називали тоді «Українською» [30, с. 221]. У цитованому фрагменті автором допущена одна неточність – Михайло Старицький оселився за названою адресою 1901 р. Проте запис дуже точно передає духовну атмосферу цього простору. Адже місцину, в якій проживали Косачі, Лисенки і Старицькі на початку ХХ ст., часто називали «Українським Парнасом». Це було місце, де вирувало українське митецьке і громадське життя: зароджувалися і втілювалися творчі плани, відбувалися наради громадських організа-

цій, а прямо в оселі Косачів працювала редакція часописів «Рідний Край» та «Молода Україна» (видавала їх мати Лесі Українки – Ольга Косач).

З квартирою М. Старицького на Маріїнсько-Благовіщенській пов'язаний ще один фрагмент спогадів Є. Чикаленка. Присвячено його діяльності Загальноукраїнської безпартійної організації. Описуючи методи конспірації при проведенні зборів ЗУО, Євген Харлампович зазначає: «Збори, чи з'їзд організації, до 1904 року відбувалися раз у раз у помешканнях В.Б. Антоновича, М.В. Лисенка та М.П. Старицького, бо тільки у них тоді були відповідні до збору такого великого числа людей квартири. Приїжджі з провінції, хто не знав, де буде перше засідання, раз у раз могли про це довідатися в нашій книгарні «Київська Старовина» від завідуючого книгарнею В.П. Степаненка. В помешканні зборів на дзвінок раз у раз виходив хтось з членів ради, що знав найбільше число провінційних членів організації, та це не тяжко було знати, бо на збори приїздили майже раз у раз одні й ті самі люди, найдіяльніші, найрушлівіші з членів організації. Годин у 11 ранку, коли вже всі поїзди поприходили, господар квартири відкривав з'їзд, попереджаючи, що коли несподівано з'явиться поліція, то всі повинні говорити в одно, що приїхали до такої-то цілі: коли це було в Антоновича, то зібралися на його приватну лекцію по археології, коли у Лисенка, то посходилися слухати його нові музичні твори, а у Старицького – нову театральну п'єсу...» [30, с. 221]. Показово, що інформація про засідання ЗУО, подана Є. Чикаленком, збігається з даними, зафіксованими у спогадах про батька Л. Старицької-Черняхівської. Наприклад: «Другого дня з'їзд одбувався в нашому помешканні. У нас вже була інша інсценіровка. У великому залі стояли рядами стільці, перед ними стіл, на столі лежала батькова п'єса, ще не надрукована – «Оборона Буші», – отже Старицький читає своїм приятелям свій новий твір. Між членами з'їзду

були й два священники, один Стеценко, а другого, боюсь, переплутати фамілію. Вони були в рясах. І мій брат, і товариш його, гімназисти 5ої класи, кинулися до мене з захватом: «Що вже будуть ножі святити?», так необережно робилося все. На третій день збори відбувалися в господі Лисенка. Тут знову інша інсценіровка, – Микола Віталійович грає Тараса Бульбу своїм приятелям» [26]. Як видно з наведених фрагментів, джерела підтверджують і доповнюють один одного. При тому можемо стверджувати, що формування тексту одного автора не відбувалося із запозиченням написаного іншим. Так, Є. Чикаленко перед написанням не міг прочитати текст Л. Старицької-Черняхівської. Адже спогади письменниці є пізнішими в часі, написано їх не раніше 1930 р. Самою авторкою рукопис не датовано, але відомо, що над спогадами про батька вона почала працювати, перебуваючи під арештом по процесу «Спілки визволення України» [25] (із зрозумілих причин тоді їх не було видано). Замовлення на підготовку тексту вона ймовірно отримала ще перебуваючи на волі, а підставою могло слугувати наближення 90-річного ювілею М. Старицького [21]. Спогади Людмили Михайлівни про батька були опубліковані в іншій редакції лише 1940 р. у журналі «Театр» [23]. Важливо й те, що збереглися чернетки кількох варіантів документів, перші з них, у яких розписано плани спогадів про М. Старицького, містять і вказівки на джерела, з яких запозичувала та за якими звіряла сюжети Л. Старицька-Черняхівська. Причому посилання на тексти Є. Чикаленка серед них не відсутні [9; 24].

Серед нащадків Михайла Старицького найбільше згадок у «Щоденниках» Євгена Чикаленка пов'язано з Людмилою Старицькою-Черняхівською та її родиною. З-поміж них домінують фрагменти, що розкривають участь Людмили Михайлівни у важливих подіях громадського та політичного життя. Серед матеріалів Л.М. Старицької-Черняхівської також збереглися доку-

менти (спогади, чернетки спогадів, тексти виступів та ін.), які змістом збігаються з дописами Є.Х. Чикаленка. Важливою особливістю тут є досить близька точка зору в оцінках подій та дуже близький опис їх перебігу.

Наприклад, серед рукописів Старицької-Черняхівської збереглося два варіанти фрагментів спогадів «Перші хвилини» та «Перші хвилини. Вступ», що присвячені початку Української революції, організації першої української демонстрації та зборам, на яких було утворено Центральну Раду [10]. Описуючи останню подію, Людмила Михайлівна оповідає про прихід на зібрання представників української соціал-демократичної робітничої партії, про існування якої довідалися лише з їхньою появою, але, зважаючи на заявлену чисельність, повинні були надати їм відповідну кількість місць в органі. Письмениця зазначала: «Та в радісний настрій вривувалась одна турбота: не розбитись, не розточитись на партії, не витратити сил та енергії на партійну боротьбу – виступати всім як один, злютованим в одно дуже тіло. Це була турбота всього старшого громадянства. Особливо клопотався тим Євгеній Харлампович Чикаленко. Постановлено було скласти спільну раду, до якої ввійшли-б представники всіх українських партій. Зерном цієї ради стала рада Тупа, до неї мали прилучитися другі. Але не вважаючи на найщиріше бажання членів туповської Ради не вносити жодного розбрату в велику національну справу – непорозуміння почалися відразу. На перші-ж збори прибув Д[митро] В[олодимирович] А[нтонович], привів з собою двох чи трьох робітників і зазначив, що вони прибули яко представники 12 с[оціал]-д[емократичних] робітницьких організацій, а через те їм належить відповідна кількість голосів в майбутній раді. Це справило сумне враження, особливо на мене. Звичайно, всі добре знали, що та заява – брехня, що не те що 12 с[оціал]-д[емократичних] робітничих ор-

ганізацій не було на той час в Києві, але чи була їх хоч одна» [10, с. 532].

У щоденнику Є. Чикаленка міститься запис, що не лише підтверджує написане Старицькою-Черняхівською, а й конкретизує певний факт, який діячка випустила, певно з етичних міркувань – не згадала про участь у цій події Івана Степенка, що був чоловіком її молодшої сестри Оксани. А саме: «Коли настала революція і тупівська рада, крім приватних квартир, почала збиратись в клубі “Родина”, то й Іван Матвійович (Степенко – О. Г.) почав вимагати, щоб його прийнято було в раду, як представника якоїсь, міфічної, соціал-демократичної групи, а коли Д.В. Антонович і О.Ф. Степаненко теж стали домагатись, щоб їх прийняли в раду, як делегатів щось од п'ятнадцяти робітничих соціал-демократичних груп, яких вони назвати не могли...” [32, с. 93]. Як бачимо, інформація цитати досить близька до оповіді Л.М. Старицької-Черняхівської в уривках спогадів «Перші хвилини», особливо важлива вона для вивчення ситуації, що склалася на момент організації Української Центральної Ради.

Важливим для дослідження життя родини Черняхівських 1919 р. є запис Є.Х. Чикаленка від 13 грудня 1919 р., що доповнює інформацію із слідчих справ членів родини та документів Л.М. Старицької-Черняхівської. Стосується запис тогорічної зустрічі діячів у Перемишлі. «...Вчора приїхала сюди, в Перемишль, місія не признаного Червоного Хреста не признаної Української держави для огляду таборів, в яких сидять інтерновані українці обох Україн і для помочі їм з тих невеличких засобів, які уділено урядом на цю ціль. Місія складається з О. Г. д-ра Черняхівського, його жінки Л.М. Старицької-Черняхівської та С.Ф. Русової. Довідавшись у Варшаві від Петруся, що мене конфіновано в Перемишлі, вони зайшли до мене, і ми просиділи вечір в розмовах про все пережите за цей час і кожним з наших знайомих особи-

сто. Черняхівський та Русова виїхали з Києва ще в лю-
тім, разом з міністерствами, і весь час, як плащуваті ци-
гане, переїздили з міста до міста, мешкаючи в вагонах, і
нарешті на довший час осіли в Кам'янці, а Черняхівська
зоставалась в Києві аж до сентября, до захоплення Києва
Денікиним. <...> Українська інтелігенція, боячись аби її
не кидали, як жидів, на розтерзаніє озвірілого тлуму, по-
троху пішки почала тікати з Києва. Таким способом і
пані Черняхівська з дочкою пройшла в напрямку до
Кам'янця 150 верстов пішки, ночуючи по цвинтарях,
щоб часом не попастись в руки денікінців...» [33, с. 178
– 179]. Подане Євгеном Харламповичем розкриває події
одного з найдраматичніших періодів в історії родини –
виїзду з Києва на 1919 р.. Інформація про цей факт міс-
титься і в інших джерелах: слідчих справах
В. Черняхівської 1929 р., слідчій справі Л. Старицької-
Черняхівської 1930 р. та та її промові на зібранні пред-
ставників Червоного Хреста. Втім, і запис Євгена Харла-
мповича має дуже важливе значення для відтворення
сюжету. Перед тим, як перейти саме до значення цього
уривку в системі інших джерел, коротко оглянемо їхній
зміст.

Перебуваючи під слідством по процесу «СВУ», Ве-
роніка Олександрівна повідомила представників органів,
що після захоплення Києва більшовицькими військами
та появи згодом Білої армії А. Денікіна вони зрозуміли,
що покращення ситуації годі чекати і вирішили розшу-
кувати її батька, О. Черняхівського, що на кілька місяців
раніше залишив Київ. Як свідчила В. Черняхівська, вони
пішки вирушили в Козятин, а О. Черняхівського знайш-
ли аж у Кам'янці-Подільському, де він працював при
Міністерстві охорони здоров'я УНР. Там же Вероніка
отримала посаду в канцелярії Директорії УНР, де мала
перекладати закордонні газети. Л. Старицька-
Черняхівська офіційної посади не отримала, але брала
активну участь у роботі «Союзу Українок». Пізніше Ве-

роніка працювала у військовому шпиталі, доглядала за хворими на тиф. Згодом український Червоний Хрест з метою допомоги інтернованим українським воякам відрядив у Польщу спеціальну місію, до складу якої увійшли С. Русова, А. Старицька-Черняхівська, О. Черняхівський та ін., поїхала з ними і Вероніка. У Тарнові місія була заарештована польською поліцією і відправлена до Варшави. Після звільнення члени місії відвідували табори інтернованих, в яких були жахливі умови життя, намагалися покращити становище українських вояків [29, арк. 49 – 51].

Схожу інформацію, але з акцентами на інших деталях, подала під час допиту 1930 р. А. Старицька-Черняхівська. Письменниця зазначала, що після виходу з Києва 1919 р. вона «подалася» до Кам'янця, де вступила до Червоного Хреста та працювала по тифозних госпіталях, організовуючи допомогу хворим на тиф. Через два місяці, за даними Людмили Михайлівни, Червоним Хрестом було створено комісію, яка мала вивчити становище полонених українців (та галичан) у польських концентраційних таборах. Головою комісії було призначено С. Русову, скарбником – О. Черняхівського, також до складу увійшла сама письменниця та двоє галичан, прізвищ яких вона не змогла пригадати. Чутки про складні умови в таборах давно ширилися серед громадськості, тож комісія мала їх перевірити та звернутися до польської влади, громадськості і домогтися можливої допомоги ув'язненим. Виїхали вони наприкінці жовтня 1919 р., їхали до Варшави. У Польщі письменниця виступила зі зверненням до Польського Червоного Хреста, щоб він посприяв в організації огляду та допомоги полоненим. Але справа затягувалась. Тому комісія вдалася й до інших дій: у пресі було надруковано ряд статей з питання умов утримання українців, встановлено зв'язки з жіночими добродійними організаціями. А найголовніше – скликали збори представників усіх Червоних Хрес-

тів, що були на той час у Варшаві – англійського, американського, французького і перед ними розповіли про стан справ. Наслідком цього стало не лише висловлене співчуття, а й допомога продуктами, одягом та іншими речами, які надали європейські організації українцям. А головне, Польський Червоний Хрест нарешті надав план поїздки: місія мала відвідати Варшавський, Краківський, Познанський, Львівський концентраційні табори, а також їм було дозволено допомагати полоненим одягом, їжею та грошима [4, арк. 94 – 95]. Звісно, зважаючи на обставини, при яких Старицька-Черняхівська давала ці свідчення, окремі деталі письменниця певно випустила навмисно.

Інформація про обставини, за яких Людмила Михайлівна залишила Київ, міститься у тексті її «Виступу» на зборах Червоного Хреста [22], при тому вона досить точно збігається і з записом Є. Чикаленка, і зі свідченнями В. Черняхівської. А саме: «Я зі своєю донькою та десятима членами нашого Товариства, бути головою якого маю за честь, з двома лікарями на чолі маленького загону вийшли з Києва разом із військами Денікіна, що покинув нашу столицю. Ми йшли пішки. Несли на плечах вату, бинти, медикаменти. Було страшенно жарко, наш вантаж був страшенно важким, ми ні в чому не могли бути впевнені, тому що вся наша країна була охоплена боротьбою, скрізь йшли бої. Ночі ми проводили під відкритим небом в лісах, на кладовищах, три рази ми переходили різні фронти, але все-таки дійшли цілими і неушкодженими до армії Петлюри, щоб виконувати свій обов'язок» [22, арк. 1].

Якщо уважно зіставити всі наведені джерела, то отримуємо досить чітку картину поневірянь родини Черняхівських в останній чверті 1919 р. До того ж невеликий уривок, записаний з її слів Є. Чикаленком, дає можливість структурувати всі інші джерела, а також підтвердити інформацію зі слідчих справ. Важливим да-

не зіставлення є їй в аспекті визначення рівня достовірності записів Є. Чикаленка. Як видно, записане ним після зустрічі з Л. Старицкою-Черняхівською було змістовно точно і достовірно передано.

Цінним джерелом для дослідження окремих фактів з життя родини Старицьких є й листування Є. Чикаленка. З нього можна доповнити та уточнити коло спільних знайомих, довідатись про обговорення ними справ родини в 1920-х рр. Це листування Є. Чикаленка з С. Єфремовим, В. Королівим, Є. Лукасевичем та іншими діячами. Матеріали зафіксували важливу інформацію про життя родини на початку 1920-х рр.

У кореспонденції Чикаленка відобразилися й інші важливі факти з життя нащадків драматурга 1921 р. Варто зауважити, що джерел, які розкривають події в родині тих часів, залишилося небагато. А наявні не подають широкої інформації з окремих питань. Наприклад, у слідчій справі Ярослава Степенка 1929 р. є інформація про те, що його було заарештовано 1921 р. та 1922 р. [28, арк. 78]. У 1922 р. його разом із матір'ю було ув'язнено за звинуваченням у приналежності до контрреволюційної організації «Козача Рада Правобережної України», невдовзі їх було звільнено з-під арешту за браком доказів [3, арк. 73 – 86]. Цей факт, що стосується 1922 р., досить легко перевірити, оскільки збереглася сама слідча справа. Складніше з арештом 1921 р., адже за наявними в джерелах офіційного походження даними навіть не вказано точного періоду арешту. Відсутні будь-які згадки про них і у «Щоденнику» Вероніки Олександрівни. Ситуацію для подальших досліджень трохи роз'яснюють матеріали Євгена Харламповича. Надзвичайно цінним у цьому плані є лист до Є. Чикаленка, написаний Є. Лукасевичем 4 серпня 1921 р. В ньому йдеться про таке: «...Черняхівська Людмила мала бути заарештована під час останніх облав, але чи це правда чи ні, напевно не відомо. Степенка син сидів 2 місяці в Чека, тепер його

випустили...» [34, с. 233]. Цінність цього свідчення у тому, що, по-перше, воно дає можливість більш точно визначити хронологічні рамки арешту Я. Степенка, а по-друге, передає обставини репресивного тиску на родину на початку встановлення радянської влади.

Таким чином, зіставивши кілька показових фрагментів з матеріалів Є. Чикаленка з документами Старицьких, можемо говорити про високий рівень достовірності записів мецената. В окремих дописах трапляються незначні неточності, як, наприклад, інформація про проживання М. Старицького у будинку № 93 по вул. Маріїнсько-Благовіщенській, але, певно, вони зумовлені особливостями пам'яті чи недостатньою поінформованістю автора про окремі деталі. В цілому ж матеріали Є. Чикаленка є достовірним і цінним джерелом для вивчення окремих подій з родинної історії Старицьких.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Барабан А.* Людмила Старицька-Черняхівська. Тернистий шлях творчості / А. Барабан. Вінниця: Велес, 2003. 90 с.

2. *Болабольченко А.* Кривавий верлібр (Про кримінальну справу і трагічну долю Л. М. Старицької-Черняхівської) / А. Болабольченко // Вітчизна. 1990. № 11. С. 113 – 119.

3. Галузевий Державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Спр. 2057 (Справа «Козача рада Правобережної України»). Т. 13. Арк. 73 – 86.

4. ГДА СБУ. Спр. 67098 (Справа «СВУ»). Т. 60. Архівно-слідча справа Старицької-Черняхівської Л. М. 160 арк.

5. Євген Чикаленко, Володимир Винниченко. Листування. 1902 – 1929 роки / Упор. та вступ. ст. Н. Миронець. Київ: Темпора, 2010. 448 с.

6. Євген Чикаленко, Сергій Єфремов. Листування. 1903 – 1928 роки / Упор. та вступ. ст. І. Старовойтенко. Київ: Темпора, 2010. 384 с.

7. Євген Чикаленко, Андрій Ніковський. Листування. 1908 – 1921 роки / Упор. Н. Миронець, Ю. Середенко, І. Старовойтенко; вступ. ст. Ю. Середенко, І. Старовойтенко. Київ: Темпора, 2010. – 448 с.

8. Євген Чикаленко і Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки / Упор.: Н. Миронець, І. Старовойтенко, О. Степченко. Вступна стаття: Н. Миронець, І. Старовойтенко. Київ: Темпора, 2008. 628 с.

9. *Кірієнко О.* Спогади Л. М. Старицької-Черняхівської про батька як джерело до вивчення особистості М. П. Старицького / О. Кірієнко // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. Т. 14. Київ-Хмельницький. 2006. С.304 – 320.

10. *Кірієнко О.* Перші хвилини української революції у спогадах Л. М. Старицької-Черняхівської / О. Кірієнко // Український археографічний щорічник / Інститут української археографії та джерелознавства НАН України. Київ, 2007. Вип. 12. С. 517 – 533.

11. *Кравчук П.* Михайло Старицький – режисер / П. Кравчук // Науковий вісник: зб. наук. праць Київ. нац. ун-т театру, кіно і телебачення ім. І. К. Карпенка-Карого. Київ, 2012. С. 195–216.

12. *Куриленко ІІ.* М. П. Старицький. Життя і творчість / Й. Куриленко. Київ: В-во КДУ, 1960. 64 с.

13. Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка 1907–1919 роки / Упор. І. Старовойтенко / Інститут укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. Київ: 2005. 252 с.

14. Оксана та Ярослав Степенки серед діячів української культури на відпочинку. Музей Михайла Старицького (далі – ММС). Фото (далі – Фо)-525.

15. Оксана та Ярослав Степенки серед діячів української культури на відпочинку. ММС. Фо-527.

16. Оксана та Ярослав Степенки серед діячів української культури на відпочинку. ММС. Фо-528.

17. Оксана та Ярослав Степенки серед діячів української культури на відпочинку. ММС. Фо-529.

18. *Пилипчук Р.* Михайло Старицький – театральний діяч: стан і перспективи вивчення / Р. Пилипчук // М. Старицький: творче обличчя і місце в національній культурі: тези доповідей і повідомлень наук. конф. (Київ, 17–18 грудня 1990 р.). Київ, 1990. С. 67–69.19

19. *Поліщук В.* Михайло Старицький: методологічні аспекти творчості / В. Поліщук. Черкаси: Брама. Видавець Вовчок О. Ю., 2003. 100 с.

20. *Радчук А.* Михайло Старицький – організатор професійного театру в Наддніпрянській Україні / А. Радчук // Гілея. Науковий вісник. 2017. Вип. 124. С. 88 – 92.

21. Старицька-Черняхівська А. Блокнот з чернетками спогадів про М. Старицького. 1930 р. [Рукопис]. ММС. Рукописні документи (далі – РД)-613. 49 арк.

22. *Старицька-Черняхівська А.* Старицька-Черняхівська. Виступ на зборах представників організацій Червоного Хреста. Варшава, 13.11.1919 р. [Автограф]. ММС. РД-312. 2 арк.

23. *Старицька-Черняхівська А.* Відгуки життя / А. Старицька-Черняхівська // Театр. 1940. № 11. С. 18 – 20; № 12. С. 1 – 4.

24. *Старицька-Черняхівська А.* Зошит з чернетками спогадів “Старицький – Громадський діяч”. Б/д [Автограф]. ММС. РД-612. 11 арк.

25. *Старицька-Черняхівська А.* Лист до Черняхівської В. Харків, 01.06.1930 [Автограф]. ММС. Листи (Л)-370. 1 арк.

26. *Старицька-Черняхівська Л.* Одгуки життя. М. П. Старицький. Б/д [Автограф]. ММС. РД-615. Зошит 1. – Без нумерації аркушів.

27. *Хорунжий Ю.* Шляхетні українки: Есеї-парсуни / Ю. Хорунжий. Київ: Вид-во ім. О. Теліги, 2003. 260 с.

28. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). Ф. 263. Спр. 55066: Слідча справа Степенка Я. І. 1929 р. 82 арк.

29. ЦДАГОУ. Ф. 263. Спр. 38786: Слідча справа Черняхівської В. О., 1929 р. 129 арк.

30. *Чикаленко Є.* Спогади. 1861 – 1907 / В. Шевчук (передм.). Київ: Темпора, 2003. 415 с.

31. *Чикаленко Є.* Щоденник: у 2 т. Документально-художнє видання. Т. 1: (1907 – 1917) / Є. Чикаленко. Київ: Темпора, 2004. 428 с.

32. *Чикаленко Є.* Щоденник: у 2 т. Документально-художнє видання – Т. 2: 1918 – 1919 / Є. Чикаленко. Київ: Темпора. 2004. 463 с.

33. *Чикаленко Є.* Щоденник (1919 – 1920) / Упор., авт. передм. та комент. І. Старовойтенко / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Українська вільна академія наук у США. Київ: Темпора, 2011. 719 с.

34. *Чикаленко Є.* Щоденник (1921) / Упор., передм. та комент. І. Старовойтенко / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Українська вільна академія наук у США. Київ: Темпора, 2015. 484 с.

35. *Чикаленко Є.* Щоденник (1923–1924) / Упор., передм. та комент. І. Старовойтенко / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України; Українська вільна академія наук у США. Київ: Темпора, 2015. 492 с.

36. *Чикаленко Є.* Щоденник (1925–1929) / Упор., передм. та комент. І. Старовойтенко / Інститут української

археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського
НАН України; Українська вільна академія наук у США.
Київ: Темпора, 2016. 448 с.

«ЧЕРВОНИЙ ТЕРОР» І ТЕАТРАЛЬНЕ
МИСТЕЦТВО КИЄВА: ЖИТТЯ ОДНОГО АКТОРА
(ЗА МАТЕРІАЛАМИ ГДА СБУ)

«Червоний терор», що розгорнувся на території підрадянської України і був синонімом існування тоталітарного режиму аж до розвалу СРСР, особливої нещадності до людського життя набув у 1918–1953 рр. Саме на цей період припадає найбільша кількість жертв, а відтак і задокументованих доль, що містяться сьогодні у фондах Галузевого державного архіву Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Тисячі пожовклих від часу справ ховають у собі трагізм людей, які опинилися на лаві підсудних, та неприховане блюзнірство тих, хто відверто фальсифікував справи. Від «червоного терору» на Україні за підсумками вчених постраждало до 15 млн чоловік. Ним було охоплено усі верстви населення. Особливої гостроти він набрав у 1937–1938 рр. і вістрям був спрямований в еліту, найбільше культурну, тогочасного суспільства УСРР–УРСР, що красномовно дістало назву «розстріляного відродження». Зникла ціла епоха української «театральної революції», пов'язана з Лесем Курбасом та його «Березолем», з іменами Ф. Лопатинського, Я. Бортника, М. Старицької, І. Степенко, І. Мар'яненка, О. Кисіля, В. Сцяренко та інших.

Загалом же за увесь вказаний дослідницький період в архіві ГДА СБУ згуртувалося 67 особових справ на тих, хто так чи інакше пов'язав своє життя з театром. Однак, звужуючи географічно поле наукового пошуку до м. Києва, виокремимо 28 осіб, серед яких директори театрів, а також режисери, актори, обслуговуючий персонал тощо.

Однак у цій статі дослідницька увага буде звернена на тих, хто, можливо, грав другі ролі, був у затінку більш знаменитих чи талановитіших колег, але чия доля від то-

го не менш трагічна: Т. Примакова, В. Букраба, С. Дмаховський, А. Король, Н. Штейнберг, Г. Шульц, І. Ліпінський, Л. Новицька, О. Горобієвський та інших. Не менш цікавим є і факт розмаїття театральних сцен, якими були не тільки до сьогодні існуючі Київський театр опери та балету, театр імені І. Франка, ляльковий, консерваторія та інші, але й ліквідовані наприкінці 1930-х польський та єврейський театри, які понесли найбільший тягар арештів. Та, незважаючи на суху статистику, за матеріалами цих справ ховалися людські долі, часом аж занадто трагічні, адже звинувачували їх у тому, чого вони не вчиняли, з чим мали погодитися під тиском сильніших від них обставин.

Серед цих «страчених долей» показовою є справа Захарчука Євгена Михайловича, талановитого актора, учасника революційних подій 1917–1921 рр., активного популяризатора театральної мистецької спадщини українських та світових драматургів, якому вдалося попрацювати не на одній відомій театральній сцені Львова, Києва, Харкова та ін. Звісно, що історіографія театального мистецтва України не могла оминати його, і сьогодні ми маємо дослідження, в яких містяться згадки про Є. Захарчука. До його творчості зверталися Василько В. [2, с. 63, 65, 71, 84, 93, 95, 100, 103], Рудницький М. [7, с. 252–254], Чарнецький С. [11, с. 145, 149], Томашпільська Л. [9, с. 79–80], розглядаючи історію українського, а також галицького театру, окремі відомості можна віднайти також і у працях довідкового та загального характеру [8; 10]. Окремої біографічної довідки Є. Захарчук удостоївся завдяки Є. Гасаю [4; 5] та П. Гуцалу [6]. Однак, сподіваємося, що дослідження біографії видатного актора через призму матеріалів, що містяться у ф. 6 (Кримінальні справи на реабілітованих осіб) ГДА СБУ, значно доповнять життєпис Є. Захарчука та ймовірно збагатять новими фактами, хай і трагічну сторінку, не лише в історії українського театру, але й історії Києва та України.

Отже, в архіві ГДА СБУ зберігається справа № 72250, яка й містить відомості від наказу щодо арешту Захарчука Євгена Михайловича у 1937 році і аж до реабілітації актора у 1994 році. У справі також містяться матеріали на М.П. Ковейна та І.В. Шевченка, які були арештовані та проходили із Є.М. Захарчуком за тим самим звинуваченням. Матеріали справи згруповано у двох томах. У першому – матеріали досудового слідства, допити, різного роду довідки, протоколи судового засідання, касаційні скарги, постанови, рішення, у другому – матеріали, що стосуються реабілітації, раніше арештованих та засуджених осіб. Та мусимо зазначити, що матеріали справи не завжди є розміщеними у хронологічному порядку, особливо це стосується допитів самого Є. Захарчука, що очевидно зумовлено неухважністю пізнішого укладача. Постає тут й інша проблема, наскільки вірити матеріалам слідства та судового засідання, які звинуватять 55-річного актора у «контрреволюційній діяльності та шпигунстві на користь іноземної держави», чи вірити усьому, що свідчив про себе та інших ймовірно вимучений під тортурами, зневірений через погрози слідчих, заарештований, що змушувало його погодитися із висунутим звинуваченням та обмовити не лише себе. Тож, як влучно зауважив В. В'ятрович: «Як і інші джерела, вони повинні піддаватися критичному аналізу, верифікації, порівнянню з іншими матеріалами» [3]. Однак, так чи інакше, але отримані та критично осмислені наявні архівні матеріали стануть доповненням у біографії досліджуваної особи. Тож, слідуючи за сторінками архівної справи, трагічну долю Захарчука Євгена Михайловича визначив випадок та зрадив прекрасний голос.

16 березня 1937 р. під час допиту Бронштейна Якова Мойсейовича на стіл слідчого НКВС лягає заява зі звинуваченням Є. Захарчука, в якій той повідомляє, що у 1916–1917 рр. Є. Захарчук проживав у Києві на вул. Діловій, б. 10(16) на квартирі у його теперішньої дружини,

Єви Генріхівни Майзель-Бронштейн¹ і саме він винен у вбивстві її дітей – Якова 16 та Володимира 18 років, які були арештовані та вбиті 4 лютого 1918 р. «У травні 1917 р. Захарчук із Києва зник і з'явився десь наприкінці січня 1918 після зайняття Києва гайдамаками... Правдами-неправдами – як свідчить Я. Бронштейн, який був присутній при арешті, – йому вдалося добитися їх звільнення та із запискою від самого Петлюри про їх звільнення поїхав за ними до Михайлівського монастиря разом з артистом Інсаровим². Але там їм відповіли, що ті уже вбиті. А потім Інсаров вказав на Захарчука, який валявся п'яним під стінкою, що це він їх вбив. Більше жодних доказів, що б це доводили не було. «Проте через кілька днів, – продовжує далі Я. Бронштейн, – гайдамаки знову прийшли на квартиру Майзель і вимагали видати третього сина, на запитання матері, за що вбиті її діти, поєврейськи їй відповів, що їх вбив Захарчук. Почувши це, інший гайдамака теж підтвердив те, що її дітей вбив Захарчук». Причиною такого вчинку Є. Захарчука Я. Бронштейн вбачав лише в тому, що «той галичанин і як наслідок затятий антисеміт, і що він завжди повідомляв братів Майзелів, що їх скоро будуть бити, і вбивати». А почалося все з того, коли у 1935 р. Є. Майзель-Бронштейн зустріла на Арбаті у Москві Є. Захарчука, а ще перед тим впізнала його голос по радіо [1, арк. 250–252].

Менше, ніж за місяць остаточною долю українського актора вирішила надіслана 11 квітня 1937 року о 4 год. 55 хвилин із Москви до Київського НКВС телеграма, в якій було наказано «...провести обшук та арешт артиста Київського польського театру Захарчука Євгена Михайловича». Його було звинувачено у «...каральній діяльності, особистому розстрілі при білих у Києві. Підозрюєть-

¹ Справді за цією адресою у зазначений період проживала родина київських міщан Майзелів.

² Ймовірно йдеться про Інсарова Петра (?–1919), актора німого кіно, таємного співробітника ВНК.

ся у причетності українському к-р націоналістичному підпіллі» [1, арк. 2]. Уже наступного дня, а це був понеділок 12 квітня 1937 року, з ордером на арешт у квартиру Є.М. Захарчука за адресою вул. Гершуні,³ 28, кв. 1 постукали співробітники НКВС, після недовгого обшуку, забравши особисті матеріали та листи, підозрюваного доставили у спецкорпус НКВС УРСР⁴. Арешт та обшук були спровоковані санкцією заступника прокурора СРСР І. Леплевського. Матеріали для ведення слідства також були вислані із Москви. Слідом за цією телеграмою від 16 квітня 1937 р. (коли уже відбувалися допити Є. Захарчука) у 3-й відділ Управління державної безпеки НКВС УРСР (далі – УДБ НКВС УРСР) надійшло доповнення до телеграми, в якому містилися: довідка на арешт Захарчука (затверджена народним комісаром внутрішніх справ СРСР М. Єжовим і заступником прокурора Союзу І. Леплевським); три фотокартки братів Майзель, розстріляних при білих в Києві, нібито Захарчуком; протокол допиту свідка Бронштейна та агентурні матеріали на Є. Захарчука. Усі результати слідства мали бути надіслані у Москву [1, арк. 3].

У згаданій вище довідці під грифом «СОВ. СЕКРЕТНО» йшлося про те, що 3-м відділом ГУДБ НКВС «розробляється колишній петляорівський офіцер, українець-галичанин, артист Захарчук Євген Михайлович». Згідно з отриманими чекістами матеріалами, він звинувачувався в тому, що як офіцер служив в петляорівській армії та в убивстві братів Майзель Якова і Володимира (16 і 18 років), а також у тому, що у визволенні України орієнтується на Польщу. Цей документ був готовий ще 26 березня 1937 р. [1, арк. 5].

Того ж дня, 12 квітня, арештований заповнював і анкету, зі сторінок якої і зринають перші скупі біографічні

³ Сьогодні – вул. О. Гончара.

⁴ Внутрішня тюрма НКВС УРСР, знаходилася за адресою вул. Короленка, 33. Сьогодні – Володимирська, 33.

відомості. Тож, «Захарчук Євген Михайлович народився 16 грудня 1882 р. у с. Гадинківці Гусятинського повіту (Галичина)⁵. Артист Польського державного театру УРСР. Із селян бідняків. Паспорт виданий 6 відділення РК міліції м. Москва у 1936 р. Безпартійний, до 1921 р. належав до УКП боротьбистів. У 1921 р. був арештований ГПУ, знаходився під арештом 11 місяців, звинувачувався у шпionaжі. Арештовувався Київським губернським відділом ГПУ. Дружина Захарчук-Герентьєва Варвара Михайлівна. Пенсіонерка. Проживає у Москві по вул. Арбат, 39, кв. 6. Пасербиця Пушкарська Наталія Миколаївна, машиністка Наркомату легкої промисловості. Внук Пушкарський Вадим, 7 років» [1, арк. 9–9 зв.]. Пригадавши Є. Захарчуку попередній арешт, до справи долучаються і виписки з попередніх справ, яких сьогодні годі віднайти у тисячах справ. Отже, виписка з архівної справи, що зберігалася у відділі УДБ НКВС УРСР за архівним номером 166213: «Захарчук Євген Михайлович, артист, працює у Троїцькому театрі, окрім цього був режисером інших театрів. Петлюрівець. Начальник охорони м. Києва при гетьмані, колишній ад'ютант полковника Коновальця, при поляках в Києві у 8-й українській стрілецькій дивізії.

До приходу польсько-петлюрівської влади у перехідному періоді був начальником охорони Липовецької ділянки при Денікіну і видавав комуністів. В 1918 році працював в петлюрівській контррозвідці. При Петлюрі був особисто призначений для придушення повстання в Кам'янець-Подільському. Користувався великою популярністю серед українців «як борець за українську ідею» [1, арк. 11]. Далі наводяться також і інші матеріали, уже з іншої №209598 справи: «... З 1903–1908 був на Галичині, служив в австрійській армії однорічником («вольноопределяющийся»). Перебував в партії радикалістів. У дні

⁵ Сьогодні – Гусятинського району Тернопільської області.

лютневої революції вступив в Київську організацію С-Д⁶ ... У 1919 у Жмеринці вступив у партію «боротьбистів» [1, арк. 12]⁷. Цілком ймовірно, що саме ці т. зв. агентурні документи щодо Є.М. Захарчука і були надіслані з Москви.

Перший допит відбувся уже 14 квітня і з перервами тривав до 16 квітня. З допиту стає відомо, що Є. Захарчук із Галичини в Україну приїхав у 1908 р. за запрошенням антрепренера Українського театру в м. Ананьєв Рошчина-Інсарова для участі у його трупі як актора. Але немає даних, які стали відомі пізнішим дослідникам, що вказують на його попереднє життя в Галичині, а саме навчання в Тернопільській українській гімназії імені Франца-Йосифа, а також перші кроки як артиста на сцені «Руської бесіди» у Львові. Так само, не зовсім правдивими є відомості і щодо трупи М. Рошчина-Інсарова та українського театру в Ананьєві – очевидно, йдеться про трупу М. Соловцова, в якій і грав М. Рошчин-Інсаров до своєї смерті у 1896 р., і знайомими вони бути не могли, але в трупі продовжувала працювати донька видатного актора. Трупа часто виступала у провінційних містах. Цілком ймовірно, що йшлося саме про неї. Далі Захарчук повідомляє, що проживав на території України з 1908 до 1917 рр. як австрійсько-підданий і тільки 1917 р. отримав при Центральній раді в м. Києві російський паспорт. Щодо останнього, вочевидь, знову помилка – цього разу йдеться про паспорт старого зразка, який і був виданий Є. Захарчуку.

У 1909 році Є. Захарчук проживав у Києві і з того ж року розпочав працювати в трупі Садовського у його українському народному театрі. У трупі Садовського працював з 1909 по 1916 рр. і весь цей час проживав у Києві, виїжджаючи лише з театром на гастролі. Загалом

⁶ Йдеться про Українську соціал-демократичну партію.

⁷ Цілком ймовірно, що саме ці документи щодо Є. М. Захарчука і були направлені з Москви.

для багатьох акторів працювати у трупі М. Садовського було величезною мрією. У 1914 р. був арештований поліцією як австрійський підданий, але через 3 тижні випущений, проте перебував під наглядом поліції [1, арк. 66 зв.]. Цікаво, що до трупи М. Садовського у 1916 р. долучається ще один виходець із Галичини – Лесь Курбас. Цілком імовірно, що вони були знайомі, але жодного разу під час численних допитів Є. Захарчук не обмовився про знайомство із видатним уже на той час актором, режисером та засновником нового театрального мистецтва України.

У 1917 р. Є. Захарчук був запрошений робітничою радою Народного дому на Лук'янівці як режисер та організатор колективу українського робітничого театру. Тут теж не зовсім вірно, адже там було засновано Український робітничий клуб, але в його складі справді діяв театр, і цілком імовірно, що Є. Захарчук міг активно долучитися до його діяльності. Тут з перервами він пробув протягом 1917–1918 років. У липні 1917-го вступив до лав УСДП і перебував у ній до 1919 р. При Центральній Раді працював ділововодом у редакції газети «Державні вісті». Тут знову помилка, такої газети не існувало. Невже помилявся Є. Захарчук, чи помилялися ті, хто вибивав свідчення від арештованого? У період Центральної Ради друком виходили такі офіційні видання, як «Вісті з Української Центральної Ради», «Вісник Генерального Секретаріату УНР», потім – «Вісник Ради Народних Міністрів УНР» і лише під час Української Держави видання продовжувалося під назвою «Державний вісник». Ймовірно, така помилка трапилася при перекладі українських назв російською, адже усі допити протоколювалися саме російською, а звідси і недостовірність окремих даних. Окрім цього, за показами, Є. Захарчук брав участь в обороні Києва на боці Центральної Ради проти більшо-

віків. Очоловав її Ковенко⁸, якого більшовицька влада звинувачувала у погромах і розстрілах робітників у м. Києві, що співчували більшовикам. Як зізнався далі арештований, участі у погромах і розстрілах він особисто не брав. Тільки перед наступом червоних у Київ восени 1917 р. він зі своїм загоном був кинутий, за розпорядженням М. Ковенка, на допомогу відступаючим петлюрівським військам. «Наш загін дійшов до Сінного базару, але брати участь в бою проти червоних нам не довелося, так як петлюрівці панічно відступали. Загін наш влився в петлюрівські війська і разом з ними відступив з Києва у напрямку до Житомира, а потім відступив до м. Олевська. Приблизно у березні 1918 Київ був повторно зайнятий петлюрівцями та німцями», – згадував Є. Захарчук. І тоді ж разом із ними до Києва повернувся і він. Після повернення покинув військову службу і зайнявся акторською діяльністю у тому ж українському театрі на Лук'янівці, а також продовжив працю у редакції «Державних Вістей».

При Гетьмані залишився у Києві і продовжував працювати на попередніх місцях. Але тут він обмовляє себе, що мав зв'язок із петлюрівською контррозвідкою. Цілком імовірно, що він погодився під час допиту зі звинуваченням, або цей факт потребує окремого підтвердження, хоча у наступних документах він ще неодноразово згадував про свої зв'язки з уенерівською контррозвідкою. У рукописному варіанті допиту міститься інформація, що у 1918 р. був арештований при Гетьмані, відбув у в'язниці 3 місяці. У 1919 р. був арештований петлюрівцями і відбув в ув'язненні 6 місяців, після чого був відправлений на фронт [1, арк. 66 зв.].

⁸ Ковенко Михайло Микитович (1888 – ?), військовий і політичний діяч. Керував придушенням Київського (січневого) збройного повстання 1918, піднятого більшовиками, один з організаторів оборони міста від наступаючих більшовицьких частин під командуванням М.А. Муравйова.

Розповідаючи далі, він описує, що зі вступом червоних до Києва відступив із петлюрівськими військами до Жмеринки. Із Жмеринки частина військ разом із Петлюрою відступила на Рівне, а частина на Кам'янець-Подільський. І хоч тут не вказано жодних дат, але очевидно йдеться про червень—листопад 1919 р., коли в ході більшовицько-української війни тимчасовою столицею УНР було обрано Кам'янець-Подільський. Далі Є. Захарчук, або в догоду, або змушений був підписувати сфальсифіковане, свідчить: «Я ж особисто відступив з петлюрівцями у Кам'янець-Подільський. Там був призначений начальником карального загону при комендатурі м. Кам'янець-Подільський. Ми безпросвітно випивали, займалися грабунками, погромами, знущалися над арештованими. Арештовували людей за підозрою у співчутті більшовикам» [1, арк. 61–65].

Уже наступного допиту, що відбувся 17 квітня 1937 р., йому й далі активно пропонують зізнатися у причетності до «українського контрреволюційного націоналістичного підпілля». Є. Захарчук погоджується зі звинуваченням, як і погоджується з існуванням очевидно вигаданого співробітниками НКВС «Союзу націонал-демократів» та причетності до його діяльності тогочасних видатних українських діячів культури та мистецтва. Тож цілі, які на думку «енкаведистів» мала переслідувати ця організація, вкладалися нібито у зізнання Є. Захарчука, а самі вони зізнавалися у своїх найбільших страхах: відокремлення України від тоталітарного СРСР; скинення радянської влади в Україні і реставрація капіталізму; утворення на Україні автономної буржуазної демократичної республіки під протекторатом Німеччини тощо. Вигадано було і те, яким чином проводилася агітаційна та пропагандистська робота: розповсюдження української націоналістичної літератури, підготовка націоналістичних кадрів, агітація, виступи на сцени, українські теа-

тральні постановки, читання лекцій про українську культуру і мистецтво тощо.

У цю організацію, як «зівнався» Є. Захарчук, його було втягнуто знаним у минулому петлюрівським діячем Коваленком Григорієм. Очевидно, йдеться про Коваленка Григорія Андрійовича (1867–1938), у 1917 – на поч. 1918 рр. він був делегатом у справах біженців Генерального секретаріату УЦР. У справі зазначається, що він проживав у м. Києві на Софійській вул., де на його квартирі ще з 1932 р. збиралися члени вигаданої організації і куди було запрошено і Є. Захарчука. Далі Є. Захарчук «подає» короткі відомості на тих «членів організації», з якими або був особисто знайомий, або назвати яких вимагав слідчий, усього 15 осіб. «КОВАЛЕНКО Григорій, письменник, особистий товариш Петлюри, брав участь у всіх бенкетах, восхваляв Петлюру у своїх творах та у пресі. 2. БУЧМА Броніслав⁹, заслужений артист республіки, у колишньому ад'ютант полковника Аркаса, що командував при Петлюрі кінним «Охоче-комонним полком». Цей полк мав спеціальне призначення і носив характер головного петлюрівського карального загону польової жандармерії. Бучма зараз працює в театрі «Франко», проживає в Києві. 3. СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА, дружина професора ЧЕРНЯХІВСЬКОГО, засудженого у справі СВУ, затята українська націоналістка. Проживає у Києві. 4. ГРУШЕВСЬКА – донька академіка ГРУШЕВСЬКОГО. Затята українська націоналістка. Проживає у Києві. 5. ВОРОНИЙ Микола – письменник і поет. Затятий український націоналіст, особистий товариш Петлюри. Проживає у Воронежі. 6. ГРУДИНА, колишній інспектор театрів, затятий український націоналіст і колишній член центральної ради при Петлюрі. Проживає у Києві.

⁹ Йдеться про Бучму Амвросія (Броніслава) Максиміліановича (1891–1957), українського актора, режисера, педагога.

7. САВЧЕНКО Яків – літератор, колишній петлюрівець, зятятий український націоналіст. Проживає в Києві.

8. КОВЕЙНО – актор, десь працює на периферії. При центральній раді працював в штабі охорони м. Києва «Вільне козацтво».

9. САГАЙДАЧНИЙ Федір, актор, працює на периферії, у минулому петлюрівець, відступав з Києва з петлюрівськими військами до Кам'янець-Подільська.

10. МАЛИШ-ФЕДОРЕЦЬ Марія Євгенівна, актриса, працює на периферії разом з КОВЕНКО і САГАЙДАЧНИМ, зятята українська націоналістка, похолодить з дворянської сім'ї.

11. ПАНЬКОВСЬКИЙ Северин Федорович – артист, чоловік МАЛИШ-ФЕДОРЕЦЬ, зятятий український націоналіст. Проживає в м. Києві.

12. МИКОЛАЄНКО Ілля, артист, з трупи САГАЙДАЧНОГО, зятятий український націоналіст.

13. ШЕВЧЕНКО Іона, літератор, зятятий українець, націоналіст, у 1929 році бував в Німеччині та Польщі.

14. ШЕВЧЕНКО Лазар, актор, недавно помер, активний пропагандист українських нацистських ідей.

15. КИСІЛЬ, вчитель, зятятий український націоналіст, проживає в Києві. Отже, якщо уважно придивитись до визначень, що їм усім надали енкаведисти і це було їх «найбільшим гріхом» – «зятятий український націоналізм». Очевидно, це було найстрашнішою загрозою існування усїєї тоталітарної системи СРСР. Що ж до керівництва організації, то її представляли – КОВАЛЕНКО, СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА, ПАНЬКІВСЬКИЙ і ГРУШЕВСЬКА. Про практичну діяльність кожного Є. Захарчук мав повідомити пізніше [1, арк. 70–74].

Уже через день Є. Захарчука знову було доставлено до слідчого, тож у протоколі від 19 квітня 1937 р. ми отримуємо нові відомості і щодо біографії видатного актора, і щодо характеристики роботи радянських каральних органів з арештованими. Зокрема, що у 1920 р. перебуваючи у Жмеринці, Є. Захарчук вступив до УКП(боротьбистів). Наприкінці 1917-го при Централь-

ній раді працював в охороні Києва, що носила назву «Вільне козацтво». Також на закид слідчого він погодився, що продовжував працювати у петлюрівській контррозвідці, а саме у Тимчасовій комісії при петлюрівському Міністерстві внутрішніх справ. Це було в кінці 1918 – на початку 1919 рр. Функції комісії – боротьба проти спекулянтів, що не здавали золото в банк. Крім цього, він повідомив, що з Києва у 1919 р. відступав з 2-м чорноморським полком.

Далі він описує і перебування українських частин у Кам'янці-Подільському, куди у березні прибули дві сотні галичан – з українських частин Петрушевича. Також повідомляє, що «галичани хотіли його арештувати за діяльність його ж загону в Кам'янці, але йому вдалося втекти до Тернополя, згодом перебрався до Станіславова, перебував до квітня-травня, тобто доки петлюрівські частини теж перейшли в Галичину. Там він був при поїзді, на якому евакуювалася з окупованої більшовиками України «Державна скарбниця».

У травні 1919 р. разом з галицькими частинами повернувся до Кам'янця-Подільського. Там галицькою комендатурою був арештований, за діяльність у Кам'янці-Подільському. Очевидно, все-таки те, що він повідомляв у попередньому допиті про свою діяльність у місті над Смотричем, могло бути правдою. Через що він був змушений подати заяву на ім'я С. Петлюри і, за його розпорядженням, був звільнений і відправлений на фронт. Доїхавши до Жмеринки, захворів на тиф, а коли одужав, то петлюрівська армія вже була розгромлена. Деякий час проживав у Жмеринці, а приблизно у березні 1920 р. повернувся до Києва. Продовжуючи, він свідчив, що в червні 1921 р. у Києві з ним зв'язався активний петлюрівський діяч, отаман ТИМЧЕНКО¹⁰, що прибув тоді

¹⁰ Тимченко Федір Августович (?–1926), підполковник Армії УНР. У грудні 1917 р.– січні 1918 р. – військовий комендант Чернігівщини, керував бойовими діями під ст. Крути. З

нелегально з Польщі. Він запропонував йому шпигунську працю, тобто збирати відомості про Київський гарнізон і про залізничний транспорт. Є. Захарчук на той момент відомостей Ф. Тимченку не надав, але «той пізніше прислав до нього свого агента, який цибулевим соком написав завдання, які Захарчук мав виконати, про що раніше домовлялися. Але й цьому кур'єру Захарчук не надав інформації, тоді у серпні було направлено ще одного, а у жовтні 1921 р. тасмно приїжджала і дружина Тимченка. Але жодному з них відомостей Захарчук не надав». Також із допиту ми дізнаємося, що Є. Захарчук уже був арештований раніше, але тоді, у 1921–1922 рр., нічого про це не повідомив. Також пізніше, у 1923-му, коли він працював у драматичному гуртку клубу 6-го полку зв'язку, до нього підійшов якийсь невідомий і сказав, що він від Тимченка, але той відмовився з ним розмовляти. Однак тоді чекісти не повірили словам Є. Захарчука, тож у 1937 р. йому довелося свідчити повторно: «Коли у 1921 р. отаман ТИМЧЕНКО прибув із Польщі в Київ, він мав зі мною розмову щодо моєї участі у шпигунській роботі. Я погодився брати участь у цій справі – збирати відомості, які цікавили ТИМЧЕНКА. Зокрема йшла мова щодо збору інформації про склади, які є на важливих залізничних станціях» [1, арк. 88]. Тоді Є. Захарчук не мав можливості співпрацювати з Ф. Тимченком, познайомив останнього зі своїм товаришем А. Передерієм. Невідомо, чи міг Є. Захарчук співпрацювати із Ф. Тимченком у підготовці антибільшовицького тилу, для переходу отамана Ю. Тютюнника на територію України з тими силами, які перебували на інтернуванні у Польщі. Проте уже набагато пізніше стане відомо, що вся ця справа була інспірацією більшовицького ГПУ. Того ж року Ю. Тютюнника було арештова-

05.04.1919 р. – начальник 2-ї Сірожупанної дивізії Дієвої армії УНР. 16.05.1919 р. потрапив у Луцьку до польського полону. Перебував на інтернуванні у таборах Домб'с та Щепіорно.

но в Україні. Згодом його випустили, він навіть встиг прислужитися радянській владі, але з черговим витком арештів у 1929 р. був розстріляний.

У ході допиту стало також відомо, що у 1933 р. він переїхав з Києва до Москви, де працював в Українському державному театрі. Директором і художнім керівником театру був АЛЕКСЕЄНКО, головою художньої ради був ПОЛОЗ, який займав досить помітне становище в державному апараті. І як зізнається Захарчук, театральну сцену вони використовували для показу контрреволюційних націоналістичних п'єс. Проте ми мусимо розуміти, що радянськими каральними органами усі українські класичні п'єси сприймалися як контрреволюційні. У Києві Є. Захарчук повернувся 1936 року.

Кілька відомостей арештований подав і про вигадану організацію, зазначивши, що участь у ній брав і Іона Шевченко. Чи саме ці свідчення стали приводом для арешту останнього – невідомо, але напевно на того уже готувалися відповідні документи [1, арк. 83–96].

21 квітня 1937 р. – черговий допит. Окрім того, що вже було сказано, Є. Захарчук, мабуть не без «підказок» слідчого Яновського, повідомляє, що членами організації були також КОВЕЙНО і КИСІЛЬ [1, арк. 105–107]. Це лише стає приводом для енкавидистів заарештувати у справі вигаданого союзу ще кілька осіб.

Наступний допит відбувся невдовзі, 25 квітня 1937 р. Можна лише здогадатися про фізичний та моральний стан арештованого. Є. Захарчук уже зізнається в тому, що він «у 1917 р. керував загоном «Вільних козаків»¹¹, а біля станції Олевськ їхній загін був влтий у загін отамана ВОЛОХА¹². У цьому загоні він був командиром чоти.

¹¹ Щоправда, сучасні дослідники діяльності «Вільного козацтва» не підтверджують участі Є. Захарчука у цьому військовому формуванні. З цього приводу див.: Лободаєв В. Революційна стихія. Вільнокозацький рух в Україні 1917–1918 рр. – К.: Темпора, 2010. – 672 с.

¹² Волох Омелян Іванович (1886–1937), військовий діяч УНР. У 1917 – командир 2-го Українського полку, 1918 – сотник Гайдамацького коша Слобідської України, командувач Запорізь-

Якраз там перебував ешелон солдатів, що покинули німецький фронт і роз'їхалися по домівках. Серед них проводилась агітація за вступ до петлюрівських частин.

При наступі петлюрівських військ на м. Київ, за розпорядженням отамана ВОЛОХА, отримав завдання піти у розвідку біля станції Бородянка. Не доходячи, моїм загоном були спіймані два червоноармійці однієї з застав передових ліній червоної гвардії, які за моїм розпорядженням були розстріляні». Що ж до описаних історичних подій, цілком імовірним є їх реальне відображення, однак, як зазначалося вище, переконатися в участі Є. Захарчука у діяльності зазначених військових формувань можна лише провівши окреме дослідження.

Оповідуючи далі, Є. Захарчук спиняється на подіях, що власне слугували основним обвинуваченням у його справі. Отже, «після зайняття Києва петлюрівцями у березні 1918 р. він зізнається, що особисто видав братів Майзель, які, за його свідченнями, брали участь у боях проти петлюрівців. Вони були видані сотнику Ляховичу, помічнику отамана Волоха. Загін Волоха тоді знаходився у Михайлівському монастирі. На момент арешту братів Майзель Захарчук перебував у себе на квартирі і лише наступного дня дізнався про вбивство братів Майзель». І справді, Гайдамацький полк отамана О. Волоха у березні 1918 р. розміщувався у Михайлівському монастирі у Києві. Однак це усі відомості, що на той момент Є. Захарчук розповів.

Далі, відповідаючи на запитання слідчого, він описує своє театральне минуле. Є. Захарчук зізнається, що був ініціатором проведення таких вистав на сцені драматичного гуртка полку зв'язку Українського військового округу, як «Казки старого млина», «Борці за мрії», «Сава Чаллий» та інші, «не менш націоналістичні», як «Кум

кого корпусу Армії УНР. У грудні 1919 перейшов на бік більшовиків. У 1933 засуджений у справі «УВО», у 1937 р. розстріляний.

мірошник», «Помирились» тощо. До того ж, як виявилось, він ще й націоналістично викладав курсантам історію України, а працюючи до 1925 р. у Димарському районі Київської області завідувачем сільбуду, проводив ту ж роботу. Отже, його звинуватили ще й у тому, що населення виявилось озлобленим до радянської влади.

Восени 1926 р. Є. Захарчук вступив до новоорганізованого Українського народного театру в Харкові, де керівником був Д. Грудина. Є. Захарчук був режисером цього театру і мав можливість підбирати кадри. У цьому їм сприяв і колишній директор театру Г. Вольгемут. Отже, було підбрано таких акторів, які «не бажали грати у новітніх радянських п'єсах і обирали явно націоналістичні п'єси, як от «Богдан Хмельницький», «Облога Буші» і т.д., які пізніше були зняті зі сцени». Однак, як «зізнається» далі Є. Захарчук, «ми зумисне підбирали радянські п'єси досить низької якості і навмисне ставили їх так, щоб скомпрометувати ці п'єси і подавали їх таким чином, що ці радянські п'єси глядачу нічого не давали»¹³. Врешті, ідеологічно невитриманими радянський режим вважав і «Катерину», і «Чорноморців» та навіть «Наталку Полтавку», «Запорожця за Дунаєм», «Майську ніч», «Свадання на Гончарівці» тощо.

У цьому театрі він пропрацював до травня 1927 р. і переїхав до Києва. У Києві з осені 1927 р. до літа 1929 р. працював у Київському робітничому українському театрі. Саме там він поділяв сцену зі своїм товаришем Шевченком Лазарем Васильовичем¹⁴.

Восени 1929 р. вступив у Київський польський театр, де пропрацював до осені 1932 р. Ось тут Є. Захарчук і зізнається, що саме в цей час і вступив до «Союзу націо-

¹³ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 72250, арк. 116.

¹⁴ Шевченко Лазар Васильович (1879–1937), актор. У 1906–1911 – актор театру «Руська бесіда» у Львові. З 1911 р. у трупі П. Прохоровича. З 1918 р. у Державному народному театрі. З 1920 р. – в театрі ім. І. Франка. З 1934 р. режисер Всеукраїнського радіомовлення в Києві. У 1937 р. після допиту в НКВС захворів і помер.

нал демократів». Сьогодні важко сказати, чи могла така організація існувати насправді. Слідство у НКВС велося абсолютно необґрунтовано, сотні тисяч арештованих, гонитва за показниками розкритих «контрреволюційних організацій та елементів» насправді лише поховали надію на пошук історичної правди.

Однак, як повідомляв далі Є. Захарчук, восени 1932 р. він вступив у театр Червоної армії, але у зв'язку зі смертю чоловіка пасербиці виїхав до Москви. Там знову влаштувався в Український народний театр РСФФР. У Москві, як зізнається актор, не припиняли «протягувати» п'єси Остапа Виші «Припустимо в Марокко»¹⁵, «Скоропадщина» – Мамонтова¹⁶ і «відверто контрреволюційну п'єсу Куліша «Прощай село»»¹⁷. У 1934 р. постановою Наркомпросу театр було ліквідовано. Керівників театру арештовано. Усі решта роз'їхалися з Москви.

Покинув Москву і Є. Захарчук, влаштувавшись у 1934 р. в Мінськ у Польський театр Білорусі. Пропрацював там до травня 1936 р., де, як зізнався, «жодної контрреволюційної діяльності не проводив». Восени 1936 р. повернувся до Києва та відновив стосунки із членами вигаданого союзу. Тому далі він описує т. зв. контрреволюційну діяльність своїх товаришів. Напри-

¹⁵ Ймовірно, що під цією назвою на сцені театру грали п'єсу О. Виші «Запорожець за Дунаєм». У ній автор переносить своїх героїв саме в Марокко, де українським вигнанцям доводиться заробляти на життя щоденними виставами: «Частина з них живе з того, що ввесь час грає для тубільців «Запорожця за Дунаєм». ... До того вже вони дограли, що і в звичайнісіньким житті почувать себе за персон, що їх грають на сцені. Тут і Іван Карась, і Одарка, Оксана, Андрий і т.д.».

¹⁶ Мамонтов Яків Андрійович (1888–1940), поет, драматург, історик української драматичної літератури й театру, викладач. У 1914 р. закінчив Московський комерційний інститут, з 1915 р. – його асистент. З 1920 р. викладач педагогіки та мистецтвознавства ХІНО, також керівник літературно-драматичної студії у Сумах. Мешкав у Харкові в Будинку «Слово». Щодо зазначеної п'єси, ймовірно йдеться про п'єсу «Гетьманщина», котра якраз і була написана автором у 1930-ті рр.

¹⁷ П'єсу М. Кулішем було завершено у 1933 р., тоді ж її було опубліковано у журналі «Радянська література» (№ 4). Наступного року вона вийшла окремим виданням – під назвою «Поворот Марка». Однак, у назві «Прощай, село» цензори вбачали знищення українського села під час примусової колективізації та пугучного голоду 1932–1933 рр. Через ці та інші причини п'єса майже не показувалася на сценах тодішніх театрів.

клад, «артист Шевченко Лазар, працюючи в театрі Франка і українському пересувному театрі протаскував контрреволюційні націоналістичні ідеї, Шевченко Іона, на маючи постійної роботи, читав лекції на периферії про українську культуру та мистецтво, де протаскував погляди Курбаса. Решта акторів також провадили націоналістичну роботу на периферії. Вчитель Кисіль під видом зібрання матеріалів для історії українського народного театру, яку він збирається написати, проводив контрреволюційну націоналістичну агітацію, групував довкола себе контрреволюційні націоналістичні елементи, вихваляв діяльність Садовського та ін.». Врешті, арешти та репресивні заходи, що вже почалися в українському театральному середовищі, негативно позначились і на згуртованості акторів [1, арк. 112–119].

Постановою від 27 квітня 1937 р. на підставі отриманих під час слідства відомостей Є. Захарчука було звинувачено «в активній участі у каральній діяльності при білих, причетності до українського контрреволюційного націоналістичного підпілля і шпигунській діяльності на користь сусідньої країни, що відповідало тогочасним статтям 54-2, 54-6, 54-11, 54-13 Кримінального кодексу УРСР» [1, арк. 41].

Того ж дня відбувся і черговий допит арештованого. Є. Захарчук «визнав» і «погодився» з усіма обвинуваченнями [1, арк. 43–44]. До того ж пізніше він назве й усіх «членів» «Союзу націонал демократів України», але швидше цей список просто вкладуть у зізнання зламаного фізично та морально актора. Отже, до «Союзу» належали: 1. КОВАЛЕНКО Григорій; 2. БУЧМА Броніслав; 3. СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА; 4. ГРУШЕВСЬКА; 5. ВОРОНИЙ Микола; 6. ГРУДИНА; 7. САВЧЕНКО Яків; 8. САГАЙДАЧНИЙ Федір Васильович; 9. МАЛИШ-ФЕДОРЕЦЬ Марія Євгенівна; 10. ПАНЬКІВСЬКИЙ Северин; 11. МИКОЛАЄНКО Ілля; 12. ПЕРЕДЕРІЙ Костянтин Дмитрович; 13.

КИСІЛЬ; 14. ЩЕРБАТИНСЬКИЙ Павло; 15. БАЛАБАН Борис; 16. САВЧЕНКО Кіндрат; 17. АНТОНОВИЧ Данило; 18. СВИДЗІНСЬКИЙ Владислав; 19. ВОЛЬЧІНІ Іван Гнатович; 20. КАТРИЧ Олена Митрофанівна; 21. ГУРАНДА Єлизавета; 22. ПОЛІЩУК Владислав; 23. КОТЛЯРЕНКО Павло Маркович; 24. ЦИГАНОК Микола Степанович; 25. ЦИШКОВСЬКИЙ Тодось Миколайович; 26. ГОЛИК Олена Антонівна; 27. АВСТАФЬЄВ Леонід Костянтинович» [1, арк. 60]. Багатьох із них згодом буде арештовано, звільнено з роботи.

Однак, як виявиться, це ще не всі члени організації. 28 квітня 1937 р. у справі Є. Захарчука було заарештовано Ковейно Миколу Пантелійовича, чоботаря, актора та колишнього учасника «Вільного козацтва», а також Шевченка Йону Васильовича, театрального критика, театрознавця та актора школи Леся Курбаса, якого було арештовано у Харкові і спецконвеем відправлено до Києва.

Допоки велося слідство щодо Ковенка М.П. та Шевченка Й.В., Є. Захарчук перебував у в'язниці НКВС. Врешті, 20 травня його було знову викликано на допит. Тепер слідчого цікавить його діяльність як актора польського театру в Києві. Тож перед нами відкривається завіса діяльності польських товариств, театрів та літературного життя польської національної меншини в Києві [1, арк. 131–134].

31 травня 1937 р. Захарчука уже вдев'яте викликають на допит. Тепер слідчого цікавлять його стосунки з Києсяем Олександром, театральним діячем та театрознавцем, з яким Є. Захарчук познайомився у 1933 р., коли той збирав інформацію для книги про історію українського театру і розшитував про трупу Садовського. Але Захарчук невдовзі виїхав у Москву, і зустрілися вони лише у 1936 р., коли останній працював у Польському театрі в Києві. З того часу вони активно обговорювали усі мате-

ріли щодо видання книги. Тоді автор навіть припустив, що «книгу видасть пізніше, або сховає для нащадків, які видадуть її уже коли буде краща нагода» [1, арк. 145]. Врешті, так і сталося – О. Киселя було арештовано та запроторено до одного з радянських концтаборів, де він і загинув у 1937 р., а книга про історію українського театру вийшла аж у 1968 р.

Протоколи допитів від 1, 3 5 та 21 червня засвідчили бажання енкаведистів «вибити» покази Є. Захарчука щодо М. Ковейна, Д. Грудини, Л. Старицької-Черняхівської та К. Грушевської, Й. Шевченка. Наприклад, він повідомив, що «після відбуття покарання СТАРИЦЬКА-ЧЕРНЯХІВСЬКА¹⁸ вела себе відокремлено. При випадковій зустрічі на Воровського вона кинула мені на ходу таку фразу: «Ну що ж, знову повертаємося до малоросійщини». Цю фразу я зрозумів як в'їдливу іронію над національною політикою партії в Україні. Це був натяк на постановку в опері «Наталки Полтавки» та «Запорожця за Дунаєм» з деякими переробками. Більше до свого арешту я її не бачив і ні про що з нею не говорив». Про її причетність до організації Є. Захарчуку нічого не було відомо. Подібне він висловив і щодо К. Грушевської, з якою був знайомий з 1917 р. «Про неї говорили як про однодумця й ідеолога націоналістичного українського руху. Тільки через це я назвав їх членами організації». А тому впевнено він називав членами організації деще КОВАЛЕНКА Григорія, ШЕВЧЕНКА Лазаря, ШЕВЧЕНКА Йону, ПАНЬКОВСЬКОГО Северина, КОВЕЙНО і КИСЕЛЯ. Щодо решти, то це були лише його здогади [1, арк. 159–161].

У день останнього, 12-го, допиту 21 червня 1937 р., проти Є. Захарчука було висунуто обвинувачення. Видатного актора було звинувачено у погромах, антирадянсь-

¹⁸ Йдеться про 5-річне відбування умовного терміну покарання у Донецьку після арешту в 1930 р. у справі «СВУ». У 1936 р. повернулася до Києва.

кій контрреволюційній діяльності, участі в петлюрівській контррозвідці, у розстрілах червоноармійців, у зв'язках із Ф. Тимченком [1, арк. 263–267].

27 червня 1937 р. Є. Захарчуку був подовжений термін перебування під слідством, адже у той час повним ходом йшли арешти серед українських митців. 29 червня 1937 р. справа щодо нього та М. Ковейна і Й. Шевченка була передана із прокуратури УРСР до Військової прокуратури. До того ж прокурор Хомич вимагав «не застосувати до Захарчука амністії про милування в ознаменування Жовтневої революції згідно з постановою ЦВК щодо злочинів, вчинених під час Громадянської війни згідно ст. 54-13 КК УРСР» [1, арк. 270–271]. Протоколом підготовчого засідання Військового трибуналу було прийнято, що справу щодо Захарчука, а також Ковейно та Шевченка слухати у закритому судовому засіданні без обвинувачення, захисту і без виклику свідків до суду [1, арк. 275].

Сам суд відбувався аж 13 жовтня 1937 р. Під час суду Є. Захарчук доповнив і деякі прогалини зі своєї біографії, які він не вказав під час допитів. Тож про себе він повідомив таке: «Батько мій селянин-бідняк¹⁹ мав 4 морги поля. Корів і коней не було. Мати також займалася сільським господарством. Освіта була незакінчена середня. Навчався в гімназії в Тернополі до 3 класу включно. При виході з гімназії потрапив на сцену, де й пропрацював 37 років. У 1904–1906 рр. служив в австрійській армії в Перемишльській фортечній артилерії; був рядовим, потім капралом. Після закінчення військової служби переїхав у Росію і працював тут в театрах аж до революції 1917. У 1917 поступив у війська Петлюри, де був командиром чоти. У січні 1918, коли Київ був зайнятий більшовиками, відступив з Києва, а згодом повернувся. Коли в Києві утвердилася радянська влада залишився працювати в те-

¹⁹ За свідченнями підсудного Ковейно М., батько Є. Захарчука був священиком.

атрі. Одружений. Донька. Внук. Арештований 12 квітня 1937 року». Щодо арешту у 1921 р. повідомив, що тоді він сам заявився в НК і розповів про пропозицію Ф. Тимченка вести шпигунську працю. Тоді в НК йому запропонували стати тасмним співробітником, на що він погодився. Однак не виконав завдання і був арештований за підозрою у шпигунстві. На суді він також зізнався, що займався каральною діяльністю, бо «йшов шляхом найменшого спротиву, підтверджував усі обвинувачення, бо вважав правильними ті висновки, які робив слідчий з його діяльності у цей період». Також заперечував і свою причетність до вбивства братів Майзель. Повністю заперечували свої зізнання під час слідства також і М. Ковейно та Й. Шевченко [1, арк. 277–286]. Тож заява на суді з відмовою від попередньо даних свідчень могла бути спробою людини повернути свою гідність, нищену під час жорстоких допитів.

Під час другого судового засідання, 17 жовтня 1937 р., Є. Захарчук, повторивши всі попередні дані про себе, повідомив, що саме красивий голос дав йому можливість закінчити гімназію і вступити до театру ще в Галичині [1, арк. 288–294], і той же голос, про що йшлося на початку, став причиною його арешту та звинувачення. Незважаючи на каяття підсудних, судова трійка Військового трибуналу Київського військового округу в складі головуючого диввоєнюриса Кушнірука, бригаєнюриса Черенкевича, інтенданта III рангу Немировського, секретаря, воєнюриса Знаменського, постановила усіх трьох засудити до розстрілу з конфіскацією усього особистого майна. Вирок міг бути оскаржений у п'ятиденний термін з моменту вручення копії вироку засудженому [1, арк. 295–296]. Такі скарги надійшли від усіх засуджених. Однак лише М. Ковейну смертний вирок було замінено на 10 років тюремного ув'язнення з поразкою у правах на 5 років. До речти вирок залишався без змін і прохання були відхилені [1, арк. 297].

У 1958 р. були реабілітовані М. Ковейно та Й. Шевченко [1, арк. 298–300], однак цього не було зроблено щодо Є. Захарчука, і лише у 1994 р. уже в незалежній Україні з нього було знято всі обвинувачення.

Звісно, такі архівно-кримінальні справи, які зберігаються у ГДА СБУ, не є достовірним історичним джерелом, на яке варто безапеляційно покладатися науковцям, встановлюючи історичну справедливість, та навіть джерелом історичних фактів без їх детального вивчення та критичного опрацювання, якщо, звісно, дослідника не цікавлять точні дати арештів та висунуті звинувачення. Але вони є повчальним свідченням нашої «гіркої історії», історії терору, репресій, у якій, мов у жорнах, перемелювалися людські долі. Ця поживка від часу справа є достовірним джерелом, науково-дослідницькою ілюстрацією злочину радянської тоталітарної системи, без уявлення якої неможлива правдива історія ХХ століття.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ГДА СБУ.Ф. 6 (Кримінальні справи на реабілітованих осіб). Спр. 72250-фп (Справа зі звинувачення Захарчука Євгена Михайловича).

2. *Василько В.* Микола Садовський та його театр. Київ, 1962. 196 с.

3. *В'ятрович В.* Правда і брехня в архівах КГБ. Спроба критичного аналізу джерел із сховищ радянських спецслужб [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу:

[http://liberte.onu.edu.ua/upload/file/file1/vyatrovich-v.%20%D0%BC.%20\(++\)doc](http://liberte.onu.edu.ua/upload/file/file1/vyatrovich-v.%20%D0%BC.%20(++)doc).

4. *Гасай Є.* Захарчук Євген Миколайович // Тернопільський енциклопедичний словник: у 4 т. / редкол.: Г. Яворський та ін. Тернопіль: Видавничо-поліграфічний комбінат «Збруч», 2004. Т. 1: А – Й. С. 628.

5. *Гасай Є.* Повернуті імена. Тернопіль: Прінтер-інформ, 2002. 234 с.

6. *Гуцал П.* Захарчук Євген Михайлович / Енциклопедія сучасної України [Електронний ресурс]. Режим доступу до ресурсу: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=15857.

7. *Рудницький М.* В наймах у Мельпомени: Історія розвитку галицького театру. Спогади. – К.: Мистецтво, 1963. – 344 с.

8. Театральна Тернопільщина. Бібліографічний покажчик // Уклад.: П. К. Медведик, В. Я. Миськів, Н. К. Іванко. Тернопіль: Підручники і посібники, 2001. 264 с.

9. *Томашильська А.* «Олтар скорботи»: театральні діячі України – жертви сталінського терору // Вітчизна. 1996. № 5-6. С. 79-80.

10. Український драматичний театр: Нариси історії [В 2 т.] / Під ред. М. Рильського. – Т.1: Дожовтневий період. Київ: Наукова думка, 1967. 518 с.

11. *Чарнецький С.* Історія українського театру в Галичині. Нариси, статті, матеріали, світлини. Львів: Літопис, 2014. 584 с.

РЕПРЕСОВАНА ІСТОРІЯ МУЗИЧНОГО
ТОВАРИСТВА
ІМЕНІ М.Д. ЛЕОНТОВИЧА

Музичне товариство імені М.Д. Леонтовича (далі – МТЛ) у 1920-ті стало символом духовного відродження та єднання України і, водночас, – солідарного протесту проти державної системи, що запроваджувала методи тиранії та свідомого знищення волелюбної ментальності української нації і демократичних свобод молодого громадянського суспільства. Музичне товариство стало складовою часткою суспільно-мистецького поступу України у добу найскладніших соціальних катаклізмів її історії. Шлях людських випробувань і тиску у професійній діяльності, який додало Товариство від початку свого заснування 1921-го і до примусового його закриття у 1931 році, яскравіше за інші громадсько-творчі організації відтворив реальну картину деформацій, що позначилися на розвитку тогочасної української культури.

За десять років існування Музичне товариство тричі змінювало свою назву, в якій знаходили відображення трансформації духовно-творчих пріоритетів організації. На час заснування 1 лютого 1921 року це був «Всеукраїнський комітет пам'яті М. Леонтовича» [1], майже за рік Комітет було перейменовано у «Всеукраїнське музичне товариство імені М. Леонтовича» [2] (МТЛ)¹. Тенденція політичної директиви і верховенство партійного «циркуляру» дедалі активніше заявляли про себе у сферах духовного життя країни, і ці процеси не минули Товари-

¹ Фундатор – композитор Кирило Стеценко, голова – мистецтвознавець Юхим Михайлів, заст. голови – композитор Пилип Козицький, секретар – критик, мистецтвознавець, громадський діяч Олесь Чапківський і два члени – кооператор, літератор і музично-громадський діяч Олександр Харченко та адвокат Іван Волянський. У подальшому склад Правління МТЛ неодноразово змінювався і доповнювався новими членами.

тво, що призвело до докорінної зміни його статутних завдань, переформатування персонального складу і вироблення нової назви – «Всеукраїнське товариство революційних музик» (ВУТОРМ) [4] рішенням II з'їзду МТЛ від 28 січня 1928. Офіційно Товариство було ліквідовано у 1931 році, а решта музичних організацій, до котрих частково влилися члени ВУТОРМ – АРКУ, АСМ, «Пролетмуз», Постановою ЦК ВКП(б) від 23 квітня 1932 «Про перебудову літературно-художніх організацій» було ліквідовано. Натомість створено єдину Спілку радянських композиторів, правонаступницею якої за доби Незалежності стала, нині діюча, Національна спілка композиторів України.

Вбивство композитора, диригента, педагога і музично-громадського діяча Миколи Леонтовича в ніч на 23 січня 1921 р., на той час вже добре знаного і шанованого в Україні, чий хоріві обробки народних пісень лунали у різних містах – від Поділля до Донбасу, миттєво консолідувало в колі однодумців представників музичної, театральної, художньої, наукової еліти країни, членів родини М. Леонтовича, діячів кооперативного руху і громадських організацій. Фізичне знищення митця отримало неочікуваний резонанс в суспільстві й об'єднало національно свідомі сили країни в Музичне Товариство, яке було назване його іменем. Від перших днів існування Товариство заявило про себе з позицій основної музично-громадської організації, що стояла на сторожі суспільно-мистецького поступу й культуро-творчих починань України, відтак представники відповідних владних структур змушені були постійно тримати в полі зору цю громадську організацію як особливо «небезпечну».

Мистецький геній М. Леонтовича фактично визначив рівень товариства, що було утворено на його честь – його людський потенціал, професійний рівень і громадянську місію тих, хто його представляв, у їхніх іменах і конкретних справах. Серед найвідоміших музикантів

країни – Ігор Белза, Давид Бертъє, Анатолій Буцький, Михайло Вериківський, Григорій Верьовка, Нестор Городовенко, Микола Грінченко, Олександр Дзбанівський, Порфирій Демущький, Марія Заньковецька, Климентій Квітка, Борис Лятошинський, Володимир Пухальський, Левко Ревуцький, Михайло Скорульський, Яків Степовий, Василь Ступницький, Сергій Тарновський, Михайло Тележинський, Борис Яновський та Болеслав Яворський. До складу Товариства ввійшли живописець Микола Бурачек, письменник Степан Васильченко, історик і мистецтвознавець Федір Ернст, економіст і громадський діяч Дмитро Коліух, актор і режисер Лесь Курбас, демограф і журналіст Юрій Масютин, книгознавець, бібліограф і літературознавець Юрій Меженко, поет, літературознавець, мистецтвознавець і фольклорист Дмитро Ревуцький, актор і режисер Микола Садовський, живописець, бандаурист, етнограф і мистецтвознавець Опанасій Сластюн, музикант і поет Євген і Павло Тичини, прозаїк і поет Микола Хвильовий, вархеологи і мистецтвознавці Федір Шміт і Данило Щербаківський. Перелічені постаті – це лише частка могутнього і чисельного колективу МТЛ, у складі якого, лише за офіційними даними, про що свідчать виявлені архівні джерела, перебувало понад 930 зареєстрованих його членів та 1014 музичних організацій, розташованих на території Наддніпрянської України [8, С. 111]. Насправді ж Товариство Леонтовича згуртувало навколо себе десятки тисяч професійних і самодіяльних виконавців, композиторів і музичних колективів, здійснивши тисячі концертних виступів, презентувавши численні експозиції виставок, видання наукових, публіцистичних, критичних публікацій і музичних творів, об'єднавши в любові до української класичної музики, народної пісні та аматорського виконання мільйони слухачів і прихильників [10, С. 92 –134].

Початковий масштаб завдань, пов'язаний із благородною ідеєю увічнення пам'яті М. Леонтовича – дослідження життя і діяльності, видання і виконання його музичних творів, впровадження методики музичного виховання і хорового співу у закладах освіти, збереження архівної спадщини і відкриття будинків-музеїв в місцях, де жив і працював митець – вже через рік було значно розширено і зорієнтовано на загальний розвиток музично-культурного життя країни. Зусилля членів Товариства відтоді спрямовуються на демократизацію музичної культури, підняття загального рівня музичної освіти у містах і селах країни, а головне – виховання національних музичних кадрів і «професіоналізацію музичного життя» [3], що досягалося завдяки закладанню системи музичної освіти для середньої спеціальної і вищої школи, формуванню українського національного музичного театру, симфонічних оркестрів і виконавських колективів, організації концертних і філармонійних установ, популяризації музично-наукового знання і заснуванню фахового періодичного видання – журналу «Музика», сприянню розвитку видавничої діяльності і нотодрукування творів українських композиторів, передусім «сучасників», започаткуванню музейної, бібліотечної, виставкової діяльності, презентації творів українських композиторів поза межами країни тощо. Проте у вересні 1924-го, внаслідок політичного курсу держави і примусового проголошення ідеологічного гасла «Жовтень – в музику», Товариство було змушено змінити орієнтири творчої діяльності [12].

Так, восени 1924 року розпочалося поступове згортання установчих засад Товариства. Партійним керівництвом країни пріоритетним напрямом у галузі музичної культури було визначено орієнтацію на «мистецтво мас», у зв'язку з чим першорядного значення, обов'язкового для виконання МТЛ, набували: а) завдання написання творів на революційну та героїчну тематику і б) розширення сфери народного виконавства й максимального

залучення народних мас у сферу музично-патріотичного життя України [13, С.434]. Тож, у вигляді боротьби «з аполітичністю і формалізмом» [7] й іншими «негативними явищами» – міщанством, церковщиною, просвітянством і неосвіченістю в музиці – стартує ідеологічна «чистка» рядів Товариства за об'єднання «активного музично-революційного елемента» і виключення з його складу членів «музично-неактивних або ідеологічно чужих». Розуміючи можливість негативних наслідків від таких директивних листів, Правління МТЛ вимушено йде на радикальні кроки і «викреслює» зі складу членів засновників Комітету, членів родини померлого композитора М. Леонтовича (Вікторію, Дмитра і Клавдію) і відомих діячів культури – Ф. Блуменфельда, М. Гайдая, О. Ганчель, С. Дурдуківського, Н. Дубровську-Трикулевську, М. Заньковецьку, С. Єфремова, Д. Коліуха, Л. Курбаса, М. Лисенко-Бібікову, К. Масленникову (дочку композитора М. Лисенка), М. Микишу, О. Мончинську, О. Сластіона, Г. Хоткевича, Б. Яворського. Наступив період тотального контролю і грубого втручання з боку Радянського уряду в процеси розвитку музичної культури, формування репертуарної політики і виконавської діяльності. Однак ситуація наприкінці 1924-го поки ще для членів організації здебільшого нагадувала декорацію дій (ніж саму дію), спрямовану на збереження організації в її цілісності та продовження справи музично-культурного будівництва в країні.

За перші роки своєї діяльності Товариство створило розвинену музичну інфраструктуру по всій Україні, охопивши навіть маленькі містечка і села. У Центральне правління МТЛ надходили численні листи, телеграми, повідомлення з проханнями і пропозиціями щодо відкриття нової філії, організації оркестру, хору або ансамблю, започаткування музичних курсів, придбання нот і методичних порад, проведення фестивалів і т. ін. з різ-

них населених пунктів. Проте справа «вшанування пам'яті» композитора завдяки великому емоційному резонансу в суспільстві переросла в акт справжнього піднесення музичного життя у всеукраїнському масштабі. Феномен ситуації полягав у тому, що процеси такого стрімкого музичного розвитку відбувалися виключно за ініціативи самих мешканців на місцях. Зовні спонтанне виникнення музичних осередків, зокрема на селі, насправді було закладено у природу народу, для якого любов до народного співу і музичного виконавства лежала в площині вкорінених традицій українського етносу. Першу половину 1920-х охопив справжній спалах бажання чи не кожного українця навчитися музикуванню і вступати до вокального, хорового або якогось іншого колективу. Ніби епідемія то там, то тут виникали одна за одною різні музичні організації, навчально-освітні факультети, аматорські театри, будинки культури тощо. Організаційно-координаційні функції у створенні розвиненої мережі осередків Музичного товариства по всій країні, спрямованого на підняття загального рівня музичної культури в Україні, взяло на себе Правління МТЛ та його представники у філіях.

Одними з перших у 1921 році було створено Тульчинську на Поділлі, Звенигородську на Черкащині, Харківську, Вінницьку і Полтавську філії. Цей рух заснування поширився у подальшому на всі райони країни, відповідно до тодішнього адміністративного розподілу – Київщину, Південь України (Одещину, Миколаївщину, Херсонщину, Катеринославщину), Донеччину, Харківщину, Чернігівщину, Полтавщину (Полтава, Лубни, Прилуки, Ромни), Черкащину і Кременчуцький осередок, Волинь і Житомирщину, Поділля (Вінниця, Кам'янець-Подільський, Проскурів, Тульчин), до яких, у свою чергу, було підпорядковано решту музичних структурних підрозділів до останнього у найвіддаленіших куточках країни. Загалом – 69 філій, котрі, незважаючи на

величезний опір з боку держави, злагоджено і самовіддано працювали за виробленим планом просвітницької, музично-творчої, концертної та організаційної діяльності МТЛ.

Від асоціацій і паралелей, що виникають у нас з позицій сьогодення, як у громадян незалежної держави, стає зрозумілішою та історична ситуація, що підсвідомо і попри всі негаразди суспільно-економічного і політичного життя штовхала людей до єднання та соціалізації в суспільстві. Не випадково цей час 1920-х отримав назву доби Українського Відродження – доби інтелектуального і культурного підйому для мільйонів українців, які змогли або намагалися реалізувати себе та свої здібності у сфері вітчизняної науки, освіти і мистецтва. Музично обдарована українська нація завжди вражала своїми талантами і повагою до музичних традицій, проте ситуація з консолідацією численного загалу прихильників навколо Товариства Леонтовича, що з часом переросла у щось значно вагомніше і непередбачуване, ніж на момент утворення – на кшталт національної ідеї, стала дуже небезпечною для системи. Незважаючи на майже тотальний контроль за Товариством відповідних органів влади, брак його фінансування, цензуру видань та застосування інших механізмів впливу, установами Наркомосу і Політосвіти було вироблено рішення щодо проведення чергової хвилі радикальних змін у її діяльності, визначення нових завдань, переорганізації та зміни керівництва Правління і назви Товариства у ВУТОРМ, що відбулось 25 лютого 1928 [6, Арк. 1–3].

Показовим виявляється звіт про роботу, надісланий до Центрального правління Товариства Київською філією 7 лютого 1928 року, що став останнім документом в історії її існування, підписаний його головою – композитором Михайлом Вериківським. Формат цієї звітної анкети давав змогу відстежувати ступінь дієвості та життєздатності Товариства на тому чи іншому етапі розвитку,

про що так піклувалися «контролери». У тексті документа зазначалося, що «1) Філія має виконавські заклади: «МіК»², симфонічний оркестр (роботу не розпочато за браком коштів, проведено кілька репетицій), смичковий квартет. При філії утворено Асоціацію сучасної музики та діє Бібліотека ім. К. Степенка; 2) «МіК» та смичковий квартет мають напівпрофесійний ухил, симфонічний – аматорський, Асоціація – студійний; 3) активно працюють 50% членів; 4) Товариство брало участь у проведенні Жовтневих свят, у виставці «Наука на Україні», організації округових музичних виставок, «Дня Музики»; 5) влаштовано 21 концерт: «МіК» – 12, смичкових – 7, Асоціації – 3; 6) аудиторія – робітники, червоноармійці, школярі, селяни; 7) робота проводиться у погодженні з Політосвітою [...]; 8) зв'язок з округою не налагоджений. Підтримуються стосунки з Бориспільським та Макарівським хорами; 9) матеріальна база – дотація з місцевого бюджету 2.000 крб./рік» [6, Арк. 18]. Разом зі звітом М. Вериківський подав заяву на звільнення з посади керівника Київської філії [5], яка до свого закриття існувала формально. І хоча в цей час не відбувались масові арешти, а для музичних діячів діяв поки що лише циркуляр з «дозволом» чи «забороною» певної тематики, жанрів та вибором цільової аудиторії, члени Товариства вже не ризикували листуватися між собою, відчуваючи небезпеку, що трапилася невдовзі з багатьма з них. Процеси деформації та нищівної політики у галузі вітчизняної культури та її найкращих представників суттєво позначилися на їхніх біографіях [11], композиторській і науковій творчості, звели нанівець можливість професійного зростання українських композиторів, виконавців і музикантів-педагогів, тим самим унеможливаючи подальшу діяльність організації як такої.

² Оркестр народних інструментів мандолін і кларнетів.

Руйнація Музичного товариства здійснювалася цілеспрямовано, фактично від початку його заснування, в ретельно замаскованій формі «патріотичного служіння ідеалам революції». Творчому співтовариству музикантів «дозволялося» робити лише те, що не входило в протиріччя зі стратегією радянської системи, спрямованої на придушення національних цінностей і демократичних свобод української держави, зокрема у сфері духовної культури. Початкову політику «очікування» і «нагляду» було змінено на більш рішучі кроки під кінець 1920-х. Враховуючи велику чисельність організації, авторитетність представлених в ній постатей і всеукраїнський масштаб діяльності, швидко вирішити питання з закриттям Товариства владі не вдалося. Його знищення відбувалося протягом десяти років по всіх позиціях задля порушення цілісності організації, втрати сили впливу і соціального значення. З цією метою найбільш радикальним механізмом втручання у структуру Товариства стала робота з його представниками, для чого вивчалися особисті справи і збирався компромат – для кожного свій.

Сьогодні важко назвати точну цифру репресованих діячів МТЛ. Документи архівної спадщини Товариства, що зберігаються у фондах НБУВ³, дали можливість частково виявити лише прізвища його членів за персональними анкетами, заповненими ними під час вступу до організації, та й то з обмеженими біографічними відомостями. Що ж до відтворення персональних біографій кожного з представників угруповання, це завдання на сьогодні вирішено частково. Навіть в умовах доступності раніше забороненої інформації, відкритості спецранів, «сталінських списків» тощо існує багато складностей в її пошуку, розпізнаванні окремо по кожній персоналії. Головна проблема полягає в ідентифікації

³ Архів Музичного товариства імені М.Д. Леонтовича зберігається в Інституті рукопису НБУВ – Ф. 50; 2083 од. зб.

тих, хто належав до Товариства. Передусім йдеться про мало знаних українців, яких не можна втратити для історії. Оскільки залучення кожної його постаті, незалежно від соціального стану, до єдиного загалу дозволяє відтворити справжній масштаб Товариства і масштаб трагедії, що вона зазнала в часи «масового терору» 1920–1930-х, за точним визначенням сучасного українського історика і джерелознавця С. Білоконя [9].

Робота з архівом МТЛ на практиці доводить, що багато документів було втрачено або вилучено вже на час їхньої передачі до Всенародної бібліотеки України (ВБУ) 1931 року. Так, наприклад, у порівнянні з іншими, в обмеженій кількості представлено документи філій Півдня України – Катеринославщини, Херсонщини, Кременчука, Одещини, Миколаївщини, і це суттєво гальмує процес пошуку. Є вірогідність того, що документальні свідчення про діяльність місцевих осередків та їх представників знаходяться в обласних державних архівах. Водночас, крім письмових даних, безсумнівно існували документи усної історії, що для дослідників діяльності Товариства і біографістів фактично втрачені назавжди. Навіть епістолярна та мемуарна спадщина музичних діячів, яка останнім часом видається і набула великої популярності, на жаль, не дає відповіді на жахливі події, пов'язані з МТЛ. Зараз можна презентувати імена та дані життєдіяльності лише стосовно 450 осіб з числа переважно визнаних діячів свого часу, що допомагають реставрувати колективну біографію цієї славетної організації. А наведені далі імена п'ястдесяти репресованих членів Товариства – це данина великої шани мужнім героям минулого з історії української культури.

Бабій Адам Минович – хоровий диригент, музичний критик, публіцист, педагог. Член Київської філії МТЛ. Секретар Музичної секції Інституту української наукової мови АН УСРР, науковий співробітник Кабінету українського мистецтва ВУАН. Засуджений за звинуваченням в

«українському буржуазному націоналізмі та організації терористичних угруповань». Розстріляний 6 грудня 1937, реабілітований 1956.

Барик Сильвестр Степанович – журналіст, співак, лектор. Член Київської філії МТЛ. Тричі заарештований за звинуваченням у «створенні контрреволюційної організації» та «членстві в Українській військовій організації» (УВО). Відбував покарання на поселенні в Архангельській області. Судимість знято 1952.

Бачинський Олекса Юхимович – співак, учитель. Член Проскурівської філії МТЛ. За «участь у національно-визвольних змаганнях» засуджений польським режимом до концтабору, заарештований органами НКВС (ймовірно 1940) і закатований у Кременецькій тюрмі.

Богуцький (Богоцький) Антін Михайлович – бухгалтер, музикант-аматор. Член Вінницької філії МТЛ. Заарештований у справі «групи Родкевича». Розстріляний 9 квітня 1938.

Боцун Павло Львович – хоровий диригент, композитор, педагог, громадський діяч. Член Полтавської філії МТЛ. Заарештований 8 грудня 1932, ув'язнений до концтабору строком на 3 роки. Реабілітований 1989.

Брижаха Олександр Прокопович – хоровий диригент, громадський діяч. Член Харківської філії МТЛ. Заарештований 1937, розстріляний 16 січня 1938.

Бугославський Борис Михайлович – камерний співак, педагог. Член Чернігівської філії МТЛ. За «націоналістичну діяльність» заарештований 8 березня 1935, засуджений до 5 років заслання в Атбасарі (тепер Республіка Казахстан). Реабілітований 1989.

Величко Федір Гаврилович – музикант-аматор, співак. Член Вінницької філії МТЛ. Заарештований у справі «групи Родкевича», розстріляний 9 квітня 1938.

Верховинець Василь Миколайович – композитор, диригент, хореограф, актор, співак, педагог. Дійсний член МТЛ. Основоположник хореографічної Школи

народного танцю України і всієї української діаспори. Репресований 1937, розстріляний 11 квітня 1938 у Києві. Реабілітований 1958.

Вікул Іван Павлович – статистик, юрист, музикант-самоук. Один із засновників Вінницької філії, секретар і скарбник Подільської філії МТЛ. Співробітник Демографічного інституту ВУАН у Києві. Двічі заарештований (1928, 1930) за підозрою у родинних зв'язках з отаманом Лихом – Володимиром Павловичем Вікулом. У травні 1931 засуджений до 7 років ув'язнення. Подальша доля невідома.

Гладкий Петро Захарович – співак-аматор. Член Вінницької філії МТЛ. Заарештований у справі «групи Родкевича», розстріляний 9 квітня 1938.

Гордієвський Михайло Іванович – філософ, педагог, суспільно-політичний діяч. Член Одеської філії МТЛ. Заарештовано як «учасника і керівника контрреволюційної есерівської організації за проведення шпигунської діяльності». Винесено вирок і страчено протягом того ж дня 27 березня 1938. Репресіям також піддано дружину Олену Оттівну Гордієвську.

Гоца Василь Петрович – педагог, освітній діяч, диригент. Член Кам'янець-Подільської філії МТЛ. У 1933 заарештований «за участь в УВО», розстріляний на Соловках 1937.

Гриневич Мефодій Іванович – педагог, диригент, член Тульчинської філії МТЛ. Керівник і диригент місцевої капели М. Леонтовича. Заарештований 1938. Подальша доля невідома.

Єфремов Сергій Олександрович (справж. – Охрименко) – історик літератури, літературний критик, публіцист, громадсько-політичний і державний діяч. Віцепрезидент ВУАН (1922–28), дійсний член Наукового товариства ім. Т.Г. Шевченка. У 1920-ті в різні роки очолював Комісію для видання пам'яток новітнього письменства України, Постійну комісію для складання біог-

рафічного словника діячів України, Історико-літературне товариство та ін. Один із фундаторів і персональний член МТЛ. Заарештовано за звинуваченням у «справі СВУ» 21 липня 1929. Відбував покарання в Ярославському полізіоляторі, згодом у Володимирській тюрмі. Загинув в одному із таборів ГУЛАГу 10 березня 1939. Реабілітований 1989.

Квітка Климентій Васильович – музикознавець, фольклорист, композитор, педагог, громадський діяч. Член Правління МТЛ. Науковий співробітник ВУАН, засновник Кабінету музичної етнографії, автор фундаментального видання «Українські народні мелодії» (743 зразки). Чоловік Лесі Українки. Двічі заарештований (1933, 1934). Вдруге – за звинуваченням у «Справі славістів», ув'язнений на три роки. Звільнений з-під арешту 13 квітня 1936.

Ковернев Іполит Васильович – музикант-аматор, співак хору, бухгалтер спирто-горілчаного заводу. Член Кам'янець-Подільської філії МТЛ. Заарештований у справі «групи Родкевича». Розстріляний 9 квітня 1938.

Коліух Дмитро Вікторович – економіст, кооператор, громадський та політичний діяч. Один із фундаторів МТЛ. Ініціатор створення Українського кооперативного союзу (1913), очолював правління «Дніпросоюзу» (1917–20). У 1930 заарештований за звинуваченням у справі «Українського національного центру» на три роки. Відбував покарання у Казахстані, подальша доля невідома.

Кондра Сергій Григорович – геолог, геодезист, бібліограф. Дійсний член МТЛ. Учений секретар Українського науково-дослідного інституту книги (1928–31). Заарештований 1938 за «участь у націоналістичній організації з метою проведення терористичних актів» і повалення радянської влади в Україні, страчений 26 травня 1938, майно конфісковано. Реабілітований 1956.

Кондрацький Євген Григорович – філолог, педагог, громадський та освітній діяч. Член Кам'янець-

Подільської філії МТЛ. Голова Подільської «Просвіти», член Кам'янець-Подільського товариства при ВУАН. Заарештований за звинуваченням у «приналежності до підпільної української контрреволюційної організації, участь в її діяльності та агітації проти заходів радянської влади». Страчений 15 січня 1938. Реабілітований 1981.

Коновал Віктор Іванович – етнограф, літератор, журналіст, музикант. Член Чернігівської філії МТЛ. Чоловік репресованої 1938 поетеси Лідії (Ладі) Михайлівни Могилянської. Входив до т. зв. «нелегальної української антирадянської групи». Репресований після 1938. Подальша доля невідома.

Костенко Валентин Григорович – композитор, педагог, музичний критик. Організатор створення і голова Асоціації революційних композиторів (АРКУ) у Харкові (1928), яскравий представник національного музично-мистецького руху України у 1920–30-ті. Протягом п'ятдесяти років існувала заборона на виконання і дослідження музичної і літературної спадщини митця. Заарештований 15 червня 1950 до 10 років позбавлення волі у таборі ГУЛАГу. Під тиском засудив власні «політичні погляди», звільнений 1956.

Курбас Лесь (справж. – Курбас Олександр-Зенон Степанович) – режисер, театрознавець, драматург, публіцист, актор, педагог, перекладач. Персональний член МТЛ. Організатор «Молодого театру» (1917) і «Кийдрамте» (1920), засновник і режисер політичного (1922–26) і філософського («Березіль», 1926–33) театрів в Україні. У 1933 позбавлено звання народного артиста УСРР. За звинуваченням у «викривленні оптимістичної радянської дійсності» і постановою суду спочатку вислано на Медвежу Гору для будівництва Біломорсько-Балтійського каналу, а невдовзі відправлено на Соловки. Розстріляно в урочищі Сандармох 3 березня 1937. Реабілітовано 1956.

Левитський (Левицький) Борис Порфирівич – хоровий диригент, педагог, композитор. Член Київської

філії МТЛ. У 1937 заарештований за звинуваченням у у буржуазному націоналізмі і шпигунстві на користь Німеччини, розстріляний 20 листопада 1937. Реабілітований 1956.

Лукашевич Єлизавета Миколаївна – піаністка, педагог, політичний діяч. Член Вінницької філії МТЛ. За обвинуваченням у діяльності спілки «Жіноча справа України» (ЖСУ) та «співпрацю з окупантами» заарештована 1944. Померла у Київській тюрмі 12 грудня 1944.

Маньківський-Вержбицький Віктор Іванович – філолог, літературний редактор, музичний кореспондент. Один із засновників Вінницької і член Подільської філій МТЛ. За звинуваченням в «антирадянській пропаганді як «великого шанувальника памфлетів і контрреволюційної критики» 1935 заарештовано на три роки виправних робіт. Подальша доля невідома.

Масютин (Масютін) Юрій Михайлович – музикознавець, демограф, біографіст. Один із організаторів Чернігівської філії МТЛ. Науковий співробітник Інституту української наукової мови при УАН-ВУАН, упорядник і редактор 1-го видання творів М. Леонтовича. Репресований 1932, загинув у таборі 1942.

Михайлів Юхим Спиридонович – поет, художник, педагог, мистецтвознавець. Один із засновників МТЛ. Заарештований за звинуваченням у підготовці збройного повстання і засланий у Котлас (тепер Архангельської обл., РФ). Помер у засланні 15 липня 1937. Реабілітований 1989.

Михальчук Валер'ян Логвинович – філолог, педагог, хоровий диригент, композитор-аматор. Член Подільської і Київської філій МТЛ. Репресований за статтею «підготовка контрреволюційних злочинів» з конфіскацією майна. Розстріляний 3 вересня 1937 у Києві.

Мізерницький Олександр Михайлович – педагог, громадсько-освітній діяч. Член Вінницької філії МТЛ. Заарештований 1934 або 1937. Подальша доля невідома.

Назимов Василь Павлович – педагог, музикант-аматор, освітній і суспільний діяч. У 1929 заарештований за звинуваченням у «справі СВУ», страчений 13 грудня 1937.

Ницай Іван Ареф'євич – учитель, композитор-аматор. Організатор Чернігівської філії МТЛ. Заарештований 1937, відбував покарання в Ухтпечлазі (тепер Архангельської обл., РФ), страчений 10 лютого 1938.

Падалка Іван Іванович – живописець і графік. Член Харківської філії МТЛ. Автор ілюстрацій до «Кобзаря» Т. Шевченка (1920), малюнків до «Слова о полку Ігоревім» (1928). Страчений (ймовірно) 13 липня 1937.

Папа-Афанасопуло Сергій Юрійович – диригент, хормейстер, педагог, аранжувальник народних пісень. Один віз засновників Подільської філії МТЛ, організатор і диригент Хорової капели ім. М. Леонтовича у Вінниці. Заарештований 1937 за «контрреволюційну агітацію... та активну участь в УВО», засуджений до 3-х років позбавлення волі. Звільнений 1940 без права в'їзду в Україну. Реабілітований 1989.

Плюйко Полікарп Матвійович – математик, економіст, педагог, музикант-самоук, поет, громадсько-політичний діяч. Член Полтавської філії МТЛ. На початку березня 1938 заарештований, а наприкінці місяця засуджений до страти з конфіскацією майна. За невідомих причин вирок не відбувся. У 1945 потрапив до табору втікачів у Міттенвальді (Німеччина), а 1950 переїхав до США.

Постоловський Василь Олексійович – хоровий диригент. Член Вінницької філії МТЛ. Заарештований 1932 у справі «групи Родкевича», розстріляний 9 квітня 1938.

Приходько Антон Терентійович – юрист, партійний діяч. Член редколегії ж-лу «Музика». Заарештований 1934 за звинуваченням у «контрреволюційній діяльності», страчений 29 січня 1938. Реабілітований 1957.

Райнський Олександр Якович – диригент. Член Київської філії МТЛ. Рідний брат Івана Райнського, репресованого і розстріляного 1941. Заарештований у «справі диригентів». Розстріляний у січні 1938.

Ревуцький Дмитро Миколайович – музикознавець, літературознавець, фольклорист, перекладач, один із основоположників українського музикознавства, зокрема Лисенкознавства. Рідний брат композитора Л. Ревуцького. Один із засновників МТЛ. Разом з К. Квіткою був організатором Етнографічного кабінету ВУАН. Вбитий у листопаді 1941 у своїй квартирі разом із дружиною агентом НКВС.

Регаме (Регамей) Костянтин Рудольфович – композитор, піаніст, педагог. Член Київської філії МТЛ. Репресований 1938, загинув у катівнях НКВС.

Родкевич Борис Михайлович – учитель. Член Вінницької філії МТЛ. Був двічі заарештований (1928, 1932). Розстріляний 26 квітня 1938.

Рулін Петро Іванович (1892–1940) – театрознавець і педагог, професор історії українського і світового театру в Музично-драматичному інституті ім. М. Лисенка у Києві (1920–34), член Постійної комісії УАН-ВУАН для складання Біографічного словника діячів України. Офіційно не перебував членом МТЛ. Загинув в ув'язненні.

Сак Пантелеймон – учитель. Член Київської філії МТЛ. Член ОУН. Автор книги «Україна, якою є і якою буде». Заарештований гестапо, розстріляний у травні 1943.

Самутін Федір Миколайович – службовець, партійний та освітній діяч. Член Вінницької філії МТЛ. Заарештований 1936, розстріляний 15 липня 1937.

Свідзінський Олександр Захарович – службовець, співак-аматор. Член Вінницької філії МТЛ. Заарештований у справі «групи Родкевича». Розстріляний 9 квітня 1938.

Сіяк Іван Михайлович – юрист, військовик, громадський діяч. Член Харківської філії МТЛ. Директор Українського інституту лінгвістичної освіти. Заарештований 1933 за звинуваченням у «справі УВО», засуджений до 10 років ВВТ. Відбував покарання у таборі «Свір» на Соловках. Розстріляний 3 листопада 1937 у Карелії.

Сіяк Микола Михайлович – юрист, військовик, педагог. Член Харківської філії. Молодший брат Івана та Остапа Сіяків. Заарештований 1932 за звинуваченням у «справі УВО», засуджений до 10 років ВВТ, відбував покарання на Соловках. Розстріляний 3 листопада 1937 у Карелії.

Скалецький Родіон Михайлович – хоровий диригент, композитор, педагог, музично-просвітницький діяч на Поділлі. Член Тульчинської філії МТЛ. За звинуваченням в антирадянській діяльності заарештований 1932. Вчителював на засланні у м. Валуйки (тепер Курської обл., РФ). Звільнений 1936.

Соболь Федір Мусійович – диригент. Член Харківської філії МТЛ. Заарештований на початку 1930-х, відбував покарання на Далекому Сході, де від 1937 керував хорами і був звільнений.

Страшевський Олександр Миколайович – диригент, педагог, настроювач фортепіано. Член Проскурівської філії МТЛ. Заарештований і страчений 3 грудня 1937 у Ленінграді.

Татарко Архип (Арсен) Васильович – публіцист, редактор, диригент. Член Вінницької філії МТЛ. Двічі заарештований (1932, 1935). Подальша доля невідома.

Туркельтауб Ісаак Самуїлович – театрознавець, музичний і театральний критик, перекладач, лектор, педагог, громадський діяч. Член Харківської філії МТЛ, член Правління Спілки журналістів, член Єврейської соціал-демократичної та Єврейської комуністичної партій. Заарештований, 10 червня 1938 засуджений до страти.

Фарба Олексій Спиридонович – економіст, диригент, учитель музики. Член Харківської філії МТЛ. У 1930 заарештований і висланий до Казахстану за «націоналістичну діяльність», засуджений до страти 10 грудня 1937. Реабілітований 1989.

Філіповський Віталій Васильович – регент, філолог, педагог, громадський діяч. Член Кам'янець-Подільської філії МТЛ. Тричі заарештований (1929, 1932, 1938), востаннє за «справою УВО». Розстріляний 2 червня 1938. Реабілітований 1989.

Хоткевич Гнат Мартинович – бандурист, композитор, письменник, актор, етнограф, мистецтвознавець, громадсько-політичний діяч. Заарештований за «контрреволюційну діяльність», розстріляний 8 жовтня 1938. Реабілітований 1956.

Шишкін Борис О. – хоровий диригент, піаніст, скрипаль, педагог. Член Житомирської філії МТЛ. Був заарештований, але звільнений завдяки втручанням Світлани Джугашвілі – дочки Й. Сталіна. Подальша доля невідома.

Шміт Федір Іванович – візантолог, археолог, музеєзнавець, мистецтвознавець, педагог, громадський діяч. Академік УАН-ВУАН, перший голова Всеукраїнської археологічної комісії, професор Архітектурного, Музично-драматичного ім. М. Лисенка та Археологічного інститутів, директор Музею Софійського собору. Заарештований 1933, відбував покарання в Акмолінську (Казахстан), згодом – Ташкенті, де влаштовується на посаду наукового консультанта Музею мистецтв Узбецької РСР. Наприкінці літа 1937 на квартирі Шміта було організовано обшук, конфісковано рукописи, фотографії та цінні речі. Повторний арешт відбувся 5 листопада 1937, а вже 3 грудня вченого було розстріляно.

Шпановський (Шпанівський) Дмитро Васильович – філолог, педагог, музично-громадський діяч. Член Вінницької філії МТЛ. Член Краєзнавчого товариства. За-

рештований 1929 у «справі СВУ». У травні 1930 звільнений і виїхав із Вінниці. Подальша доля невідома.

Насамкінець, важливим підтрихом у висвітленні репресованої історії Товариства є ситуація, що склалася у радянські часи в Україні, навколо самої постаті Миколи Леонтовича та його творчої спадщини, котра яскравіше за все свідчить сама про себе. Панорамний огляд існуючих з цієї теми (вітчизняних і створених поза її межами) [14] джерел доводить сумні факти того, що більш ніж за півстоліття в нашій країні (від моменту його закриття до 1982) ані в науковій літературі, ані в пресі не відбулося жодного згадування Товариства. Повний збірник народних пісень композитора вперше вийшов за кордоном (Канада, 1941), в Україні ж перше видання духовних творів композитора відбулось лише 1993, диск записів духовної хорової музики побачив світ 2005, а повне зібрання хорів М. Леонтовича було видано 2017 року. Проте немає нічого випадкового у тому, що саме Музичне товариство імені М.Д. Леонтовича стало своєрідним музичним символом нашої країни, яке багато в чому визначило шляхи розвитку і забезпечило безперервність традицій в діяльності своєї правонаступниці, потужної мистецької організації сучасності – Національної спілки композиторів України.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Проект наказу Губревкому про утворення Всеукраїнського Комітету пам'яті М.Д. Леонтовича. 1 лютого 1921 р. [Рукопис]. ІР НБУВ. Ф. 50. № 1. 8 арк.
2. Інструкція Президії Музичного товариства ім. Леонтовича. 1921 р. [Рукопис]. ІР НБУВ. Ф. 50. № 55. 1 арк.
3. Протокол засідань Президії Музичного товариства ім. Леонтовича за 1924 р. 02.01.–17.09.1924. [Рукопис]. ІР НБУВ. Ф. 50. № 273. 84 арк.

4. ВУТОРМ. Директивний лист Центрального Правління в справі перереєстрації членів ВУТОРМ'у. 1928 р. [Рукопис]. ІР НБУВ. Ф. 50. № 1985. 1 арк.

5. Заява М. Вериківського про звільнення від обов'язків голови Правління філії 7 лютого 1928 р. [Рукопис]. ІР НБУВ. Ф. 50. № 1986. Арк. 10.

6. ВУТОРМ. Документи про діяльність за I півріччя 1928 року. [Рукопис]. ІР НБУВ. Ф. 50. № 199□ 0. 46 арк.

7. Коротка історична довідка Відділу мистецтв Головополітосвіти УСРР про діяльність мистецьких організацій на Україні. Кінець 1924 року. [Рукопис]. – ЦДАВО України (м. Київ). Ф. 166. Оп. 4. Спр. 185. Арк. 27, 95–99.

8. *Адаменко А.* Всеукраїнське музичне товариство ім. М.Д. Леонтовича / А. Адаменко, Т. Воронкова. Фонди відділу рукописів ЦНБ АН УРСР. Київ, 1982. С. 97–116.

9. *Білокінь С.* Масовий терор як засіб державного управління в СРСР (1917–1941): Джерелознавче дослідження. Т. 2. Дрогобич: «Коло», 2013. 1066 с.

10. *Бугасва О.* Архівна спадщина Музичного товариства імені М.Д. Леонтовича / Олена Бугасва; Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України імені В.І. Вернадського. Київ : НБУВ, 2011. 388 с.: іл.

11. *Бугасва О.* Музичне товариство імені М.Д. Леонтовича: біографічний словник / Бугасва Олена; наук. ред. В.І. Попик; Нац. акад. наук України, Нац. б-ка України ім. В.І. Вернадського. Київ, 2015. 348 с.

12. Декларація «Жовтень – в музику». Музика. 1924. № 7–9. С. 132.

13. Історія української музики: у 6-ти т.: Т. 4 / Л.О. Пархоменко (відпов. ред.), О.У. Литвинова, Б.М. Фільц. Київ: Наукова думка, 1992. 615 с.

14. Микола Леонтович – славетний український композитор: біобібліографічний покажчик / Управління

культури і мистецтв Вінницької облдержадміністрації,
Вінницької ОУНБ ім. К.А. Тімірязєва; уклад. О.І. Кізян.
Вінниця, 2017. 412 с.

ОРЕСТ: ОДИН ІЗ СУЗІР'Я ДРУЗІВ ЛЕСІ УКРАЇНКИ. НАУКОВА РОЗВІДКА

Листування Лесі Українки дає нам широке поле для роздумів у багатьох аспектах. Сотні імен, які в ньому згадуються, відтворюють для нас духовний світ Лесі Українки, розповідають про друзів і недругів письменниці. Але далеко не все лежить на поверхні навіть тоді, коли вона розповідає про найближчих людей. Наприклад, такий лист: «Ореста бачила кілька разів у Люди, а він до мене двічі заходив і не заставав обидва рази вдома, я така була сердита на себе за се, що аж мене чорти брали. Нехай там буде, як хто хоче, а Орест і Пілад самі ліпші для мене люди з усіх молодих киян. Я не трачу надії, що Орест застане-таки мене дома колись. Він розпитувався про тебе і передавав тобі свої вітання. Я думала ти до нього пишеш» (Леся Українка до брата Михайла 30 листопада (12 грудня) 1893 року з Києва) [9, т. 10, с. 186].



«Група Сан-Ільдефонсо». Орест і Пілад

Хто ж ці юнаки – Орест і Пілад, названі так згідно з улюбленими плеядівською молоддю прадавніми міфами? Люди в оточенні Лесі Українки взагалі любили таким чином жартувати. Наприклад, у листі Максима Мережинського до Михайла Кривинюка від 3 квітня 1905 року, де на листівці було фото з картини, на якій Юдіта тримає відтіяту голову Олоферна, а поруч був такий текст: «Посилаю тобі голову Олоферна, яку п. Леся знаходила подібною до твоєї» [3, с. 90].



Мікеланжело да Караваджо. Юдіта та Олоферн

У примітці до листа від 30 листопада (12 грудня) 1893 року жодних розшифровок про цих друзів Лариси та Михайла Косачів не маємо [9, т. 10, с. 478–479], хоча у покажчику імен [9, т. 10, с. 528] маємо окреме посилання «Остроградський Орест 186». Більше нічого. Звіряємо за новим виданням листування, впорядкованим Валентиною Прокіп (Савчук). У посторінкових розшифровках цих імен також нема [10, с. 234]. «Хронологія» Ольги Косач-Кривинюк, грудень 1894 року. Сестра Ольга пише до Лесі: «Орест [Остроградський] зник з горизонту, з Людею посварився, у інших не буває, бо, пише сочінєніє, так з'ясовує Пілад [Максим Славинський]» [6, с. 288].

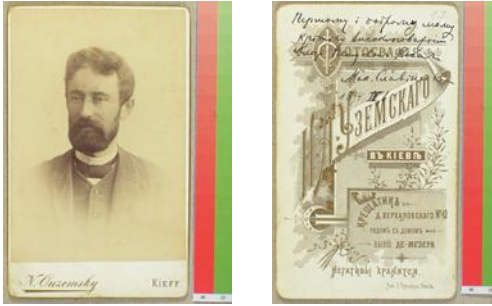


Фото з дарчим написом Славинського Олені Пчілці з альбому Олені Пчілки

І, якщо до біографії Максима Славинського вже вдалося розшукати й опублікувати достатньо багато [2; 3, с. 97–135; 14], то про Остроградського мало що відоме. Відсутні дані про О.І. Остроградського і в книгах спогадів про Лесю Українку [8; 16], і «Літописі» Мирослава Мороза [13], і в унікальних джерелознавчих виданнях Юрія Хорунжого [17; 18], і у відомих мені дослідженнях тартуського професора Сергія Ісакова [5]. Працюючи над науковими розвідками про дерптських (тартуських) побратимів Михайла Косача, Костянтина Арабажина (есеї про нього «Український Араб: на шляху від «Плеяди» до Балтії» буде представлено в майбутній книзі «Від Плеяди до Радосині», том перший «Плеяда»), братів Френкелів (есеї «Брати Френкелі» також буде у вищезазначеній книзі) та Аполлінарія Маршинського [4], я не знаходила чогось важливого про Ореста Остроградського.

А от у спогадах Людмили Старицької-Черняхівської про гурток «Плеяда» («Література») фігурує і О.І. Остроградський: «Одним з продуктивніших гуртків був гурток, що звався «Літературою». Закладався він у теплій хаті М.В. Лисенка. Щосуботи збиралися до нього старі письменники і молодь, яка бралася до літературної праці. Серцем сього гуртка були М.В. Лисенко,

О.П. Косач, М.П. Старицький. З старших людей приходили до нас О.Я. Кониський, К.П. Михальчук і М.В. Ковалевський. Леся, брат її Михайло Косач, М.А. Славинський, М.С. Грушевський, Б. [має бути В. – Віталій. – А. Д.] Г. Боровик, Є.К. Тимченко, І.М. Степенко, О.Г. Черняхівський, О. Лотоцький, О.І. Остроградський, О. Романова і багато інших належали до нашого гуртка» («Хвилини життя Лесі Українки») [16, с. 746]. Розповідає вона і про захоплення гуртківців, а серед них і Остроградського, фехтуванням: «На той час ми, наш молодий гурток: я, молодша сестра моя О. М., мої незабутні друзі Орест і Жєня Остроградські, К.А. Липський, М. Славинський та інші, страшенно захоплювалися фехтуванням. Ми придбали собі рапіри, маски, нагрудники, рукавиці і раз у раз збиралися то в нас, то в Остроградських і з запалом віддавалися цьому спортові. Володимир Іванович [письменник Володимир Самійленко. — А. Д.] бував завжди і в нас, і в Остроградських, але рапіри він в руки не брав і не приймав участі в наших рицарських герцях, ставився до цього романтичного захоплення з легкою іронією, але він завжди був душею товариства. Він приходив майже завжди зі своєю бандурою, пригравав на ній, приспівував» («В.І. Самійленко (Пам'яті товарища)») [16, с. 799]. Але не завжди так елегійно проходили ці турніри. Людмила Старицька оповідає багато усяких кумедних випадків, зокрема такий: «Іноді Володимир Іванович вступне, бувало, й штуку, та таку, що всі покотяться зі сміху. Пам'ятаю такий малий епізод. Ми були в Остроградських. Орест Остроградський, колосально велика і масивна людина, бився на рапірах з К.А. Липським – дуже високим на зріст, худим і прекрасним фехтовальником. Орестові поталанило – він вибив шпагу з рук К. А. Це був тріумф. Орест бере шпагу, підходить до мене і виголошує урочистим тоном: «Присвячую Вам цю...» Але в цю хвилину підсакає до Ореста Самійленко, бере другу шпагу і,

замість того, щоб вдарити нею, як належало за рицарським ритуалом, по плечі, б'є Ореста шпагою нижче спини і виголошує теж патетично-пендючним тоном:

– Лицарю Оресте, посвячую тебе в лицарі прекрасної дами...

Це було так комічно, що весь високоромантичний стиль Орестової пози викликав у всіх нас невгаваючий сміх» [16, с. 800].

Згадується Остроградський і у зв'язку з трагікомічним епізодом «таємних» пляядівських сходин на Євбазі, коли парубки вирішили провести чергові сходини у спеціально для того орендованій квартирі біля базару, продумавши, здається, усе, але не врахувавши уваги до їхньої затії київської поліції [16, с. 803]. А у розповідях про зовсім молоді роки серед дівчаток-подруг та хлопців-гімназистів є у Старицької-Черняхівської й Остроградської, які, хоч і виростили в українській стихії сіл та хуторів Полтавщини, але з батьками «балакали по-російськи» [16, с. 766–767].

У листі Лесі Українки до сестри Ольги від 1 (13) березня 1900 року знову читаємо про Остроградського: «Бачила Орестица, він трошки схуд, по-моєму, а в іншому якось мало змінився» [9, т. 11, с. 170]. У примітці до цього листа вже маємо дещо повнішу довідку: «Бачила Орестица...» – тобто Ореста Івановича Остроградського (1868 - ?) – приват-доцента фінансового права Дерптського (Гартуського) університету» [9, т. 11, с. 425]. Про цього чоловіка відомо також те, що він був родичем Лисенків. Але у спогадах про Миколу Лисенка жодних згадок про нього не знаходимо [12], – у листуванні Миколи Лисенка фігурує тільки Андрій Остроградський: «Остроградський Андрій Васильович – родич М. Лисенка по матері (рідний брат Марії Василівни Булюбаш та математика М.В. Остроградського) землевласник та підприємець. Жив у родовому маєтку Остроградських с. Пашенна (тепер Пашенівка Козельщанського р-

ну) на Полтавщині». Його Микола Лисенко згадує у листі з Лейпціга від 29 січня (11 лютого) 1868 року [11, с. 46, 641–642]. Ім'я ще однієї Остроградської (Ольги Миколаївни) зринає в донесенні Київського губернського жандармського управління Департаменту поліції від 23 грудня 1893 року (4 січня 1894 року). У неї сестри Косач (Лариса та Ольга) винаймали квартиру у Києві по вул. Стрілецькій, №9 [8, с. 101].

У вересні 2017 року я вирішила написати до ректора Тартуського університету в Естонії. На жаль, сьогодні побратим Юрія Хорунжого у науковому пошуку слідами Михайла Косача професор Сергій Ісаков, який свого часу в деяких питаннях консультував мене, вже помер. Але, на моє щастя, відповідь (на мій запит російською – відповідь англійською) не забарилась.



Орест Остроградський, 1905 р.

Це фото вдалося отримати в листі від п. Анті Селарт, професора історії Середньовіччя, голови Інституту історії та археології (Anti Selart, Professor of Medieval History Head of the Institute of History and Archaeology), яка на прохання пана ректора Тартуського університету надіслала перші відповіді на мої прохання. На цьому портреті й справді відчувається могутня статура, про яку говорили і Леся Українка, і Людмила Старицька-Черняхівська (Орестище, як звали його друзі!).

Крім того, серед матеріалів з Тарту є й такий фотопортрет Ореста Остроградського:



Друге фото зроблене вже після переїзду Ореста Остроградського з Києва до Дерпта (Тарту). Тоді Орест Іванович мав постійну змогу бачитися зі своїм київським приятелем Михайлом Косачем і вдома, й на роботі в університеті.

Коли ж названі фото О.І. Остроградського (фото В. Стадена у Юр'єві, очевидно, кінця 1890-х років) і фото (фото Карла Шульца Carl Schulz 1905 року) вдалося зіставити з матеріалами альбомів Олени Пчілки [1, ф. 28, од. зберігання 2275] та родини Старицьких [1, ф. 15, од.

зберігання 200], то виявилось, що одна з фотографій з колекції Старицьких з дарчим написом на звороті: «Вы во мнѣ будили мысль, пусть эта карточка хоть изрѣдка пробудитъ воспоминаніе обо мнѣ. 21 іюля 91 г.» виявилася портретом студента Ореста Остроградського [1, ф. 15,одиниця зберігання 200, кадр 067, зворот фото кадр 068 з електронної версії фотографу рукописного відділу Сергія Гавришкевича].



Фото Ореста Остроградського з альбому родини Старицьких

Але більш докладні матеріали до біографії Ореста Остроградського ніяк не відкривалися на шляху наукового пошуку. Аж раптом біографічна довідка О.І. Остроградського вирине на сайті юридичного факультету Воронізького державного університету в Росії: «Орест Иванович Остроградский родился 5.12.1867 г. в Броварках Кременчугского уезда Полтавской губернии. В 1879 г. поступил в Первую Киевскую гимназии., закончил ее в 1887 г. В том же году поступил на юридический факультет Императорского Университета Св. Владимира (Киев). Был оставлен для приготовления к магистерскому экзамену по кафедре финансового права, в мае 1895 г. стал магистром и был назначен приват-доцентом финансового права Императорского Юрьевского университета. Орест Иванович преподавал до 1904 г. (Зеленин Д.К. Путеводитель и справочная книга по Юрьеву (Дерпту) и Юрьевскому университету. Юрьев: типография Эд. Бергмана, 1904. С.64)». Виявляється, що в період Першої світової війни та подальшої боротьби народів царської Росії за національну незалежність Дерптський університет було евакуйовано до Воронежа. Отже, в історії кафедри фінансового права юридичного факультету названого університету є розділ 2 з промовисто-романтичною назвою «Кафедра финансового права как прерванная мечта 1859 – 1918 – 2006». Чи залишилась така кафедра у Тартуському університеті, ще можемо з'ясувати. Але у Воронежі, куди університет тоді евакуювали (і, як бачимо, «затримали» аж до сьогодні), історія кафедри на декілька десятиліть завмирає.

Надзвичайно важливо те, що названа біографічна довідка розкриває, у першу чергу, саме період навчання Ореста Остроградського у Києві, коли він відвідував сходи гуртка «Плеяда» і щиро приятелював з Ларисою, Ольгою та Михайлом Косачами, Людмилою та Оксаною Старицькими, Максимом Славинським, Володимиром Самійленком та Костянтином Липським, свідчення

про що знаходимо в листах і спогадах його київських знайомих. Отож від сьогодні матимемо можливість глибшого наукового пошуку, адже є фотопортрети, зразки почерку та інші важливі дані про цю особу, яку Леся Українка називала одним із найближчих своїх друзів у Києві.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка Національної академії наук України.

2. *Диба А.* Нові імена української «Плеяди» //Сучасний погляд на літературу: Зб. наук. праць. Випуск 10//Редкол.: В.Ф. Погребенник (відп. ред.), С.С. Кіраль (заст. відп. ред.), І.В. Савченко (відп. секретар) та ін. Київ: ІВЦ Держкомстату України. 2006. 349 с. С.133 – 141.

3. *Диба А.* Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів. – Київ: Основні цінності. 2003. 173 с.; 32 с. фото.

4. *Диба А.* «Хотів би по змозі і свою лепту праці Вам предложити...» (листи Аполлінарія Маршинського до Івана Франка).//«Культурний простір Житомирщини – Волині ХІХ – ХХ ст.». Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції (24 квітня 2012 року, м. Житомир). Науковий збірник «Велика Волинь». Випуск 47: У 2 томах. Житомир: Видавець М.Г. Косенко. 2012. Т. 1. С. 64 – 69.

5. *Исаков С.* Сквозь годы и расстояния. – Таллин: Ээсти раамат. 1969. 328 с.

6. *Косач-Кривинюк О.* Леся Українка: Хронологія життя і творчості/Репринтне видання. Вступна стаття М.Г. Жулинського. Луцьк: Волинська обласна друкарня. 2006. ХVІ с.+ 928 с.: іл. 13 с. (Проект «Літературна скарбниця»).

7. Леся Українка в воспоминаниях современников. Перевод с украинского/Составление, вступительная статья и комментарии Александра Дейча. Москва: Художественная литература. 1971. 512 с.: ил.
8. Леся Українка. Документи і матеріали. 1871 – 1970. Київ: Наукова думка. 1971. 488 с., іл.
9. Леся Українка. Зібрання творів: у 12 т. Київ: Наукова думка. 1975 – 1979. Т. 10. 1978. 544 с.; Т. 11. 1978. 478 с.
10. Леся Українка. Листи. 1876 – 1897. Київ: Видавничий Дім «Комора»/Упорядк. Валентини Прокіп (Савчук), передм. Віри Агеевої, каліграфія Євгена Спіжового. 2016. 512 с. Іл. (серія «Persona»);
11. Микола Лисенко. Листи/Упоряд. Р.М. Скорульська. Київ: Музична Україна. 2004. 680 с.: іл.
12. Микола Лисенко у спогадах сучасників: у 2-х томах. Том 1/Упорядкування текстів, ілюстративного матеріалу, передмова та коментарі академіка Академії мистецтв України, професора Р.Я. Пилипчука. Київ: Музична Україна. 2003. Т. 1. 344 с.: іл.
13. Мороз М. Літопис життя та творчості Лесі Українки. Київ: Наукова думка. 1992. 632 с.
14. Славінський М. Заховаю в серці Україну. Київ: Юніверс. 2002. 416 с.: фотогр. 16 с.
15. Спогади про Лесю Українку. Київ: Дніпро, 1971. 484 с.; іл.
16. Старицька-Черняхівська А. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари/Вступна стаття, упорядкування та примітки Ю.М. Хорунжого. Київ: Наукова думка. 2000. 848 с.
17. Хорунжий Ю. Мужі чину: Історичні парсуни. Київ: Видавництво імені Олени Теліги. 2005. 424 с.; іл.
18. Хорунжий Ю. Шляхетні українки: Есеї-парсуни. Київ: Видавництво ім. Олени Теліги. 2003. 208 с.

З БЛИЗЬКОГО ОТОЧЕННЯ ВИДАТНИХ
УКРАЇНСЬКИХ ДІЯЧІВ КУЛЬТУРИ М. ЛИСЕНКА,
М. СТАРИЦЬКОГО, ОЛЕНИ ПЧІАКИ

Так сталося, що серед моїх рідних четверо мають безпосереднє відношення до тих, кому присвячені київські музеї Миколи Лисенка, Михайла Старицького, Лесі Українки. То воліла б познайомити з ними або додати до знань про видатних діячів, адже вони активно спілкувалися.

Отже, про подруту Людмили Михайлівни Старицької-Черняхівської Любов Миколаївну Шульгину, мою двоюрідну бабусю. Вона народилася 1 (13) березня 1865 року в с. Бурбино Хорольського повіту на Полтавщині в сім'ї нащадка гетьманів Павла Полуботка і Данила Апостола – Миколи Устимовича та Єфросинії Черкаської, представниці козацтва, закріпаченого Катериною II. Єфросинія Іллівна була непересічною особистістю і не дарма в повіті її називали «жінка-міністер». Люба зросла серед широких ланів, пісенної стихії народу, з юності продилялася до його життя, переймалася його турботами. Навчалася в одній із найкращих гімназій Москви, тужила за Україною, яка уявлялася їй чарівною мрією. На початку 80-х років після закінчення гімназії два роки відвідувала в Києві Вищі жіночі курси, які були закриті через революційні настрої курсисток. У ці ж роки організувала в селі Сохвино під Хоролом заняття вранці для дітей селян, вдень – для підлітків, увечері для дорослих, які проводила як на природі, так і в приміщенні, виділеному батьком Любові. Вона знайомила селян з творами українських письменників, читала їм Шевченка, а читала вона чудово, дуже проникливо й виразно. Була вона вчителькою з ласки Божої. Недарма селяни любовно на-

зивали її Любочка. «Внаслідок рідко яке село, – писав Олександр Шульгин, – мало стільки інтелігентних та національно свідомих селян, як там». [1, с. 219.]

У середині 80-х років в редакції «Київської старини», куди зайшла разом з батьком, постійним її передплатником, знайомиться зі своїм майбутнім чоловіком Яковом Миколайовичем Шульгиним (не плутайте з москвофілами Віталієм та Василем Шульгиними!), істориком, громадським діячем, що пройшов через заслання до Сибіру. Після народження дітей Надійки, Олександра, Володимира, Дмитра, Миколи Любов Миколаївна вже не могла так віддаватися школі, як раніше, але добирала здібних хлопців і дівчат із села, готувала їх до екзаменів на здобуття професії вчителя. І всі вони ставали ідейними вчителями.

Коли в 90-х роках сім'я Шульгинів опинилась у Єлисаветграді, чиновничому місті, Любов Миколаївна дуже потерпала від браку громадської діяльності. І коли в родині виникла думка про публічне вітання українських акторів трупі Саксаганського, щоб усі побачили, що українці мають і вміють шанувати своїх видатних талантів, душа її ніби стрепенулася і захопилася цією справою. Разом із молодшою сестрою Марією, матір'ю бабусею, вони зібрали гроші, купили подарунки і на бенедікті одного з акторів піднесли Іванові Карпенку-Карому як письменникові каламар на мармуровій дошці з двома срібними ведмедиками, Панасові Саксаганському – великий срібний келих і Любові Ліницькій, талановитій ліричній актрисі – кошик квітів.

Брати Тобілевичі були жаданими гостями в домі Шульгинів. Не раз Карпенко-Карий посвячував Любов Миколаївну у свої творчі задуми.

Маючи великий вплив на молодь міста, Любов Шульгина старалася розбудити в неї національні почуття.

Повернувшись до Києва, Любов Миколаївна знову поринула в громадську роботу. Вона, безумовно, підхо-

пила ідею створення літературно-мистецького клубу «Родина», яким жила Людмила Михайлівна Старицька. Так само, мабуть, разом у 1901 році організовували першу в Києві Жіночу громаду. Я не думаю, що вони лише тоді познайомилися, бо тісне було коло українців, учасників відродження України. Але, сливе, тоді вони дужче заприятювалися і працювали задля України пліч-о-пліч, бо їх єднали і любов до рідного краю, і відданість українській справі, і єдність думок, і, безперечно, захоплення Любові Миколаївни талантом Людмили Михайлівни.

Наспів 1914 рік з Першою світовою війною, із зайняттям Галичини російськими військами, з депортаціями української інтелігенції і до Сибіру в тому числі. І ось, коли привезли до Києва галицьких заручників, Любов Шульгіна кинулася їх визволяти. Про це писала у спогадах Надія Шульгіна-Іщук. Для цього вона, як пише її дочка, Надія Шульгіна-Іщук, створила комітет, ходила по державних установах домовлятися, докладала неймовірних зусиль, щоб випустили галичан під заставу, зібрала потрібні гроші, додавши чималу частину і своїх, носила ув'язненим їжу. Та я певна, що Людмила Михайлівна була поруч, інакше бо бути не могло. Коли митрополит Андрей Шептицький повертався із заслання до Львова, він заїхав до Києва і подякував за «порятуння наших людей».

Людмила Михайлівна і Любов Миколаївна разом працювали в Комітеті Південно-Західного фронту всеросійського союзу міст, який займався допомогою біженцям.

Зайшов 1915 рік, і знову подруги разом творять дива. Вони організовують відкриття двох дитячих сиротинців (для дівчат і хлопців). Там вони і з такими ж, як вони, не тільки зігріли дитячі душі, обпалені війною, а й зорганізували нелегальну, першу в Україні школу, де навчали рідною мовою і читали українські книжки. Проіснувала та школа, за свідченням Надії Шульгіної-Іщук (до речі,

чоловік її був саме з тих заручників, що їх визволяли подруги), не менше чотирьох років.

Подруги-однодумці домоглися створення при клубі «Родина» шпиталю для вояків-українців, в якому під час лікування поранених навчали української грамоти, читали українські книжки, найбільше Тараса Шевченка, Івана Франка, Бориса Грінченка. Приходила читати актриса Наталя Дорошенко, дружина Дмитра Дорошенка, студенти Олександр Попович і Володимир Шульгин, майбутні герої Крут. І це в той час, коли українська мова знову була заборонена. Треба було мати мужність переступити через вердикт.

Потім 1917 року Любов Миколаївна працювала з підготовчою групою у щойно відкритій Першій українській гімназії імені Тараса Шевченка, а пізніше очолила сиротинець, що розташувався у чудовому будинку стилю модерн на Великій Житомирській, 34 (який наразі приречений на тихе руйнування, як і будинок Чалого поряд, в якому бував Шевченко), а Людмила Михайлівна – у Центральній Раді. І влітку, як згадувала моя мама, що була в тому сиротинці, на дачу, де колись літував Олександр Олесь, до своєї любові подруги Любові Миколаївни Шульгиної приїздила Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська.

Любов Миколаївна була матір'ю українських братів Граків і пережила горе втрати трьох синів: Дмитрика (помер дуже маленьким), Володимира, Миколи. У Крутах загинув Володимир. Людмила Михайлівна розділила горе подруги, сказала своє полум'яне, скорботне слово на похованні крутянців 19 березня 1918 р., а 24-го газета «Нова Рада» надрукувала її «Пам'яті юнаків-героїв, замордованих під Крутами». Воно свідчить про близькість Людмили Михайлівни до сім'ї Любові Миколаївни, про те, що вона добре знала і любила Володю. Тому й написала так проникливо: «Чи є хто з українців в Києві, хто б не знав Володю Шульгина? Його ніхто не звав Володи-

миром Яковичем, не вважаючи на те, що він вже кінчив університет, так хотілося кожному сказати щось тепле, ласкаве цій всім дорогій, всім любій, всім рідній людині.

Одколи скінчив гімназію, він став душею молоді і теплим зв'язком між нею і старшим поколінням, бо він був увесь – любов до України. Палкий організатор, палкий промовець, теплий заступник всіх тих, що постраждали за Україну, любий, дорогий, незабутній Володя Шульгин. Він згуртажував, едав молодь і разом із тим всією своєю істотою збуджував у людей старшого віку віру в долю України» [2, с. 604].

Ще кілька років вони мали змогу зустрічатися, ще кілька років вони спілкувалися, а потім їхні життєві шляхи розійшлися, та приязнь залишилась у пам'яті, у душах назавжди...

Трагічна доля Людмили Старицької-Черняхівської відома і ятрить наші душі непозбувним болем...

А яка доля судилась Любові Шульгиній? 1923 року вона виїжджає на Галичину з сім'єю дочки Надії, завдяки польському громадянству її чоловіка Романа Іщука, згодом живе в Рівному. Про листування не можна було й мріяти у терорі 30-х років. І лише взимку 1942 року Надія Яківна з дочкою Марусею раптом побачили на вулиці Рівного Изидору Петрівну з дочкою Ольгою. Дивовижний випадок долі звів їх. І лише тоді Любов Миколаївна довідалась про жахливу долю Людмили Михайлівни та Вероніки. (Лише цього року я дізналася від генерального директора заповідника «Биківнянські могили» Богдана Біляшівського, що і Вероніка Черняхівська, і Лідія Шульгина, дружина Володі, розстріляні в Києві, і прах їх покоїться в Биківні).

А в 1944 році Любов Миколаївна у 79 років разом із рідними виходить з хати на сім вітрів, рятуючись від Смершу та НКВД «визволителів», бо на Батьківщині їх чекає загибель, про що ще перед війною дуже відверто сказав Надії Яківні енкаведист, директор школи на місці

колишньої української гімназії, де вона працювала. Любів Миколаївна іноді їде, а то йде дорогами війни під обстрілами, в снігах, у постійній смертельній загрозі. Був випадок, коли вони, можна сказати, наштовхнулися на колону Червоної армії. Роман Августинович не розгубився і наказав всім вдавати з себе глухонімих. Потім Любів Миколаївна нарешті перебуває в таборах ді-пі, живе в одній кімнаті зі смертельно хворою Ольгою Косач-Кривинюк, яка вмирає на її очах, зустрічається з Годосем Осьмачкою та іншими знайомими українцями і помирає на чужій землі 9 травня 1945 року далеко від України...

Вона «все життя жила Україною і для України», як коротко і вичерпно сказав про мати Олександр Шульгин. Ці слова так само треба присвятити і її дивовижній подрузі зі страдницькою долею – Людмилі Михайлівні Старицькій-Черняхівській.

Вічна їм пам'ять!

У своїх спогадах Олександр Шульгин пише: «Останній син (Миколи Лисенка – О.Л.) Тарасик був хрещеником моєї мами, яка сердечно дбала за нього й допомагала Лисенкові влаштувати життя дитини. (Відомо, що дружина Лисенка, Ольга Антонівна, народивши сина, одразу померла від паралічу серця – О. Л.) Коли Тарасик підріс, мати постійно брала його до себе. На жаль, ще молодою людиною він помер. Микола Віталійович часто заходив до своєї куми, і мама, як і батько, дуже його любили» [1, С. 302]. Про літування Тараса в селі біля Хорола в сім'ї Шульгинів згадує моя тітонька Ольга Леонтович-Первова. Вона бачила крізь вікно, що три вершники приїхали вітати Єфросинію Іллівну з іменниками. Одним із них був Тарас Лисенко. Його фото на коні ще в середині 90-х років я передала музею Миколи Лисенка, на жаль, не зробивши копії. Тому в композиції світлина можу помилитися, але кінь на фото присутній.

А тепер про свояка Михайла Старицького. Ним був мій двоюрідний дід, Володимир Леонтович (1866–1933)

– український письменник, культурно-громадський та державний діяч, меценат-патріот, ренесансна постать, один із когорти творців українського відродження кінця ХІХ – першої чверті ХХ ст. У період більшовицького тоталітаризму був затаврований як український буржуазний націоналіст і вилучений з української літератури, а книжки відправлені у спецсховища, ім'я ж кануло в забуття.

Народився Володимир Леонтович на Лубенщині, на хуторі Оріхівщина, Полтавської губернії 5 серпня 1866 року в сім'ї, що належала до старовинного козацько-старшинського роду. Навчався в Лубенській і Прилуцькій гімназіях. Закінчив 1888 року юридичний факультет Московського університету та одночасно відвідував лекції в академії, бо його тягнуло до землі, і він хотів знати про неї та про те, як треба поводитися з нею, значно більше, ніж пересічна людина. Його залишали в університеті, але старі батьки покликали додому. І він став знаним господарем. Понад 20 років обирався депутатом Лубенського повітового і Полтавського губернського земств, впливаючи на рішення господарчих, культурних та освітніх питань Полтавщини. Належав до київської «Старої Громади», згодом до Товариства українських поступовців (ТУП). Був головою «Товариства підмоги українській літературі, науці і штуці» (1911–1919).

1905 р. разом із Є. Чикаленком і Ф. Симиренком став засновником першої всеукраїнської щоденної газети «Громадська Думка», першим її редактором. До закриття у 1914 році допомагав матеріально та співпрацював із газетою «Рада», наступницею «Громадської Думки», журналом «Нова громада», «Літературно-науковим вісником». В. Леонтович був обраний від ТУП-у до Центральної Ради, 1917 р. відроджував газету «Рада» вже під назвою «Нова Рада». Під час гетьманату 1918 р. у складі кабінету Лизогуба працював міністром земельних справ. З його іменем пов'язаний проект Земельного за-

кону, одного з найдемократичніших у світі, який забезпечував безземельних селян землею, обмежував великі володіння і який не встиг бути втіленим у життя, бо якби він запрацював, Україна мала би інший шлях.

З 1919-го жив у Болгарії, Німеччині, Чехії. Помер 10 грудня 1933 року, оминувши 1945 р. смерть у київському СІЗО на кшталт смерті Максима Славінського, якого було заарештовано у Чехії, бо ж обидва обиралися до Центральної Ради, обидва працювали за гетьманату. Похований Володимир Леонтович на Ольшанському кладовищі у Празі.

Перу Леонтовича належать повісті «Пани і люде» (1893), «Per pedes apostolorum» («Стопами апостолів») (1896), «Старе і нове» (1898), східна легенда «Абдул-Газіс» (1902), «Хроніка Гречок» (1922), «Дитячі і юнацькі роки Володі Ганкевича», «Ворохобня» (1930), «Лихо подоланим» (1931), оповідання, новели і казки, літературно-критичні та публіцистичні статті й історико-культурні мемуари, а також «Спомин утікача», який стоїть на межі спогадів і повісті.

У середині 80-х років XIX ст., під час навчання Леонтовича, до Москви приїхав український театр Михайла Старицького. Відвідини вистав стали для нього, що почувався там, як на чужині, ковтком живої води, подарували спілкування із земляками. Актори трупи і познайомили Володимира із Михайлом Старицьким. (В Україні вони не познайомилися, бо Володимир був ще замалий.) «Михайло Петрович, – пише Леонтович, – прийняв мене дуже привітно, відразу почавши іменувати небожем» [3, Том 3, С. 327]. Володимир мав можливість ближче взнати Михайла Петровича, вести з ним довгі розмови на українські теми.

Вже на вигнанні, бо його еміграцію інакше назвати не можна, він написав спогади про Михайла Петровича, вперше опубліковані в Україні у третьому томі «Зібрання

творів» Леонтовича, упорядником якого стала ваша покірна слуга (2004–2006 роки). [Том 3, С. 325–329]

Про зустріч зі Старицьким у Москві розповідав Леонтович і Олександр Шاپовалу (не плутайте з Микитою Шاپовалом!) на початку 1930-х років, про що останній написав у своїй статті «Володимир Леонтович» в газеті «Січ», Чикаго, 1934.

Володимир Леонтович був великим панувальником світоча української музики Миколи Лисенка, разом із ним заснував Український клуб, співпрацював упродовж років на громадській ниві, бував в його оселі і теж у вигнанні написав спогади. Вони також у третьому томі «Зібрання творів» В. Леонтовича, невеликі, але написані з душею і перейняті великим почуттям шани.

Ось лише кілька уривків з них.

« ... Музична творчість, музичне натхнення були, справді, головною і основною властивістю його (М.В. Лисенка - О.Л.) духовного «я», цілої його натури, і варто було простежити непомітно за Миколою Віталієвичем в таких хвилинах, коли обставини дозволяли йому відірвати від цілоденної праці трохи часу та репту сил для творчості. Яюсь мені пощастило, будши в його господі, спостерігати його з сусідньої кімнати непомітно для нього у хвилину натхнення та творчої роботи. Досить було бачити Миколу Віталієвича такої хвилини, щоб відчутти усю силу його натхнення. Він був наче над землею, десь у якихось надземних просторах, загіпнотизований тим своїм настроєм. ...не можна було того не відчутти» [Том 3, С. 327].

«Виключна була і його моральна лицарськість. До кожної події, до кожного питання він не міг ставитися інакше, як з погляду порядности, правди – усе інше його не цікавило. Обережності, страху він ніколи, мабуть, не знав і в кожній справі не міг поводитися інакше, як тільки так, як того вимагала та честь» [Том 3, С.331].

«До тих гарних мистецьких і моральних особливостей Миколи Віталієвича додаймо ще дуже гарний зовнішній його вигляд: юнацькі очі, свіжий колір обличчя під рясним білим та блискучим, мов срібло, волоссям, вихованість, гарні манери, привітливість та майже завжди добрий гумор» [Том 3, С. 330–331].

Володимир Леонтович пише про створення музично-артистичної школи і підкреслює, «що ця школа після смерті Миколи Віталієвича залишилася як його пам'ятник» [1. С. 302].

Приязні упродовж всього життя між Ізидорою Петрівною Косач-Борисовою і Надією Яківною Шульгиною-Іщук не торкнуся, бо про неї можна прочитати у «Слові Просвіти» (2016, ч. 49, с. 12-13). А у «Збірнику на пошану Олександра Шульгина», старшого сина Любові Шульгиної, історика, дипломата, політика, державного діяча, першого міністра закордонних справ України, теж є спогади про Миколу Лисенка (С. 301–303).

«Якось, десь 1910 р., організовано було величезну екскурсію на могилу Шевченка. Цілий пароплав був зафрахтований, і було там багато українських діячів та націоналістичної молоді. ...Я вийшов на палубу... Ніч...Проміння місяця купається у широких хвилях Дніпра. Тиша, тільки чути, як плюскотить вода під нашим пароплавом. Навколо ні душі... Тільки одна постать: Микола Лисенко. Він вдивляється в темряву ночі, був глибоко, глибоко задуманий... які мрії, які звукові образи носились тоді в його голові?».

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Збірник на пошану Олександра Шульгина (1889–1960). Париж-Мюнхен, 1969.
2. *Старицька-Черняхівська А.* Вибрані твори. Київ, 2000.
3. *Леонтович В.* Зібрання творів. Київ, 2004. Том 3.

ПРО «OPUS MISIVUM»
ТА ІНШІ МАЛОВІДОМІ РЕЛІКВІЇ МУЗЕЮ

Цінність колекції будь-якого меморіального музею, безперечно, визначають особисті речі видатних діячів, їхні автографи, фотооригінали, рідкісні видання, мистецькі твори. Вони з різних ракурсів представляють свого власника та його близьке оточення, характеризують епоху, часом розкривають невідомі сторінки минулого чи беззаперечною першоджерела спростовують викривлені факти. А ще – несуть неповторну енергетику меморіальності. Фондова колекція Музею видатних діячів української культури, складовими частинами якої є колекції меморіальних музеїв Лесі Українки (родин Драгоманових і Косачів), Миколи Лисенка і Михайла Старицького, має унікальні експонати, які можуть додати кілька виразних штрихів до їхнього колективного портрета чи підкреслити окремі риси кожної з особистостей, оприявити невідомі нюанси чи зв'язок певних фактів. Про деякі з експонатів, що є свідченнями особливої дружби митців-одномудців, і піде мова.

Принагідно вперше публікуються кілька тематично пов'язаних рукописних документів, що зберігаються в музейній колекції та фонді Олени Пчілки Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (у тих випадках, коли у документах використовується драгоманівка або тексти не достатньо чіткі для їх точного відтворення, вони подаються сучасним правописом, у всіх можливих випадках оригінальний правопис збережено і це додатково зазначено).

М. Драгоманова, М. Лисенка, М. Старицького, П. Косача ще в 1860-х роках, у період навчання у Київському університеті Св. Володимира, об'єднали товариські взаємини, активна громадянська позиція, сміливий

погляд у майбутнє, шляхетні ідеї та вчинки в ім'я України та її народу. Прагнення дієво впливати на суспільно-політичне і культурне життя згуртувало їх у «Громаді», вони активно дискутували, захоплено збирали фольклор, вели просвітницьку роботу, реалізовували творчі й наукові проекти, а з часом, у родинно-дружньому колі, почали виховувати нове покоління свідомих українців.

Так склалося, що у найближчому оточенні університетських друзів-громадівців Петро Косач знайшов своє кохання на все життя. Тож найперше представимо експонати, котрі розповідають про подію, що поєднала рід Косачів з родом Драгоманових. Цій урочистій церемонії передував лист Михайла Драгоманова до матері, написаний у [травні] 1868 р.: «<...> юноша один, Петр Антонович Косач, сделал Оле предложение о замужестве. <...> Косача я знаю давно. Он был в университете в одно время со мною, а последние три года я очень сблизился с ним. Он служил здесь в Киеве секретарем губернского по крестьянским делам присутствия, а после, когда был назначен председателем мирового съезда в Новоград-Волынский, часто бывал в Киеве и почти все время проводил у нас. Таким образом, я мог вполне узнать его и сблизиться с ним, а Вы меня знаете, я с плоховатыми людьми компании, тем паче дружбы не вожу. <...> я так думаю, что лучшей пары для Оли и ожидать нечего, тем более, что и Кос[ач], и Оля любят друг друга» [15, с. 452].

У першому залі літературної частини експозиції музею Лесі Українки можна побачити кілька реліквій, пов'язаних з обрядом вінчання батьків поетеси. Це – елементи їхнього вбрання – вінчальний віночок та три букетики штучних квітів, яким уже більше 150 років (!) [6], а також документ, свідоцтво про одруження, в якому зазначено, що 22 липня 1868 р. Петро Антонович Косач та Ольга Петрівна Драгоманова обвінчалися в Хресто-Воздвиженській церкві с. Пирогова Київського повіту.

«Поручители по женихѣ: Главный редакторъ Кіевской Археографической Комиссії Владимиръ Бонифатіевъ Антоновичъ и лаборантъ при Кіевскомъ Университетѣ Василій Феодоровъ Костяковскій. По невѣстѣ: доцентъ Кіевскаго Университета Александръ Феодоровъ Костяковскій, привать доцентъ того же Университета Михайль Петровъ Драгомановъ» (правопис збережено) [23]. У цьому документі не зазначений ще один важливий учасник церемонії; оповідь про нього і про надзвичайну атмосферу того дня знаходимо у спогадах Олени Пчілки: «Велика, невимовна була наша радість, коли ми, дивлячись у вікно, пізнали в тому молодому, галантному гостеві з темною борідкою, що спинився перед нашою оселею, Миколу Лисенка! Відомо було, що він прибуде незабаром з-за кордону, але коли саме – сього ми не знали. Всі вибігли назустріч, увели гостя в хату, вітали, садовили!... Привітання, поздоровлення, розпитування, розповідання, новини – все лунало разом, безладно, мов бризки швидкого водограю! Миколу Віталійовича розглядали, називали «німчиком»; жарти, сміх, перериваний поважними речами. Так пройшов і обід. Пора було їхати до церкви <...> Микола Віталійович сів у повоз разом з молодими, подавши мені китицю з білих квіток, що він таки встиг захопити в Києві. В другий повоз сіли М. Драгоманов, В. Антонович, двоє Кістяковських (Олександр і Василь), що мали підписатися в церкві як свідки. Все – свої! Вінця надо мною держав Микола Віталійович» [17, с. 86].

У колі друзів-однодумців народилася і перша українська опера «Різдвяна ніч». «М. Старицький, завжди готовий до послуги Лисенкові своїм пером», як висловилася Олена Пчілка, написав лібрето, і незабаром оперета (за кілька років вона була перероблена на оперу) почала своє сценічне життя. Прем'єра відбулася у світлиці Ліндфорсів, її великий успіх окрилив обох авторів, і вони

задумали поставити її «при участі тих самих виконавців „любителів” у театрі, у великому оперному театрі! Відповідальність брано велику!». Особливості підготовчого процесу наводимо за спогадами Олени Пчілки: оскільки «годішня постановка „Різдвяної ночі” була справою громадською <...> поважні наші вчені, історики, етнографи» – Драгоманов, Чубинський, Антонович, Житецький – ходили на репетиції і давали поради авторам з різних питань [17, с. 89]. «Усі разом слідували, щоб вистава і в головнішому, і в подробицях якомога більше відповідала етнографічній правді» [16, с. 23]. Не обійшли увагою і неологізми Старицького, «бо тоді ще цензура, своя-таки, до нових словотворів була сувора, а про чужу критику вже й не казати... Її треба було стеретися дуже! Взагалі дбалося, щоб усе – і зміст, і виконання – було дуже обмірковане, без пересади, без догоджання „лихому смакові”» [17, с. 89]. «Цим і можна пояснити, що «Різдвяна ніч» не мала аматорсько-опереточного характеру, а це могло статись, бо виставу давало не якесь оперне товариство, а власне купка відданих аматорів» [16, с. 23].

Прем'єра першої української оперети на великій київській сцені 25 січня 1874 р. стала видатним явищем у літературно-мистецькому житті Наддніпрянщини. Подивитись її приїхало багато українців з різних міст, Ольга і Петро Косачі спеціально приїхали з Волині підтримати своїх друзів-авторів – Миколу Лисенка і Михайла Старицького, а також друзів-акторів – Ольгу Лисенко, Олександра Русова, Ореста Левицького, Станіслава Габеля. Було дано три вистави поспіль. «Київ був повний аріями й хоровими співами „Різдвяної ночі”, хоч Різдво минуло давно» [17, с. 91]. Мовчазною згадкою про ту далеку для нас подію лишається фотоальбом, подарований композиторові першими виконавцями; він експонується на початку експозиції музею Миколи Лисенка [26]. Завітавши до вітальні меморіальної квартири Старицьких,

можна побачити картуш з фотографіями учасників тієї постановки, зроблений уже в 1893–1894 рр. [27].

У скорому часі «М. Лисенко мало не підляг карному суду за ту першу свою оперу: бо чиесь „недрімане око” й пильне вухо побачило в ролі дяка, в його співах „кошунство»» [17, с. 92]. «Надто неприхильно, неймовірно, а то й просто вороже ставилися завжди впливові сили до всіх муз українських!», – з запалом констатувала Олена Пчілка [17, с. 91].

Київська адміністрація й жандармерія почали уважно стежити за членами «Громади», особливо за діяльністю М. Лисенка і М. Драгоманова, що стали провідними фігурами національного культурно-просвітницького руху. «Посипалися цензурні заборони на українське слово, українську книжку, – писала Ірина Антонович. – Щодалі, то все більше ставала неможливою пропаганда не тільки соціалістичних, а й українофільських ідей» [1, с. 75].

М. Драгоманов у вересні 1875 р. був звільнений з посади доцента кафедри загальної історії Київського університету «без об'яснення причин» (за 3-м пунктом), що дорівнювало усуненню від усіх видів державної служби. Єдиним виходом була його еміграція з дорученням від громадівців організувати спеціальний друкований орган (ним став журнал «Громада»), «який би обслуговував потреби українців не тільки з Росії, а й з Галичини» [1, с. 75].

У листі до П. Житецького М. Лисенко висловив особисте і разом з тим спільне для їхнього кола: «Ой, як прикро на серденьку почулося, як довідався про виїзд М[ихайла] П[етровича]»... [12, с. 105]

Прощальний вечір з друзями відбувся у січні 1876 р. На ньому була присутня і племінниця Михайла Драгоманова, п'ятирічна Лариса Косач, майбутня славетна письменниця Леся Українка. Вона запам'ятала, як «товариші співали тоді любиму дядькову пісню: „Ой, у полі

билинонька коливається... ” Наша мати все життя після того не могла чути цієї пісні, так її журив спогад про той прощальний вечір», – згадувала Ольга Косач-Кривинюк [8, с. 28].

Відлунням тяжкого розставання й відгуком на безвихідь ситуації став солоспів М. Лисенка на текст Т. Шевченка «Чи ми ще зійдемося знову?», що, за висловом композитора, «на той час з серця вироївсь» [12, с. 116]. До традиційного дуету – голос і фортепіано – композитор додав віолончель, її неповторний тембр підкреслював тугу і драматизм поетичних рядків:

«Смиріться, моліться Богу
І згадуйте один другого.
Свою Україну любіть,
Любіть її... Во время люте,
В остатню тяжкую минуту
За неї Господа моліть».

Нотний автограф цього солоспіва, що зберігається у фондовій колекції музею М. Лисенка, має напис: «Сердешним друзям моїм Мих[айлу] Петр[овичу] та Людмилі Михайлівні Драгомановим. 10 липня 1876» [14].

Того ж року побачила світ збірка «Сербські народні думи і пісні» у перекладі Михайла Старицького зі словами присвяти, винесеними на окрему сторінку: «Посвящаю моему щирому другу і товаришові Михайлу Петровичу Драгоманову» [24]. Публікація звернула на себе увагу офіційних кіл. У листі М. Лисенка до подружжя Драгоманових від 11 жовтня 1876 р. М. Старицький дописав: «А мене оце тягають по жандармеріях за передмову до „дум“, а надто за посвяту. <...> Шлю до вас обох, вельми коханих і рідних, моє щире братерське вітання на далеку чужину» [12, с. 113].

З пам'яттю про своїх рідних зростала Леся Українка. Улюбленому дядькові Михайлу Драгоманову, якого вважала своїм духовним батьком, молода поетеса присвятила цикл «Сім струн», що відкривав її першу поетичну

збірку «На крилах пісень», надруковану у Львові в 1893 р. [25]. Авторку не «тягали по жандармеріях» за посвяту, але пізніше, вже за радянської доби, ця символічна данина пам'яті, поваги і вдячності на довгі десятиліття зникла з усіх видань творчої спадщини письменниці.

«Коли Вам дорога думка, щоб Вас не забували, – писав М. Лисенко Драгомановим, – то вже чи випадуть на кого такі рясні згадки і памятка, як на Вас усіх, у куші і нарізно. Чи де з'їдемося, чи де зустрінемося, чи у кого святуємо, – то вже певно і Ви посеред нас, з нами у гурті. Тяжко тільки серце заніє, коли задумаєшся, щоб Ви там часом не засмутовалися. А про те віра і надія, що зберемося, поїдемо навідати Вас, вбеспечас жалі, гоїть часовий сум і надає кріпости й певности» [12, с. 118].

У згадках часом народжувалися музичні експромти. Серед автографів Лисенка є фортепіанна п'єса «Образкі з колишнього. *Réverie*», оп. 13, написана у Києві 1877 р., з написом праворуч угорі: «Любій, незабутній Людмилі Михайловні посвячує Лисенко» [13]. Замальовка починається звучною емоційною реплікою *Quasi recitativo* (на *forte*), яка наприкінці такту завмирає (*fermato*) і в наступному такті оживає на приглушеній динаміці (*poco piano*) з привітністю і симпатією (*amabile*). Через 12 тактів початкова репліка варіативно неголосно (*sotto voce*) повторюється й одержує відповідь майже пошепки (*pp*). Щось дуже особливе згадалося Миколі Віталійовичу...

Олена Пчілка описала той дорогий для них усіх час, коли сім'ї М. Старицького і М. Драгоманова, та ще не одружений М. Лисенко «жили в найближчій сусідстві» на вулиці Жандармській. «Посідання трьох тих домівок було дуже щільне – всі бачилися межі собою щодня. До бажання бачитися з близькими приятелями й обмінятися новинами чи взагалі думками прилучалося ще й те, що Микола Віталійович не мав на той час власного фортепіяна, а раз у раз потребував інструмента для перевірення музичного опрацювання пісень, лапшованих до видання;

у Драгоманових же був фортепіан. Опріч того, Микола Віталійович приходив до Драгоманова грати з його дружиною, тямущою піаністкою, у чотири руки (грали переважно твори класичні). Заходив пограти, поспівати романси, пісні й М. Старицький. Приходила для справ співочих і Софія Віталіївна Старицька, учасниця Лисенкового хору. Отож, так сходилися одне до одного для діла й на дозвілля» [17, с. 83-84].

Мабуть, уже тридцять років потому, прагнення знову бути разом і хоч якоюсь мірою повернутися у щасливі дні молодості спонукало Лисенка, Косача і Старицького разом зі своїми родинами оселитися поруч на вул. Маріїнсько-Благовіщенській своїм «Парнаським» кутком...

Той спогад-мрію-діалог, зафіксований у нотних знаках і музичних термінах, композитор згадує у листі вже наступного, 1878 р., «2/14 Березоля»: «<...> серцю могому мила й незабутня Людмила Михайлівно, то хоч не яким там даруночком маю з Вами поділитися. <...> остання річ, останнє діло, яке я скомпонував є невеличкий утвір, котрий я найменував «Образки з колишнього», і котрий бажається мені посвятити Вам, щира людино!» І додає далі: «зашлю Вам, аби грали» [12, с. 127]. Звичайно, ця лірична мініатюра не лише вияв галантності композитора чи данина традиціям, що склалися в колі митців минулих століть. Це – адресний подарунок близькій по духу людині, що могла його належно «прийняти». Людмила Драгоманова чудово грала на фортепіано, співала, добре малювала, мала значний сценічний талант. Є відомості, що вона вчилася професійному співу у Женеві, брала участь у благодійних концертах, які відбувались у князівських палатах у Софії [9, с. 343]. Не виникає сумнівів, що той музичний спогад далекого київського товариша не раз звучав у родинно-дружньому колі українців-емігрантів, адже з роками Л. Драгоманова зауважила, що твори Лисенка були «великою піддержкою, котра улегчала, змягчала нашу тугу по рідному Краю».

У Софії Драгоманови оселилися після того, як у 1889 р. Михайло Петрович одержав запрошення посісти кафедру історії у нововідкритому Софійському університеті, де він і працював до кінця життя. Донині в Болгарії зберігається частина архіву вченого. Серед рукописів М. Драгоманова, який відомий світові як філософ, історик, суспільно-громадський діяч, публіцист, літературознавець, фольклорист, Юрій Хорунжий знайшов написану ним поезію і запропонував версію її створення. На думку дослідника, історія автографа починається з 1868 р., коли М. Драгоманов і П. Косач опікувалися виданням першої збірки українських народних пісень, записаних і гармонізованих М. Лисенком. Одна з них – «Гей, не дивуйте, добрії люди!» (№ 13) – викликала у Михайла Петровича бажання спробувати свої сили у поезії. Так народився текст «Пісні Українця» на мелодію цієї пісні, де є такі слова:

«Зберімося, браття, в сім'ю рівноправну

І крикнем на братньому пиру:

Що хочем для себе й для цілого світу

Ми волі, освіти і миру!» [28]

«Він дуже любив старий народний марш „Гей, не дивуйте, добрії люди, що на Україні повстало!“ – згадувала донька М. Драгоманова Лідія. – Він говорив часто, що цю пісню варто б зробити національним гімном» [4, с. 290].

До цієї, цілком прийнятної, закоріненої у конкретну справу, версії додамо й іншу, суто музичну. Напевно друзям Миколи Лисенка пощастило хоча б раз особисто чути його майстерні імпровізації на теми українських народних пісень. Магічну силу такого дійства описує Олена Пчілка (подія відбувалася на музичному святі у Празі в 1868 р.): «Коли він (Лисенко. – І. Ш.) заграв свою улюблену пісню „Гей, не дивуйте, добрії люди, що на Україні повстало“, то Рейсер, славутний чеський націоналіст-музикант, схопившись з свого місця, покликнув:

„То духи з степу!..” Либонь, грав наш композитор так, як тільки він міг заграти сеї пісні... Коли кому доводилося чувати його власне виконання, той тільки може собі уявити, яке враження зробила ся пісня на тому урочистому святі!..» [17, с. 85-86]. Думається, що потужне емоційне враження могло надихнути М. Драгоманова на поетичну творчість, а досвід написання текстів до відомих вокальних творів у нього вже був, згадаймо хоча б як вони разом з М. Старицьким, по закінченні Київського університету, працювали над лібрето жартівливої оперети «Андріашиада», музику до якої добирав М. Лисенко.

Магічну силу Лисенкових імпровізацій відчула на собі і Леся Українка. Його обробки народних пісень поетеса називала «казково-прекрасними». Про це ми дізнаємося з автографа спогадів доньки композитора Галини Лисенко, що зберігаються у фондовій колекції музею Лесі Українки. Мемуаристка розповідає, що її подруга, приїжджаючи до Києва, «завжди заходила до батька послухати його пісень. Одного разу, повернувшись з Грузії, було це десь у 1905 році, Леся з порога, прямо з порога схвильовано мовила до тата: „Микола Віталювичу, сучилась я на цій чужині, заграйте мені, прошу Вас, щось такого, щоб серце моє вже чуло, що я вже дома”. І тато відкладав всяку нагальну роботу, сідав за рояль Блютнера, віддавався весь, щоб зробити Лесі приємне, і тихо виринала, неначе з самого серця мого батька прекрасна мелодія „Ой там у Борисполі”, Леся так слухала, а вона уміла слухати, що здавалось, уся злилася і потонула в хвилі цих чарівних звуків». Не випадково ж вона після численних подорожей по чужих краях з гордістю промовляла: «<...> краще наших пісень на світі ніде не стрічала» [10, с. 12].

Здавалося б, та імпровізація славетного композитора, що звучала на прохання Лесі Українки, розчинилася в минулому, залишивши тільки короткий спогад його доньки, проте... Кілька років тому завдяки цій згадці вдало-

ся ідентифікувати і вписати в контекст творчої спадщини М. Лисенка його автограф невідомої донині фортепіанної транскрипції української народної пісні «Ой у полі, та й у Баришполі», а також здійснити її першу публікацію.

У цій роботі допоміг ще один експонат з колекції музею – рідкісне видання з автографом Олени Пчілки фортепіанної транскрипції пісні «Безъ тебе Олесю» з серії «Народни Украински письни уложывъ для фортепіана М. Лисенко» [11]. Воно побачило світ у київському видавництві Леона Ідзиковського («Нотопечатня И. Чоколова») у 1903 р. З цим експонатом пов'язана окрема історія. Саме на обкладинці цих нот ми побачили повний перелік запланованих до друку фортепіанних обробок народних пісень. Не виданий за життя композитора автограф «Ой у полі, та й у Баришполі» був зазначений під № 4.

У числі інших видання серії згаданих фортепіанних п'єс готувалося до ювілейної дати – 35-річчя творчої діяльності М.В. Лисенка, відлік якої він розпочав від твору, написаного на текст «Заповіту» Т. Шевченка. Численні експонати з колекції музею Миколи Лисенка розповідають, як відзначався цей ювілей. Святкування почалося в листопаді 1903 р., спочатку в Галичині та на Буковині, пізніше у Києві, Петербурзі та Баку. Ювілярові надходили вітання від славетних митців, артистів, науковців, установ і товариств з різних країн Європи, від хороших колективів, селян і робітників, студентів і його учнів. У рядках вітань – щирі слова визнання колосального внеску Миколи Лисенка у розвиток української культури, поваги, любові, вдячності...

Організатором урочистостей у Києві, як член Правління «Літературно-артистичного товариства», була Олена Пчілка. Вона згадувала, що проходило це свято «у найбільшій київській концертній світлиці „Купеческого клубу“. Було дуже багато привітів, депутацій, з України, з

Галичини, з усіх-усюд. Було бучно й гарно. Програму свята було розпросторено на три дні: 1-го дня – урочисте зібрання й читання привітів, з концертним відділом, переважно народного співу; 2-го вечора – йшла „Різдвяна ніч”, поставлена в театрі оперною трупкою; 3-го вечора – великий концерт, з виконанням різних творів Лисенкових. Так, величне свято було!» [18, с. 58].

21 грудня 1903 р. у Київському міському театрі відбувся ювілейний концерт. У фондах музею зберігається його програмка. Подаємо фрагмент тексту цього рідкісного документа (правопис збережено): «Концертное утро / (устроенное Ольгою Петровн. Косач) / въ честь композитора Н.В. Лисенко / (Тридцатипятилѣтіе его музык. дѣятельности) / при благосклонномъ участіи оперныхъ силъ / Заслуженной артистки Императорскихъ театров г-жи Дейша–Сіоницкой, / Артистокъ и артистовъ Киевской оперы: г-жъ Бѣлевичъ, Ковельковой, Шульгиной; гг. Дракули, Зиновьева, Каміонскаго, Махина и Секарь–Рожанскаго; г. Концертмейстера Шутмана и г. Шебелика; г. Москалева и гг. артистокъ и артистовъ труппы г. Саксаганскаго и Садовскаго; трехъ соединенныхъ хоровъ: хора любителей, хора гг. Саксаганскаго и Садовскаго и хора г. Москалева и двухъ оркестровъ подъ управленіемъ А. Л. Горѣлова» [7].

Сучасники згадували, що на цьому концерті Лисенкові було вручено багато вітальних адрес і подарунків (деякі з них можна побачити у 3-му залі експозиції музею композитора).

Однією з умов проведення заходу було цензурування вітальних адрес силами ювілейного комітету. Це, напевно, одна з причин наявності серед автографів Олени Пчілки, що зберігаються в Інституті літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України, начерків привітань М. Лисенку, написаних її рукою від імені різних організацій, установ, груп людей. Звичайно, редагуючи (а в де-

яких випадках, можливо, й складаючи заново) слова вітання від селян, студентів чи письменників, Олена Пчілка, окрім необхідності «вжитися в образи» тих шанувальників, від імені яких писала, відчувала значимість своєї місії: вона фактично висловлювала всенародну думку. До того ж потрібно було підібрати такі слова, які б здолали кордони цензури. Враховуючи все це, з абсолютною впевненістю можна сказати, що ці вітання були б зовсім іншими без щирої великої пошани і любові самої Олени Пчілки до ювіляра. Наскільки можна судити зі стилістики, змісту, тональності звучання цих рядків, у них – думки і почуття самої Олени Пчілки. Наведемо тексти цих начерків. Публікується вперше.

Привітання М.В. Лисенкові

«від Шпичинецького півчого гурту.

Вітаємо Тебе, шан[овний] наш Батьку, вел[икий] артисте, Миколо Віт[алійовичу] і низенько, до землі, Тобі кланяємось.

Ти зрозумів нашу рідну пісню, таку просту і сумну, вилив її в чудові форми і показав всьому світові. Твоя дума єсть наша дума, Твоя пісня – наша пісня, Твоя слава – наша рідна слава.

Слава-ж Тобі, невмируща слава, наш величний земляче, слава од нині і до віку!» [20].

«Від селян м. Романовки, Київської губ[ернії] Скв[ірського] пов[іту]

Мик[олі] Віт[алійовичу] Лисенкові.

Поздоровляємо Вас, Шан[овний] Добр[одію], з цим пресвітл[им] днем. Дякуємо Вам від щирого серця за Вашу працю невпинну, за те, що нас, простих людей, не цураєтесь, мови нашої рідної, безталанної, не забуваєте, що нашу пісню-тугу про наші кривди та недолі Ви на папері списали та на всесвітній суд виставили.

Дай же Вам Боже ще довго й щасливо прожити.

Слава Вам, наш Соловейку, слава.

Іван Чупр[ина]

[Микита] Дробенко» [21] .

На звороті цієї олівцевої чернетки, а також і наступної, рукою Олени Пчілки занотований список очікуваних делегацій «од полт[авських] гімназистів, видавців укр[аїнських] книжок, Чорном[орської] громади, укр[аїнської] молоді з Петербургу, полт[авських] робітників, Харківської акад[емічної] молоді, Подільські семінаристи, від Чи[гири]нців, Одесьців, Харьковців, з Умані» та ін. У цьому переліку занотовані також тексти поздоровлень, які ми подаємо.

[Олена Пчілка]. Привітання М.В. Лисенкові

«від К[іївських] письменник[ів]

На сторожі коло нас поставив слово великий Поет землі укр[аїнської] і слово те зберегло нас, одродило нас, у мертві трупи силу живу вдихнуло, і новим життям оживає Рідна Країна.

З могучим словом поєднали Ви, Дорогий наш Кобзарю, свою чудово дивну музику і розкотилась вона по всьому красві, голосно відзвонюючи воскресіння рідного народу. І радісно нам, укр[аїнським] письменникам, в ясний день Вашого Свята згадати, що Ви єднали свою натхненну працю з працею кращих творців нашого слова і воно силою Ваших чарівних звуків западало навіть у такі душі, в які без того не могло б воно пробитись крізь холодну кригу байдужності до Рідного Краю.

Ви дали голосно озватися народній пісні, зворушуючи душі наші болями й жалями душі народної, єднуючи в своїх творах найдорожчі почуття народні з найдорожчими почуваннями кращих, свідомих синів Рідн[ого] Краю. І щоб такі сини могли зростати в нас із маломалечку, не забули Ви подати свій голос і до дітей наших, щоб сотворялася і в нас основа всякої національності – національна сім'я.

Серед байдужих і холодних Ви були натхненним діячем, одним з небагатьох лицарських борців-робітників і завжди будили в душах високі поривання до братерства і волі людської, віщучи зорею новою життя нашого.

Слава Вам і дяка од нас, письменників, що вірять у могутчу перемогу натхненної пісні, натхненного слова!» [19, арк.1].

Привітання М.В. Лисенкові від студентів Київського університету:

«Славний сине нашої almae matris!

Ми студенти різних націй Унів[ерситету] Св. Волод[имира] в Києві, Твоїє almae matris, з гордістю вітаємо Тебе в сей день.

Не широким шляхом до панських палаців пішов Ти, а в убогій мужицькій хаті. В дирявій свитині, голодна і боса дивилась на Тебе красуня-Украї[на]. Жалем стиснулось Твоє серце, і по високих берегах Дніпрових заридала–засміялась Твоя чарівна Кобза. Вона співала про Твою зубожілу землю, про її забуту правду і тиху красу, вона ридала з нею над її горем. І в тихих співах Твоїх чулося велике слово «Обніміться ж, брати мої. [Молю вас, благаю!]

Кобзарю! Співи Твої – то жива душа Твого люду. Мов та глибінь Дніпрова, таїть вона в собі скарби невідомі, і немає їй кінця-краю... Хай же вітер несе Твою пісню не тільки по рідн[ому] краю, а і в чужії краї. Хай всміхнеться, засяє всім людям незнана краса, щоб жити та жити на світі!

Співай же, Кобзарю, щєбечи жайворонком, віщуй весну твоєму бездольному народу!» [19, арк.2].

Напевно, 21 грудня 1903 р., коли відбувалося «Концертное утро (устроенное Ольгою Петровн[ою] Косач) вь честь композитора Н.В. Лисенко», серед інших численних подарунків ювілярові було вручено і позолочену

срібну ручку у формі пташиного пера у шкіряному футлярі з написом, виконаним у техніці тиснення: «XXXV. 1868-1903. М.В. Лисенкові від сім'ї Драгоманова» [22]. А напередодні Людмила Драгоманова склала текст вітання від своєї родини, розділеної кордоном на дві частини (публікується вперше, правопис збережено):

«Високоповажаний, Шановний, Дорогий Микола Вітальевич,

Ви дістали і дістанете ще багато пошани і подяки за Вашу щирю, непохитню, високоартистичну 35 літню працю на користь, на славу нашого рідного Краю. Не може знайтись такої людини, котра не признала б Вашої надзвичайної, великої заслуги.

Вся моя семья і я з гордістю прилучаємось до виголосу загального ентузіазму, пошани і подяки Вам.

До того я маю особисті спомини, за котрі я мушу принести Вам мою велику, безкрайню вдячність.

Часто ми з моїм чоловіком споминали ті щасливі і любі часи, коли Ви, в нашій квартирі на Малій Жандармській улиці, в домі Войцеховського, в залі, працювали для Вашого 1-го тома Народних Пісень, писали музику на слова Шевченка. Ці і другі, слідуючі за ними, твори Ваші були для нас великою піддержкою, котра улехчала, змягчала нашу тугу по рідному Краю. „А ну, заграй Лисенка”, – було часто каже мій чоловік. Я граю, а він слухає, іноді голосом підтягне. Сльози навернуться на очі і нам стане лехче – мов би то ми побачили свій Край, своїх рідних, своїх приятелів...

Велике Вам спасибі за це!

Просимо прийміть від нас маленькій подаруночок – перо; при йому ж щире, велике бажання, щоб воно послужило Вам ще на многі, многі літа, щоб Ви написали ним ще багато гарних, славних річей, на котрі тепер Ви такій мастер.

З бажанням повного здоров'я, сили, всього найкращого, з великою пошаною і прихильністю

Ваші А[юдмила]Драгоманова
Лідія Драгоманова-Шишманова
Иван Шишманов
Аріадна М[ихайлівна] Драгоманова
Світозар М[ихайлович] Драгоманов
Дмитро Шишманов
20 Дек. 1903 р.» [2].

Серед підписів ми не бачимо імені Михайла Драгоманова, він помер на чужині 1895 р. Його дружина з меншими дітьми, Аріадною і Світозаром, повернулася на Батьківщину, до Києва, і мала можливість привітати ювіляра. Оселилися Драгоманови поруч із давніми друзями, Косачами, Лисенками і Старицькими, на вул. Паньківській, улюбому серцю куточку неподалік університету, який називали Латинським кварталом.

У числі небагатьох цінних особистих речей Миколи Віталійовича Лисенка збереглися вишукані золоті запонки з флорентійською мозаїкою із зображенням символу Флоренції лева Марцокко (Мардзокко) [5]. Дочка композитора Мар'яна згадувала, як батько з незмінною любов'ю впродовж довгих років доповнював своє, завжди елегантне, вбрання цим витонченим творінням італійських майстрів. Інші деталі з історії цього експоната так і залишилися невідомими. Коли у 1992 р. від Маріанни Шабат до Музею Миколи Лисенка надійшов архів її прадіда Олександра Кониського, серед матеріалів якого були фотопортрети Михайла Драгоманова і його дружини з Флоренції [3], гіпотетично склався ланцюжок походження цих запонок. У 1870–1873 рр. М. Драгоманов перебував за кордоном у науковому відрядженні, зокрема у Флоренції, і міг придбати цей особливий сувенір у подарунок М. Лисенку з нагоди його 30-ліття (1872 р.), а вручити вже по поверненні до Києва. В 1872 р. у Флоренції також була сестра Михайла Драго-

манова О.П. Косач (Олена Пчілка), що приїздила підтримати брата у тяжкий час (тоді померла його маленька дочка Оля); подарунок міг бути переданий ювілярові через неї. В будь-якому разі, одне лишається незаперечним: Лисенку *opus misivum* (саме так звучить слово «мозайка» латинською і перекладається як «гвір, присвячений музам») став дуже дорогим на все життя. Як знати, може викликав він незабутні спогади про молоді роки і дорогих серцю друзів, з якими розлучило життя...

І для нас, працівників музею, цей експонат особливий, адже слово «музей» походить від грецького *muséion* і означає «місце, присвячене музам, храм муз»...

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Антонович І.* Спомини про М.П. Драгоманова // Михайло Драгоманов у спогадах. Київ: Либідь, 2012. С. 66-83.

2. Вітання від родини Драгоманових Миколі Лисенку. Автограф Людмили Драгоманової. Музей Миколи Лисенка (далі – ММЛ). РД-217.

3. Драгоманов М. П. Фото поч. 1870-х рр. ММЛ. ФО-896. Драгоманова Л. М. Фото поч. 1870-х рр. ММЛ. ФО-897.

4. *Драгоманів-Шишманова А.* Зі споминів про М. Драгоманова // Михайло Драгоманов у спогадах. – К.: Либідь, 2012. – С. 287-303.

5. Запонки золоті з флорентійською мозаїкою, що належали М.В. Лисенку. ММЛ. МХ-18; ММЛ. МХ-19.

6. Елементи вінчального вбрання Косачів. Музей Леся Українки (далі – МЛУ). М-69.

7. Концертное утро (устроенное Ольгою Петровн. Косач) вь честь композитора Н.В. Лисенко. 21 грудня 1903 р. Програмка. – ММЛ. АПЗ-780.

8. *Косач-Кривинюк О.* Леся Українка. Хронологія життя і творчости. Нью-Йорк, 1970. 927 с.

9. Лариса Петрівна Косач-Квітка (Леся Українка). Біографічні матеріали. Спогади. Іконографія. Нью-Йорк – Київ, 2004. 447 с.

10. Лисенко Г. Мої спогади [Автограф] МЛУ. А-105.

11. Лисенко Микола. Безъ тебе Олесю. – Kieff, Léon Idzikowski, [1903]. МЛУ. К-286. – З автографом Олени Пчілки.

12. Лисенко Микола. Листи /Упор. Скорульська Р. Київ: Музична Україна, 2004. 680 с.

13. Лисенко Микола. Образку з колишнього. Rêverie [Автограф]. ММА. НЛА-145.

14. Лисенко М., слова Шевченка Т. «Чи ми ще зійдемося знову?» [Автограф] ММА. НЛА-37.

15. Невідомий Драгоманов // Хроніка 2000. Вип.79. Київ: Фонд сприяння розвитку мистецтв, 2009. 464 с.

16. Пчілка Олена. Автобіографія // Оповідання. Харків: Рух, 1930. С. 5-46.

17. Пчілка Олена. Микола Лисенко: Життя і праця (спогади і думки) // Микола Лисенко у спогадах сучасників: У 2 т. Т. 1. Київ: Музична Україна, 2003. С. 64-140.

18. Пчілка Олена. Микола Лисенко. (Спогади і думки) // Микола Лисенко у спогадах сучасників: У 2 т. Т.1. Київ: Музична Україна, 2003. С. 40-63.

19. Пчілка Олена. Привітання М.В. Лисенкові [Автограф]. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України (далі: ВРІТ ІЛ). Ф. 28. Од. зб. 203.

20. Пчілка Олена. Привітання М.В. Лисенкові [Автограф]. ВРІЛ. Ф. 28. Од. зб. 204.

21. Пчілка Олена. Привітання М.В. Лисенкові [Автограф]. ВРІЛ. Ф. 28. Од. зб. 205.

22. Ручка позолочена срібна у формі пташиного пера у футлярі з витисненим написом: «XXXV. 1868-1903. М.В. Лисенкові від сім'ї Драгоманова». ММА. МХ-21.

23. Свідоцтво про одруження Косачів. МЛУ. А-215.

24. Сербські народні думи і пісні / Пер. Михайла Старицького. – Київ, 1876. МЛУ. К-2371.

25. Українка Леся. На крилах пісень. Львів, 1893. МЛУ. К-292.

26. Фотоальбом 1874 р. ММЛ. Пв-4.

27. Фотомонтаж аматорської вистави «Різдвяна ніч» (музика М. Лисенка, лібрето і постановка М. Старицького). Київ, 1893-1894 рр. ММС. ФО-580.

28. *Хорунжий Ю.* Болгарские следы Драгоманова / Зеркало недели. 2002. № 19 (394), 25 мая.

«ПРАВО НА ЖИТТЯ» ЛЮДМИЛИ СТАРИЦЬКОЇ-ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ

Серед визначних постатей в історії України особливе місце належить письменниці Людмилі Старицькій-Черняхівській (1868 – 1941). Її непростий, а часом і трагічний, життєвий шлях та творчий доробок вже багато років привертають увагу науковців та публіцистів. Першими публікаціями, присвяченими особистості письменниці, стали статті представників українського зарубіжжя [3; 5; 7], оскільки на радянських теренах ім'я репресованої літераторки було під забороною. Пізніше, коли Людмилу Михайлівну було реабілітовано, рік за роком почали з'являтися публікації, що розкривали для читачів нові сторінки біографії письменниці, перевидуються її твори [4; 9; 16; 17]. Втім, і до цього часу залишаються маловідомими окремі сюжети життя та творчості Л. Старицької-Черняхівської, відновлення яких є важливим завданням.

Народилася Людмила Михайлівна 28 серпня 1868 р. і була другою донькою драматурга, громадського діяча, одного із засновників українського професійного театру Михайла Петровича Старицького (1840 – 1904). Мати майбутньої письменниці, Софія Віталіївна Старицька (1849 – 1929), доводилася молодшою сестрою видатному українському композитору Миколі Лисенку (1842 – 1912). Дитячі роки Людмили минули у вишуканій мистецькій атмосфері, що панувала в родині. Майже щовечора у Старицьких збиралося чимале товариство, на дружню бесіду до Михайла Петровича приходили його друзі, родичі та однодумці – найвизначніші громадські діячі, митці, вчені Наддніпрянщини, серед них – Павло Житецький, Володимир Антонович, Михайло Драгоманов, Ольга Косач (Олена Пчілка), Микола Лисенко та ін.

Час від часу в оселі драматурга відбувалися й зібрання Київської громади. У вечори, коли родина не мала візитерів, Михайло Старицький проводив час із дітьми, читаючи їм твори класиків західноєвропейської літератури, вигадував цікаві ігри, грав на фортепіано та виконував улюблені народні пісні та романси. Коли діти стали старші, їх почали брати до театру. Тож, ще досить юна Людмила мала змогу побачити найкращі постановки, які демонстрували на київській сцені 1880-х рр. Втім, 1883 р. життя родини істотно змінилося. Саме тоді Михайло Петрович очолив першу українську професійну художню трупу. Антрепренерська діяльність драматурга на 10 років роз'єднала до того цілісну родину. Під час гастролей Старицького супроводжувала дружина, а 1885 р. до батька приєдналася і його старша донька, Марія Старицька. З тих часів саме Людмила Михайлівна (а на момент початку антрепренерської діяльності батька їй не виповнилося й 15 років) виховувала молодших сестер та брата – Оксану (1875 – 1942), Ольгу (1876 – 1887), Юрія (1882 – 1936-37?), дбала про їхню освіту, дозвілля. Опікувалась вона й облаштуванням побуту, вирішувала часто непростої фінансові справи (адже весь сімейний статок було витрачено на театр), сама давала платні уроки, щоб заощадити родинні кошти. У відсутність батька порадиником і наставником для неї був дядько, Микола Лисенко. У 1886 р. Людмила Михайлівна зробила перший крок у драматургії. Саме на пропозицію М. Лисенка написала один із перших самостійних творів – мініатюру «Новий рік» [10, арк.1 зв.], згодом взялася до перекладацької діяльності, писала вірші, драматичні та прозові твори. Пізніше стала співавторкою батька у написанні прозових історичних творів – трилогія «Богдан Хмельницький», діалогія «Молодість Мазепи», «Руїна», роман «Розбійник Кармелюк» та ін. Варто зазначити, що за життя драматурга історичні романи М. Старицького видавалися під двома іменами: «Михаил и Людмила Старицкие. Отец и дочь». Одноча-

сно з першими кроками на літературній ниві Людмила Старицька почала й громадську діяльність. На початку 1890-х рр. вона разом із Лесею Українкою, Михайлом Обачним, Володимиром Самійленком та іншими заснували об'єднання мистецької молоді «Плеяда», метою якого став розвиток української літератури. 1895 р., разом із батьком та друзями, коли було відкрито київське відділення Літературно-артистичного товариства, Людмила Михайлівна вступила до його лав, а 1897 р. взяла участь у Загальноукраїнській безпартійній організації (засідання якої, до речі, відбувалися й в оселі Старицьких). Роком раніше сталася ще одна важлива подія в житті письменниці: вона одружилася з лікарем Олександром Черняхівським (1869 – 1939), 1900 р. у них народилася єдина донька, у майбутньому поетка і перекладачка, Вероніка Черняхівська. З кожним роком громадська й літературна діяльність Старицької-Черняхівської ставала все ширшою. На початку ХХ ст. вона була вже знаною письменницею, перекладачкою (повісті «Жива могила», «Мрія», драми «Сафо», «Крила», «Жага» та ін.), з 1906 р. співпрацювала в газеті «Громадська Думка» (пізніше – «Рада»), у 1912 – 1913 рр. за відсутності М. Грушевського займалася редакторською роботою у «Літературно-Науковому віснику». Не полишала вона й активної громадської роботи, з 1906 р. була членом президії Товариства українських поступовців (ТУП), а з 1908 р. активно працювала у Київському українському клубі (головував у ньому на той час М. Лисенко). 1912 р., по смерті композитора, вона очолила український клуб, щоправда тоді він вже називався «Родина». Під керівництвом письменниці заклад став не лише осередком української культури, а й місцем зібрань ТУПу. З початком Першої світової війни, коли було заборонено прилюдні українські акції, Людмила Старицька-Черняхівська виступила з іншою, досить важливою ініціативою. На одному із засідань товариства українських поступовців

Л.М. Старицька-Черняхівська внесла пропозицію про створення при клубі «Родина» українського лазарету для поранених під час військових дій. Спочатку запропоноване Людмилою Михайлівною викликало незгоду, але після ґрунтовного пояснення літераторкою важливості такого заходу соратники визнали потребу в його організації. Одразу розпочалась активна робота зі створення шпиталю. Основний напрямок роботи незабаром затвердили на засіданні у клубі «Родина», що на той час розташовувався за адресою вул. Велика Володимирівська, 52. Саме його приміщення і були віддані під український лазарет. Активну участь у справі відкриття шпиталю № 9 брав відомий громадсько-політичний діяч, барон Федір Штейнгель. Він став уповноваженим українського лазарету, а дамою-попечителькою призначили Л.М. Старицьку-Черняхівську. Праця з облаштування шпиталю об'єднала київське українство, невдовзі у стінах клубу було відкрито госпіталь на 50 ліжок для поранених солдатів, який підпорядковувався місцевому губернському комітету Всеросійського земського союзу. Для допомоги постраждалим під час бойових дій одного госпіталю виявилось замало. Після захоплення Львова царськими військами на території центральної та східної України почалися масові перевезення полонених галичан. Серед них були як прості селяни, так і мистецька та наукова інтелігенція, чимало греко-католицьких священників, багато жінок, дітей. Перевезених тримали в тюрмах та концентраційних таборах. Діти хворіли, голодували, не мали змоги вчитися. У цей час Л. Старицька-Черняхівська разом із Л. Шульгіною, Н. Дорошенко, Л. Яновською розпочали роботу з надання допомоги галицьким засланням, організувавши так звані „дамські комітети”. Жінкам вдалося заснувати „Тетянинський комітет”. Його важливим завданням було створення дитячих захоронків – притулків для дітей-біженців, пізніше при них відкрили нелегально діючу Тетянинську гімна-

зію з українською мовою навчання. Потік біженців дедалі зростав, і старань жіночих комітетів виявилось замало. Задля розширення роботи з допомоги постраждалим та з метою легалізації діяльності постановили відкрити ще одну, офіційну організацію для допомоги жертвам війни. Крім того, таке товариство мало поширити свою роботу на територію всієї імперії. Л. Старицькій-Черняхівській та її близькому соратнику у громадській роботі Д. Дорошенку вдалося побувати на прийомі у князя Брусова та отримати дозвіл на створення організації. У травні 1915 р. було затверджено статут товариства з назвою „Общество помощи населению Юга России, пострадавшему от военных действий”. Його метою було визначено опіку над біженцями та допомогу заарештованим і висланим у Росію галичанам та іншим жертвам російської окупації у Західній Україні. Тоді ж українські діячі почали співпрацювати з Комітетом Південно-Західного фронту Всеросійського союзу міст. За деякий час комітет, очолений активним учасником Товариства українських поступовців Ф. Штейнгелем, опинився під контролем українців. Члени комітету використовували надані йому державні кошти на організацію дитячих будинків для дітей-сиріт. По суті ці будинки стали українськими школами. Допомогу з фондів комітету одержували біженці й поранені українці. Стало можливим не лише підтримувати виселенців з Галичини, а – найголовніше – об'єднувати українство на всьому просторі імперії. Для цього були організовані відрядження містами Росії, в яких брали участь тупівці, що входили до Товариства допомоги жертвам війни. Поїздки уряджались з метою вивчення умов життя галичан та надання їм матеріальної допомоги, але одним із найважливіших завдань було гуртування українських поселенців та залучення їх до ТУПу. Влітку 1916 р. з такою місією до Сибіру виїхала Людмила Старицька-Черняхівська. Її маршрут пролягав через Москву, Петербург, Вятку, Урал

аж до Іркутська. У кожному з міст Людмила Михайлівна збирала українців, закладала тупівські осередки, встановлювала зв'язки з керівним центром у Києві. У Томську письменниця зустрілася з представниками української студентської громади. Ця поїздка була позначена ще кількома цікавими подіями. Перебуваючи у Красноярську, Старицька-Черняхівська зустрілася з єпископом Никоном Безсоновим, висланим за підтримку галицьких діячів. На той час він був позбавлений сану священника, став просто Миколою Безсоновим, а після революції працював на українську державу. Повертаючись до Києва, Людмила Старицька-Черняхівська відвідала Казань, сподіваючись знайти там Михайла Грушевського. Та його вже переправили до Москви, куди після Казані вирушила письменниця. У Москві відбулася зустріч з М.С. Грушевським, В. Винниченком, С. Петлюрою. Людмила Михайлівна також побувала в редакції російськомовного тупівського друкованого органу – журналу „Украинская жизнь”. Таким чином, мандрівка діячки мала чималі здобутки: крім налагоджених контактів з групами українців і наданням їм допомоги, Людмилі Михайлівні вдалося згуртувати розпорошених на чужині співвітчизників, залучивши їх його до Товариства українських поступовців.

Активна робота продовжувалась до лютневої революції 1917 р. Навіть у часи посиленої реакції у приміщенні українського клубу «Родина» для вирішення нагальних питань продовжувалися засідання Товариства допомоги постраждалим внаслідок бойових дій. Саме в клубі «Родина» вперше українське громадянство дізналося про зречення Миколою II престолу. Старицька-Черняхівська була в числі діячів, які підготували першу українську демонстрацію та організували збори, на яких було створено Українську Центральну Раду. Саму ж Людмилу Михайлівну обрали до Центральної Ради від Української Партії Соціалістів-Федералістів, входила во-

на й до Малої Ради. Після створення при генеральному секретаріаті Освіти театрального відділу, очолюваного Марією Старицькою, Л. Старицьку-Черняхівську було призначено головою педагогічної секції, а згодом і виконувачкою обов'язків керівника кінематографічної секції. Втім, буремні події 1917 – 1919 рр. не дали повною мірою реалізувати всі задумані сестрами Старицькими проекти. А 1919 р. письменниця з родиною на кілька місяців залишила Київ і переїхала до Кам'янець-Подільського, проте, опікуючись долею матері та родичів, що залишилися у столиці, 1920 р. повернулася [4].

З приходом радянської влади на українські терени Людмила Михайлівна залишила активну громадську діяльність. Щоб поліпшити надзвичайно скрутне матеріальне становище, на початку 20-х рр. була змушена працювати шпудляркою на швейній фабриці. Після багатогодинної тяжкої фізичної роботи, вночі, продовжувала працювати над новими літературними творами. Варто зазначити, що в той період революційних потрясінь та не менш складних 1920-х рр. вона написала чимало творів: драми «Останній сніп», «Милость божа», «Гетьман Дорошенко», «Іван Мазепа», лібрето до опер «Орфей», «Фауст», «Аїда» та ін. У середині 1920-х рр. оселя Черняхівських стала відомою як «літературний салон», оскільки у них збиралися провідні тогочасні митці та вчені: О. Єфремов, А. Ніковський, В. Дурдуківський, М. Івченко, Г. Косинка, В. Підмогильний, П. Саксаганський та інші представники київської інтелігенції. Втім, ці літературні зібрання вже 1929 р. були інкриміновані письменниці як контрреволюційна діяльність. У 1930 р. Людмилу Старицьку-Черняхівську та її чоловіка було засуджено по сфабрикованому процесу «Спілки визволення України», також за звинуваченням в участі у неіснуючій організації було заарештовано доньку письменниці, Вероніку Черняхівську (1900 – 1938) та племінника Ярослава Степенка (1904 – 1939). Щоправ-

да, тоді молодше покоління родини Старицьких було звільнено за браком доказів. Письменницю ж засуджено до 5 років позбавлення волі та 4 років позбавлення громадянських прав. Невдовзі вирок Людмилі Старицькій-Черняхівській та її чоловіку змінили на умовний із заборонаю проживати у великих містах. Подружжя виїхало до міста Сталіно (нині – Донецьк). За кілька років у родині сталася найбільша трагедія: 1938 р. за звинуваченням у шпигунстві на користь Німеччини було заарештовано Вероніку Черняхівську. У вересні того ж року її було розстріляно, батькам повідомили – засуджена на 10 років таборів. Вірячи, що єдина донька жива, Черняхівські зверталися з листами до представників влади, в яких просили про перегляд справи, або ж, принаймні, повідомити її місцезнаходження. 1939 р. Людмила Михайлівна кілька місяців шукала доньку у північних концтаборах. За кілька днів після її повернення до Києва помер Олександр Черняхівський. По смерті чоловіка письменниця продовжувала пошуки доньки, але все було марно. Про долю Вероніки вона так і не дізналася. 1941 р. розігрався останній акт родинної трагедії. Людмилу Михайлівну разом із сестрою Оксаною Степенко було заарештовано за звинуваченням у плануванні роботи в українському уряді, який мав бути створений у Києві після приходу німців. Невдовзі після арешту відділок МГБ було евакуйовано до Казахстану. Старицька-Черняхівська померла під час переїзду, місце її поховання не відоме й досі.

Перші складні випробування у житті Людмили Старицької-Черняхівської розпочалися саме з приходом більшовиків до Києва. Ще 1918 р. письменниця була свідком навали М. Муравйова, залишилася в окупованому Києві, разом з донькою переховувалася у Валерії О'Коннор-Вілінської. За рік, на початку 1919 р., коли в черговий раз до Києва підходили «червоні», вона розпочала роботу над драмою «Право на життя» [15], сюжет

якої присвятила темі захисту України від російських нападників. Твір до цього часу дослідники вважали втраченим – описуючи життєвий та творчий шлях письменниці, вони наголошували лише на згадках про нього, зафіксованих у С. Русової. Справді, остання зазначила у спогадах, що у невеликому гурті, який складався із С. Сірополка, Л. Білецького, Є. Тимченка, П. Холодного, Старицька-Черняхівська читала свою драму «Право на життя» з часів більшовицького наступу [17, с. 49]. Подальша ж доля п'єси тривалий час залишалася невідомою. Писала її Людмила Михайлівна впродовж майже всього 1919 р. за непростих обставин, до того ж тісно пов'язаних з її добродійною діяльністю у Товаристві допомоги постраждалим від бойових дій.

У лютому 1919 р. бурхливі події роз'єднали родину Черняхівських. На той час чоловік Людмили Старицької-Черняхівської, медик за освітою, Олександр Григорович Черняхівський був військовим лікарем. О. Черняхівський виїхав з Києва разом із Міністерством охорони здоров'я, кілька місяців вони переїздили з місця на місце, врешті-решт зупинилися в Кам'янці. Дружина й донька ще залишалися тривалий час в столиці нашої держави, нічого не знаючи про долю Олександра Григоровича [18, арк. 5]. Жилося в окупованому більшовиками місті нелегко. Знайома Людмили Михайлівни, Наталія Полонська-Василенко, так описувала повсякденне життя: «Київ, велике, багате, культурне місто – наче завмер. Жах опанував його, охопив усі клітини життя. В кожній дільниці міста діяла своя Чека, виносила свої вироків й розстрілювала. Більшовики намагалися перегорнути все життя, і навіть годинник показував на три з половиною години більше, ніж сонце, і гарячим літнім вечором, коли сонце стояло високо на небі, мешканці Києва в панічному страху бігали вулицями, щоб «поліційна» година – 10 год. вечора – не застала їх на вулиці. А то там, то тут, із дворів Чека – з Епархіальної школи

на Єлисаветинській, із двора будинку гетьмана на Інститутській, із дворів затишних будинків на Садовій, чуто було постріли – йшов розстріл «буржуїв...» [8, с. 314]. Заходили представники влади для «бесіди» й до оселі письменниці. 23 квітня 1919 р. її донька, Вероніка Черняхівська, написала у щоденнику: «...Вчора погасло електричство, я принесла в столову свічку, прийшов комісар і довго сидів. Вечір при свічках... Боляче згадувати...» [19, арк. 36]. Складно й уявити, які звинувачення у державній зраді були б інкриміновані Людмилі Михайлівні, якби рукопис тоді потрапив на очі представникам влади. Пізніше, вже в грудні 1919 р. після зустрічі з письменницею в Перемишлі, близький знайомий, меценат і державний діяч Євген Чикаленко з її слів зробив запис у щоденнику, який засвідчує, наскільки ситуація була небезпечною для Старицької-Черняхівської: «...Під більшовиками якимось ще жилося українцям, бо вони допустили до влади українських комуністів, які надавали більшевицькому урядові український колорит. За більшевицького панування функціонували всі українські просвітні, культурні та кооперативні інституції, але все-таки жилося тяжко, бо «чрезвичайка» так, як і колись «охранка», скрізь бачила заговор, конспірацію проти своєї влади, арештовувала і розстрілювала людей без суду. Таким способом розстріляні В.П. Науменко, В.Д. Петрушевський, В.Д. Бублик, П.Я. Дорошенко і маса людей всяких націй і станів...» [20, с. 178]. Отже, після короткого повернення Директорії та подальшого захоплення Києва білою армією А. Денікіна, переживши кілька тривожних годин, Л. Старицька-Черняхівська зрозуміла, що покращення ситуації годі чекати, і вирішила разом із донькою розшукувати чоловіка [20, с. 178–179]. У плані-чернетці спогадів «Життя» Л.М. Старицька-Черняхівська так описала останні дні у Києві: «Паніка в місті. Біжу додому. На вулицях нікого. Один старець співає: “ще не вмерла Україна”. Кидаю гроші. Темна хата.

Наші знову в облозі. Перестр[ілка]. Затихає. Ми сидимо з Раною (так в родині називали Вероніку Черняхівську – О. Г.), тісно притулившись одна до одної. Не спимо цілу ніч. І чуємо як котиться з Києва Петл[іорівське] військо. Ранок – звістка Петл[іорівці] покинули Київ. Стихийний ісход людей з Києва. клопоти» [13, арк.]. Отже, Л. Старицька-Черняхівська з донькою залишили Київ зі вступом денікінців 31 серпня 1919 р. Як згодом свідчила В. Черняхівська, «взявши за спину торбинки», вони пішки вирушили в Козятин разом з іншими членами товариства допомоги жертвам війни. Дещо пізніше, у виступі на зборах представників Червоного Хреста європейських країн, що відбувся в листопаді 1919 р. у Варшаві, Л. Старицька-Черняхівська зазначала: «...Ми йшли пішки. Несли на плечах вату, бинти, медикаменти. Було страшенно жарко, наш вантаж був страшенно важким, ми ні в чому не могли бути впевнені, тому що вся наша країна була охоплена боротьбою, скрізь йшли бої. Ночі ми проводили під відкритим небом в лісах, на кладовищах, три рази ми переходили різні фронти, але все-таки дійшли цілими і неушкодженими до армії Петлюри, щоб виконувати свій обов'язок...» [4, с. 211]. О.Г. Черняхівського знайшли аж у Кам'янці-Подільському, де він працював при Міністерстві охорони здоров'я УНР. Там же донька письменниці – Вероніка – отримала посаду в канцелярії Директорії УНР, де мала перекладати закордонні газети [18, арк.50]. Л. Старицька-Черняхівська офіційної посади не мала, але брала активну участь у роботі «Союзу Українок», що того ж року був створений у Кам'янці-Подільському. Метою Союзу була допомога пораненим воякам УНР, а також культурно-освітня праця у шпиталях. З ініціативи Союзу було ухвалено закон про забезпечення дітей, батьки яких загинули в боротьбі за визволення УНР. Подруга Л. Старицької-Черняхівської, Софія Русова, очолила секцію з організації шпиталю, керувала комісією

Червоного Хреста для допомоги українським воякам в польських таборах полонених. Разом із Л. Старицькою-Черняхівською, О. Черняхівським та В. Черняхівською відвідала табори полонених у Польщі та Львові [2, с. 46–49]. Згодом український Червоний Хрест з метою допомоги інтернованим українським воякам відрядив у Польщу спеціальну місію, до складу якої увійшли С. Русова, Л. Старицька-Черняхівська, О. Черняхівський, В. Черняхівська та ін. У Тарнополі місія була заарештована польською поліцією і відправлена до Варшави. Після звільнення члени місії відвідували табори інтернованих, в яких були жахливі умови життя, намагалися покращити становище українських вояків. Інформацію про вихід Людмили Михайлівни з Києва та її благодійну діяльність у 1919–1920 рр. доповнюють і матеріали слідчої справи діячки 1930 р. Цілком зрозуміло, що, даючи свідчення, окремі тогочасні події письменниця цілком свідомо замовчувала (наприклад, уникала згадок про «Союз українок», про доньку Вероніку Черняхівську та ін.), втім, досить детально описала певні фрагменти своєї роботи з надання допомоги полоненим. Під час слідства Старицька-Черняхівська зазначала таке: після виходу з Києва 1919 р. вона «подалася» до Кам'янця, де вступила до Червоного Хреста та працювала по тифозних госпіталях, організовуючи допомогу хворим на тиф. Через два місяці, за даними Людмили Михайлівни, Червоним Хрестом було створено комісію, яка мала вивчити становище полонених українців (та галичан) у польських концентраційних таборах. Головою комісії було призначено С. Русову, скарбником – О. Черняхівського, також до складу увійшла сама письменниця та двоє галичан, прізвищ яких вона не змогла пригадати. Чутки про складні умови в таборах давно ширилися серед громадянства, тож комісія мала їх перевірити та звернутися до польської влади, громадянства і домогтися можливої допомоги ув'язненим. Виїхали вони в кінці жовтня 1919 р.,

їхали через Тарнополь до Варшави. Тут, на відміну від інших джерел, де йшлося про арешт місії, Людмила Михайлівна зазначала, що арештовано було лише одного з галичан, який помер у тарнопольській в'язниці. Після цього комісія виїхала до Варшави, де письменниця виступила зі зверненням до польського Червоного Хреста, щоб він посприяв у організації огляду та допомоги полоненим. Але справа затягувалась. Тому комісія вдалася й до інших дій: у пресі було надруковано ряд статей з питання умов утримання українців, встановлено зв'язки з жіночими добродійними організаціями. А найголовніше – скликали збори представників всіх Червоних Христів, що були на той час у Варшаві: англійського, американського, французького, і перед ними розповіли про стан справ. Наслідком цього стало не лише висловлене співчуття, а й допомога продуктами, одягом та іншими речами, які надали європейські організації українцям. А головне, Польський Червоний Хрест нарешті надав план поїздки: місія мала відвідати Варшавський, Краківський, Познанський, Львівський концентраційні табори, а також їм було дозволено допомагати полоненим одягом, їжею та грошима [1, арк. 94–95].

У таких непростих умовах була написана п'єса «Право на життя». Кожна дія п'єси датована авторкою, тож можемо зіставити з описаними вище фактами та обставинами, за яких працювала письменниця. Першу дію вона закінчила 5 березня (20 лютого) 1919 р., коли Київ перебував під більшовицькою окупацією, в таких умовах вона працювала й над другою дією, закінченою 23 березня. Третя дія датується 23 листопада 1919 р., періодом, коли Людмила Михайлівна опікувалась допомогою українським полоненим у польських таборах, що було тісно пов'язано з постійними переїздами та напруженою не лише розумовою, а й фізичною роботою. Четверту ж дію було завершено письменницею всього за п'ять днів, 30 листопада 1919 р. Невдовзі авторка прочитала твір у

вужькому, дружньому колі, про що пізніше зазначала Софія Русова. Щоправда, видати його в тогочасних умовах не вдалося, а тим більше, не могло бути й мови, щоб надрукувати в окупованій більшовиками Україні, куди 1920 р. повернулась письменниця, адже центральною подією його сюжету є битва під Крутами. Дослідники припускали що текст драми втрачено у вирі бурхливих подій. Втім, один рукописний екземпляр зберігся в архіві письменниці. Навіть складно уявити, як під час частих обшуків, що відбувались в оселі письменниці у 1930-х рр., вона змогла його зберегти. Просто дивом вцілів рукопис й у наступні роки. Після арешту письменниці 1941 р. родинний архів залишився у квартирі по вул. Гершуні, 31 (нині – О. Гончара), в якій проживала родина. Деякий час за нею наглядала дружина племінника письменниці Ярослава Степенка – Марина Маєвська. Втім, 1942 р. її, єврейку за походженням, було розстріляно у Бабиному Яру. З того часу опікувався квартирою син М.В. Лисенка, Остап, але й йому зберегти все в належному стані було не просто. Коли ж 1944 р. до Києва повернулась з евакуації онука М. Старицького, Ірина Степенко, прийшовши до останньої родинної оселі, застала там чималий безлад, багато речей було викрадено, а цінним родинним архівом хтось просто розпалював піч. Дбаючи не лише про збереження родинних матеріалів та реліквій, а й про створення музею свого відомого діда, частину документів (архів драматурга) вона передала на збереження до Інституту літератури. Документи та рукописи репресованих родичів зберігала Ірина Іванівна особисто. За її заповітом всі рукописи та родинні речі згодом були передані до фондової колекції Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького. У колекції Михайла Старицького текст драми зберігається й донині. Це єдиний примірник рукописного тексту в загальному зошиті, написано його

фіолетовим чорнилом рукою Людмили Старицької-Черняхівської. Окремі правки хімічним олівцем зроблені, судячи з усього, після написання п'єси. Також у фондовій колекції Музею зберігається й записна книжка письменниці 1919 р., в якій вміщено чернетку плану п'єси [14].

У центрі сюжету твору – підготовка та захист України від більшовиків. Основними дійовими особами є родина представників української інтелігенції та її найближче оточення. Головний герой – Андрій Шеляг, молодий поет, лідер молоді. Саме він разом із друзями та однодумцями, вирушає на захист України від ворожої навали. Завдяки окремим зауваженням письменниці, наприклад, згадкам про Брестський мир, Другу українську гімназію, політичні обставини в тексті твору стає цілком зрозуміло, про які події йдеться – а саме про битву під станцією Крути. Тут варто звернути увагу ще на кілька обставин. Письменниця була не лише очевидцем подій січня 1918 р., а й намагалась чимало зробити для увічнення пам'яті крутян. Після повернення української влади саме Старицька-Черняхівська одна з перших поставила питання про вшанування пам'яті загиблих під Крутами у різних видах мистецтва. Вона неодноразово наголошувала на тому, що мають бути написані художні твори, що зберегли б і донесли до людей величність їхнього подвигу. Опікувалась вона й організацією заходів у клубі «Родина», метою яких було зібрання коштів для встановлення пам'ятника полеглим. Як очільниця кінематографічної секції, Людмила Михайлівна організувала фільмування перепоховання загиблих на Аскольдовій могилі (відзнятий матеріал, на жаль, і досі не вдалося відшукати дослідникам). Разом із донькою вона була особисто присутня на тій події. У щоденнику В. Черняхівської за 1917–1918 рр. залишився запис, що передає ту особливу атмосферу, яка панувала на Аскольдовій могилі того дня: «...Вчора поховали нещасних, за-

гіблїх*, між ними і Володю. Було так невімовно гарно дивитись з Аскольдової могили, широкий прозорий Дніпро, рожеві хмарки, дерева з бруньками і дивно, що в такий чудовий вечер їх молодіх, таких близьких і знайомих, спускають в сїру землю... А потім, коли зійшов місяць і з синього неба залив сїявом білі хрести і могили – було гарно, занадто гарно, як на малюнку. І всі пішли, навіть мати Володі і його жінка, а ті бідні лишилися. Двадцять вісім гробів під насипаною землею. Грали похоронний марш, торжественно співали «Заповіт» і «Вічну пам'ять» <...>. Це щось чудовіщне. Це смерть таких близьких людей якось не вміщується в свіданні. Був тут, жив, працював – поїхав у пустку і назад привозять скалічений труп...» [19, арк. 58-зворот]. Л. Старицька-Черняхівська під час церемонії виголосила одну з найвідоміших промов – «Пам'яті Юнаків-героїв, замордованих під Крутами», текст було опубліковано в газеті «Нова Рада» 24 березня 1918 р. В ньому діячка наголошувала: «Чи вірили вони в свою перемогу? Чи сподівались на свою силу? Ой ні! Чи то були знавці козаки, окурені порохом, призвичаєні до військової справи. Ні, ні. То були гімназисти та молоді студенти, не призвичаєні до військової справи. Вони не визнавали ні права війни, ні права смертної кари. Їх душам було огидне кожне насильство, убивство, бій» [11, с. 603]. І далі письменниця підкреслила, жертва була потрібна для того, щоб Україна підписала мир з центральними державами, який дасть «щастя і спокій народіві нашому» [11, с. 604]. Саме ці рядки якнайбільше перегукуються з основним ідейним змістом драми «Право на життя».

Недаремно В. Черняхівська у своєму записі називає загиблих під Крутами «близькими» та «знайомими». Перше, у 1917–1918 рр. вона навчалася у 8 класі Другої державної української гімназії імені Кирило-Мефодіївського братства. Однокласники Вероніки (серед них і її найближчий друг, Ігор Лоський), учні 7 класу

та декілька шестикласників взяли участь у тій доленосній битві. Павло Кольченко та Микола Ганкевич, які навчалися з В. Черняхівською, загинули під Крутами. У тій же битві закінчив життя іще один дуже близький друг родини Черняхівських – Володимир Шульгін. Саме його називає «Володею» у цитованому уривку Вероніка, там же вона згадує про присутність його матері, Любові Шульгіної, та дружини Лідії. Родини Шульгіних та Черняхівських поєднувала багаторічна дружба. Мати Володимира, відома громадська діячка Любов Шульгіна була подругою Людмили Старицької-Черняхівської. Вони співпрацювали в клубі «Родина», за часів першої світової війни разом брали участь у діяльності дамських комітетів, Тетянинській гімназій, шпиталі № 9. Про взаємини цих двох родин неодноразово у власних працях наголошувала й Олена Леонтович [6]. На сьогодні складно стверджувати щось напевно, але мимоволі на думку приходять паралелі між родиною Шелягів, яких описує у драмі Людмила Старицька-Черняхівська, та сім'єю Шульгіних, з якими вона була близько знайома. Особливо, якщо порівняти образ головного героя драми, Андрія, мимоволі спливають рядки, якими у промові на перепохованні крутян описала літераторка Володимира Шульгіна: «...Одколи скінчив гімназію, він став душею молоді і теплим зв'язком між нею і старшим поколінням, бо він був весь – любов до України. Палкий організатор, палкий промовець, теплий заступник всіх тих, хто постраждав за Україну, любий, дорогий, незабутній Володя Шульгін. Він згурмаджував, еднав молодь і разом з тим всією своєю істотою збуджував в людей старшого віку віру в долю України...» [11, с. 604].

Отже, драма Л. Старицької-Черняхівської після майже столітнього забуття повертається до українського читача. І хоч від подій, яким вона присвячена, нас відділяє багато років, твір залишається актуальним і дотепер. І не лише тому, що присвячений одній із найзнаменніших

сторінок нашої історії, а й тому, що порушує важливі питання для нашого сьогодення.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. ГДА СБУ. Спр. 67098. (Справа “СВУ”). Т. 60. Архівно-слідча справа Старицької-Черняхівської Л. М. 160 арк.

2. *Гонюкова А.* Софія Русова і український жіночий рух / *А. Гонюкова* // Етнічна історія народів Європи: зб. наук. пр. / Київ. ун-т ім. Т. Шевченка, Ін-т політ. та етнонац. досліджень НАН України. Київ, 2000. Вип. 7. С. 46–49.

3. *Губаржевський І.* Людмила Старицька-Черняхівська – борець за молоду Україну / *І. Губаржевський* // Нові дні. 1970. Ч. 12. С.74–86.

4. *Гураль О.* Діяльність Людмили Старицької-Черняхівської в Українському товаристві допомоги жертвам війни / *О. Гураль* // *Ucraina Magna*. Київ, 2017 Т. 2.: Українська жінка у іншому національному середовищі: побутовий та громадський вияви / За заг. ред. В. Піскун; упор. Д. Гордієнко та Ю. Горбач. С. 202–212.

5. *Данилевська Н.* Загублений рід Старицьких-Черняхівських-Степенків / *Н. Данилевська* // *Визначні жінки України*. Новий Ульм. 1952. С. 36–64.

6. *Леонтович О.* Шувльгини: батьки, діти, онуки / *О. Леонтович*. Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2012. 96 с.

7. *Паклен Р.* Знищена сила. Людмила Старицька-Черняхівська / *Р. Паклен* // *Овид*. 1959. Ч. 1. С. 52–64.

8. *Полонська-Василенко Н.* «Великий ісход» / *Полонська-Василенко Н.* Спогади. Упор., автор вступ. статті В. Шевчук / *Н. Полонська-Василенко*. Київ: Вид. дім «Кисво-Могилянська академія», 2011. С. 313–317.

9. *Слобожанина Н.* До 150-річчя Людмили Старицької-Черняхівської [Електронний ресурс] / *Н. Слобожанина*

ніна. 2018. Режим доступу до ресурсу: <http://www.memory.gov.ua/news/do-150-richchya-lyudmili-staritskoi-chernyakhivskoi>

10. *Старицька Л.* Лист до Старицького М. та Старицької С., від 14.03. 1886 р. [Автограф]. ММС. Л-267. 2 арк.

11. *Старицька-Черняхівська Л.* Вибрані твори. Драматичні твори. Проза. Поезія. Мемуари / Л. Старицька-Черняхівська; вступ. ст., упоряд. та прим. Ю. Хорунжий; голов. ред. М. Жулинський. Київ: Наукова думка, 2000. 839 с.

12. *Старицька-Черняхівська Л.* Діамантовий перстень: Повесть / Л. Старицька-Черняхівська. Київ: Знання, 2016. 166 с.

13. *Старицька-Черняхівська Л.* Життя. План спогадів [Автограф]. ММС. РД-615. 19 арк.

14. *Старицька-Черняхівська Л.* План драми «Право на життя». 1919 р. [Автограф]. ММС. РД-250. 16 арк.

15. *Старицька-Черняхівська Л.* Право на життя. 1919 р. [Автограф] ММС. РД-252. 62 арк.

16. *Хорунжий Ю.* Людмила Старицька-Черняхівська / Ю. Хорунжий // З порога смерті...: Письменники України – жертви сталінських репресій. Київ, 1991. Вип. 1. С. 414–417.

17. *Хорунжий Ю.* Людмила Старицька-Черняхівська: Лицарка честі і праці. // Ю. Хорунжий Шляхетні українки: Есеї-парсуни. Київ, 2003. С. 23–70.

18. ЦДАГОУ. Ф. 263. Спр. 38786: Слідча справа Черняхівської В.О., 1929 р. 129 арк.

19. *Черняхівська В.* Щоденник 1918–1919, 1920 рр. [Автограф] ММС. РД-632. 108 арк.

20. *Чикаленко Є.* Щоденник (1919 – 1920) / Упор., авт. передм. та комент. І. Старовойтенко / Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України; Українська вільна академія наук у США. Київ: Темпора, 2011. 719 с.

«ЛІКАРКА-БІЛОГВАРДІЙКА ВТЕКЛА ВІД
НАС...»:
СПОГАДИ ПЛЕМІННИКА ЛЕСІ УКРАЇНКИ
МИХАЙЛА КРИВИНЮКА ПРО 1917–1920 РР.

Це наукова розвідка про долю родини сестри Лесі Українки Ольги Косач-Кривинюк у період Української національної революції 1917–1921 рр. у сприйнятті її старшого сина Михайла Михайловича Кривинюка (1905–1993), тоді ще підлітка 11–14 років, створена на основі його пізніших мемуарних записів. Спогади ці у ксерокопійному варіанті (оригінал зберігається в родині, яка мешкає у м. Єкатеринбурзі, Росія) передала автору дослідження вдова М.М. Кривинюка Ніна Фрідманівна Кривинюк. У супроводжувальному листі Ніна Кривинюк, зокрема, писала таке:

«Уважаемая Алла Георгиевна!

[...] посылаю еще ксерокопию воспоминаний Михаила Михайловича, которые могут представлять для Вас интерес.

Ваша Н. Кривинюк» (оригінал цього листа представлений у колекції листування та спогадів, які зараз опрацьовуються і додаються до фонду 107, Ольги Косач-Кривинюк, Інституту літератури ім. Т.Г. Шевченка НАН України). Докладніше про долю родини Лесі Українки, зокрема Кривинюків, по смерті письменниці, обставини перебування Михайла Васильовича та Михайла Михайловича Кривинюків досліджувалося мною в інших наукових розвідках: в есеї «Побратим (Михайло Кривинюк)» із книги «Сподвижники» [3, с. 72–83]; статті «Зустріч з Кривинюками у Києві 23 квітня 2009 року (Київський музей Лесі Українки): Конспект Алли Дибі» [1]; болючій спробі пройти трагічними шляхами родини письменниці «Розбите свічадо: Доля родини Косачів по сме-

рті Лесі Українки» [2] та в деяких інших моїх власних текстах і колег, тому спеціально зупинятися на обставинах переїзду Кривинюків до Свердловська (Єкатеринбурга) не буду.

Окремі ксерокопійні аркуші з досліджуваними спогадами мають назву «Некоторые детские впечатления от гражд[анской] войны (1917–1920 гг.)» [4]. Текст російською мовою. 43 пронумеровані автором сторінки від сторінки з назвою та порожньої сторінки на звороті (не мали б бути сторінки 1–2, але авторська пагінація починається власне зі сторінки 4. Далі, після сторінки 22 масмо перекреслену автором сторінку без будь-якого тексту, нумеровану, а сторінка 23 вже на звороті порожньої).

Названі спогади – враження про події тих років, які на сторінці 43 підписані автором, дата написання проствавлена поруч «28.8–13.9.1964 [р.]». Починаючи свою розповідь, Михайло Михайлович Кривинюк робить окремі важливі зауваження щодо подій, які описує, чому він згадує саме ці епізоди (інших або взагалі не бачив, або батьки спеціально оберігали його, малого, від зайвих негативних емоцій. А, крім того, у 1960-ті він сам, вже подумки, міг фільтрувати інформацію, щоб не наразити своїх дітей на біду). Подальші цитати з тексту М.М. Кривинюка подаю мовою оригіналу: «Годы гражданской войны, совпавшие с моим детством, я провел в Екатеринославе (ныне Днепропетровск) и в деревне Лощманско[й] Каменке километрах в шести от него.

Перипетии происходившей тогда политической и военной борьбы были многообразны, многочисленны и запутанны. Мне не совсем ясно, что такое «анналы истории», но почему-то хочется верить, что в этих «анналах» все записано, учтено и упорядочено, – даже бесконечная смена «властей» в Екатеринославе, – хотя, с другой стороны, подчас сомнительно, так ли уж это важно и нужно сохранять...

Перемен «властей» в городе было действительно очень много... В Каменке — гораздо меньше: у некоторых «властей» не хватало сил, а подчас и времени дотянуть куда-нибудь за город, подальше от железной дороги, от телеграфных линий.

Вряд ли кто-либо из взрослых свидетелей событий тех лет, доживших до нынешнего времени, мог бы перечислить хотя бы крупнейшие перемены в жизни города. А уж передать хронологическую их последовательность — безусловно никто не смог бы!

У меня в памяти от всей той сумятицы остались отдельные, разрозненные воспоминания. В этом сказались, наверно, забота родителей, в меру сил ограждавших меня от ненужных впечатлений, да и природное защитное свойство детского сознания воспринимать события внешнего мира только в меру собственных сил и возможностей, к тому же через своеобразную оптику детского воображения.

Некоторые события запомнились устойчиво и возникают в памяти четко, как на киноэкране, другие — более смутно, иные и сейчас вызывают удивление и недоумение” [4, с. 3–5].

Ось, наприклад, як побачив хлопець боротьбу червоних із гайдамаками: «[...] многодневная война между организовавшейся в городе Красной гвардией и гайдамаками. Эта война носила удивительно локализованный характер. Гайдамаки «окопались» в здании почтамта, а красногвардейцы заняли наискосок через проспект дом губернатора и его сад, выходивший на проспект высоким кирпичным забором. Между этими двум[я] «крепостями» по целым дням шла ружейно-пулеметная перестрелка переменн[ой] интенсивности. Конечно участок проспект[а] в том районе был омертвлен. Но в остальном городе как-то шла «нормальная» жизнь. Магазины торговали, фун[к]ционировали учреждения, предприятия, были открыты рестораны. В том числе и ресторан

«Заря», в основном кормивший отряды красногвардейцев. Не помню, какая власть в то время официально признавалась в городе. К воевавшим «крепостям» с задних сторон был свободный доступ, так что участники «боя» могли туда подходить по желанию или идти куда-нибудь передохнуть, поесть. Очень странная это была война, и я не помню, чем она окончилась.

Самый бой этот я, конечно, не наблюдал, но потом проломы в садовой стене для установки пулеметов, «брустверы» в окнах почтамта, битые стекла у обоих зданий, конопатые от пуль фасады, перебитые ветки деревьев на бульваре — это все я видел и помню» [4, с. 5–6].

Надзвичайно колоритно вирізнялися в цьому колориті учасників, наприклад, анархісти: « [...] кинотеатр «Интимный» заняли под свой штаб, украсив вход черными флагами из крапеной марли, анархисты. Они разезжали по городу в бронированном автомобиле с двумя пулеметными башенками сверху. Автомобиль хищно поводил из стороны в сторону пулеметами и изредка сигналил дурным звуком» [4, с. 6].

Не менш виразними і, може, ще більш «опереточними» були махновці: «Перед глазами стоит картина, которую я созер[цал — ?], замедлив шаги по дороге к своей учительнице музыки. Перед распахнутой дверью городского ломбарда стоят три легковых автомобиля, которые в те времена делались с откидным верхом на манер извозчичьих экипажей. У этих трех машин вид был разудалый: кожа с откидных верхов была кое-как срезана и на них осталась какая-то мешковина. У машин стояли вояки, вид которых, если бы они показались на сцене оперетты, показался бы смешным — настолько пестро и нелепо было их одяние и вооружение. Кубанки и невообразимо косматые папахи, шинели и барские меховые шубы, перепоясанные и перекрещенные патронными лентами, широченные брюки-галифе из зеленого биллиардного сукна и голубые студенческие брюки, мя-

гкие кавказские сапоги и желтые английские ботинки с круглыми носками, карабины, маузеры в деревянных кобурах, винтовочные обрезы, кривые сабли и кинжалы. Но это была не оперетта, а жизнь... Вояки лениво и пренебрежительно отгоняли любопытных, чтобы их кольцо вокруг места происшествия не очень сжималось под напором задних рядов. Другие вояки такого же вида, освободив руки от оружия, таскали из ломбарда охапки меховых изделий и трамбовали их в свои машины.

Это махновцы «экспроприировали» буржуев, сдавших свое добро на хранение в ломбард. Толпа, стоявшая вокруг, кроме праздного любопытства не проявляла ничего – повидимому тут не было владельцев тех шуб. И я, разобравшись в ситуации, пошел к учительнице играть гаммы. Рассказал ей, что видел по дороге” [4, с. 7–8].

Трагічною була доля двох конокрадів, затриманих селянами: «А вот картинка из сельской жизни. Кто-то из Лопманско-Каменских хозяев поймал у себя двух конокрадов-неудачников, пытавшихся, но не сумевших увести его лошадей. С помощью своих сыновей хозяин их связал и, щедро награждая не только руганью, но и ту-маками, пригнал в волостное правление. Весть об этом разнослась по Каменке быстро, а я был в числе мальчишек, узнавших всё чуть ли не первыми: ведь волость находилась через дорогу от дома, где я жил. У власти в городе в то время был кто-то, не достаточно авторитетный в глазах крестьян. Поэтому руководители сельского самоуправления не отправили воров в город, а назначили сходку для решения их судьбы на месте. По селу побежали «сотские» и «десятские», дразня собак и созывая люде[й] на сходку. Скоро перед крыльцом волости собралась огромная толпа мужиков. Мальчишки реяли на периферии этой толпы, не рискуя втискиваться в плотно сжатую массу хозяев. На крыльцо вышел староста, поклонился собравшимся и кратко сообщил суть дела. Потом едва не пострадавший хозяин дополнил это сообще-

ние мелкими фактическими подробностями. Пауза... Раздались крики, чтобы привели «подлюг». Их привели из кутузки, имевшейся при волости, избитых, без шапок, со связанными руками. Поставили у крыльца перед всем народом. Дальше произошло что-то вроде неуправляемой химической реакции. Кто-то стал громко задавать какие-то вопросы вора́м, а другой тут же: «Да чего с ними разговаривать?!» и поднялся дикий мужской гвалт. Не знаю, что послужило сигналом к началу самосуда, может быть какое-нибудь неосторожное слово или движение воров, но только по толпе как будто какая-то кольцевая волна или конвульсия прошла, сопровождаемая тем же гневным воплем. В центре ее над головами взлетел в воздух один из воров, другой, потом еще ра[з] и еще. Их подбрасывали вверх и давали падать наземь, и били ногами. Потом оттуда, из центра, от крыльца люди стали пробираться, как бы прижав уши, наружу и уходить по домам. А «сотские» и «десятские» суетились вокруг толпы, понукая каждого перед уходом подойти и хоть символическ[и] пнуть ногой бездыханные изувеченные трупы конокрадов. Все это произошло за считанные минуты. Трупы снесли в сарай с пожарными бочками. Улица по-обычному опустела. Кто-то все же сообщил в город о случившем[ся] и оттуда приехал урядник с двумя стражниками. Они для порядка попытались выяснить, кем учинен самосуд. Кто убил тих людей? «Все били, всем миром». А кто сказал, что их надо убить? «Да все та[к] закричали». Кто же первый ударил? «Ну, кто же это знает? Все били!» Плянул урядник, взял подводку и увез трупы в город. Тем все и кончилось» [4, с. 9–12].

Майже кожен з епізодів спогадів розповідає про передбачувані воєнні будні звичайних мешканців, наприклад, про несподівано перерваний урок: «Однажды во время урока французского языка слышались тревожные гудки со стороны заводского района – Чечеловки. Ребята заволновались, тем более, что многие из них

как раз в том районе жили. А нервы у всех были натянуты достаточно. Обратил внимание на беспокойство в классе и учитель. Ему в несколько голосов объяснили: «Тревога!...». — «Сидите минуточку тихо. Я сейчас вернусь».

Но вместо него пришел наш классный наставник и взволнованно объявил: «Ребята, на сегодня занятия отменяются. Кто может, поспешите домой, а если кому уже не пройти, то можно переночевать в школе. До свидания, ребята!»

Повторять и растолковывать не пришлось: всех из класса как ветром выдуло! Быстро одевшись, мы выбежали из училища и прислушались. Заводские гудки к этому времени притихли, но явственно слышна была оживленная ружейная и пулеметная перестрелка. Изредка раздавался взрыв ручной гранаты, после которого перестрелка затихала, как бы прислушиваясь.

Все это слышалось в направлении Чечеловки, но гораздо ближе т. е. примерно в том районе, где мы жили.

Мальчишки с Чечеловки, посоветовавшись, решили все таки пробираться домой, обойдя стороной район перестрелки. Я еще постоял, послушал, подумал и домой идти не решился. Вернулся в опустевшую школу, где прикнюл к нескольким ребятам из разных классов, так же, как и я, оставшихся в школе. Кто-то сказал, что на случай приближения перестрелки нам надо спуститься в подвал, и все пошли вниз в помещение столовой. Некоторые мальчишки тут же сняли ранцы и шинели и стали устраиваться.

Мне вдруг пришла в голову мысль, — вдруг за мной зайдет отец или мама? — и я поспешил в вестибюль весьма кстати.

Там я увидел маму, которая, не найдя меня в классе и раздевалке, стояла в нерешительности у выхода.

— Мама!

– Вот хорошо, что ты не ушел! Домой сейчас идти уже нельзя: чье-то наступление идет из степи и быстро приближается. Сейчас уже, наверно, бой идет в городе. Надо скорее идти к отцу, а то как-бы он не пошел домой!

Мы поспешили к центру города, где находился Волжско-Камский банк – место службы отца.

Теперь стрельба слышалась еще явственнее. На улицах было много народа. Большинство шло, а то и бежало, попутно с нами в сторону, противоположную месту боя. Но часть людей, менее уверенно, пробирались во встречном направлении. Среди них мы с мамой увидели отца, который шел медленно, напряженно всматриваясь в лица встечной толпы – нет ли там нас.

Эта встреча была уже второй нашей удачей в этот день после моей встречи с мамой. Быстро было решено пойти в банк. Это было недалеко и не в сторону боя.

На мамино сомнение, безопасно ли отсиживаться в банке, отец, печально улыбнувшись, успокоил: «Кто же теперь не знает, что именно в банках ни денег, ни драгоценностей нет?!»

В помещении банка, находившегося на втором этаже, мы застали несколько человек служащих, решивших переждать здесь «непогоду». После нас еще подошло несколько таких же «бездомных». Всего набралось около десятка человек к тому времени, когда вход был закрыт на всякие запоры вооруженным охранником из числа уволенных из армии по ранению «георгиевских кавалеров».

Стало как-то тоскливо и нечего делать. Не за уроки же браться в этой обстановке! Почти все пристроились к окнам, выходившим на главную городскую магистраль – Екатерининский проспект, уходящий одним концом вверх к району собора, а другим упирающимся в район вокзала и двухэтажного моста – железнодорожного и

автогужевого. Выглядывали мы в окна, конечно, прячась за гардины, чтобы не привлекать ничьего внимания.

Суматоха штатского люда на улице довольно быстро прекратилась. Каждый где-то как-то притих, вроде нас, и затаился. А военных по-прежнему не было видно, как и тогда, когда мы с мамой бежали к отцу. Стрельба стала слабее, временами вовсе замолкала, и было непонятно, — то ли это затишье, то ли ветер переменялся, то ли бой уже кем-то выигран.

Выходить на пустынную, насторожившуюся улицу никого не тянуло. Стали осматриваться, как примениться к обстановке, чтобы поспать ночью. К нашим услугам был кабинет управляющего, где стоял огромный диван, обитый кожей и к тому времени еще не ободраный, и до десятка таких же кресел.

Время зашло далеко за обед. Захотелось есть. Выявили, сколько у всей компании набирается в наличии денег, и поручили одному из служащих помоложе сбегать на разведку в соседнее кафе. Для этого не надо было даже на улицу выходить — можно было двором пройти через служебный ход прямо в кухню.

«Разведчик» вернулся скоро, принес, помнится, жаренную курицу, котлеты, хлеба и большой чайник с кофе.

Пока мы все подкрепились, усевшись вокруг овального стола в кабинете управляющего, стало вечереть. На улице послышался грохот и мы все поспешили к своим наблюдательным пунктам. Почему мы не боялись какой-либо шальной пули, заблудшего снаряда или хотя-бы осколка, — не знаю! Привыкли должно быть. Ведь не побоялись же во время кратковременного «мирного периода», явно не окончательного, отправиться на работу, в школу и т. п.!

Родители смотрели в окна и мне не запрещали. По проспекту в сторону вокзала и моста сплошной рекой двигался белогвардейский обоз. Часть его составляли

повозки военного образца, на облучках которых сидели солдаты. Основная же масса состояла из обыкновенных крестьянских телег, утнаных с их хозяевами на обозную повинность. Кладь на обозе своей разнохарактерностью и небрежностью укладки, а также и вид людей, двигавшихся с обозом, да и направление движения показывали, что это не поход и не отступление, а бегство. Правда, несколько сбивала с толку тишина в городе.

Сперва обоз двигался медленно, как-то неохотно, будто отражая настроение подводчиков, отрываемых от дома. Потом скорость движения стала нарастать под влиянием понуканий каких-то военных кавалеристов. А когда снова послышалась где-то стрельба, то обозная река понеслась вскачь. К этому времени среди подвод обоза, нагруженных скарбом и ранеными, оказалось большое число пеших солдат, которые довольствовались тем, что держались за телеги руками для облегчения бега, положив винтовку на телегу» [4, с. 24–33].

Окремі епізоди варті яскравих кадрів із фільму: «Держась за телегу обеими руками, бежал солдат, у которого шинель была надета внакидку. На бегу шинель стала сползать с плечей, но солдат не рисковал оторвать хотя бы одну руку от телеги, чтобы поправить шинель. Шинель свалилась на мостовую, солдат побежал дальше, даже не оглянувшись. Несколько телег проехали по шинели. Но вот ее заметил один из обозников-крестьян и не утерпел проехать мимо добра. Отстановил лошадей, слез, поднял шинель, свернул ее, положил в телегу и сел на нее. Хотел ехать дальше, но не тут-то было! Пока он возился с шинелью на дороге, ехавший следом за ним возница хотел его обогнать и, объезжая, зацепился своей телегой за стоявшую и тоже застопорился. Сразу, стгоряча, он стал сдавать свою телегу назад, а в это время на него напоролась третья телега. Образовался затор, под-

нялся крик, чуть до драки не дошло. Наконец как-то телеги расцепили и вся лавина покати́лась дальше.

Вскоре после этого обоз поредел и иссяк. Промчались последние отставшие телеги и улица вновь опустела. Вдалеке слышалась ленивая перестрелка» [4, с. 33–34].

Зазвичай для хлопчиків дуже важлива усіляка зброя та все, з нею пов'язане: «Откуда-то примчались две упряжки – пушка и зарядный ящик. Остановились. Солдаты торопливо сняли пушку с передка, развернули ее в каком-то неопределенном направлении, зарядили, стрельнули. Потом еще стрельнули и еще раз. Затем с лихо-радочной поспешностью прицепили свою пушченку и галопом умчались – тоже в сторону моста» [4, с. 34].

Запам'ятався хлопчику й дизертир, якого він побачив одного дня: «После этого до наступления темноты улица окончательно опустела. А впрочем, нет – прошел еще один человек. Это был солдат, который шел в том же направлении, что и все, но только очень медленно, хотя, повидимому не был ранен. Винтовку свою он волочил за собой, держа ее за самый кончик ствола. Затем разжал ладонь – винтовка упала. Солдат осмотрелся по сторонам в начавшем опускаться вечернем сумраке, сорвал один погон с плеча, другой, снял фуражку, выдрал кокарду, бросил ее вместе с погонами наземь и, не меняя скорости, завернул в ближайшую поперечную улицу. Как видно, в белую армию он пошел не по своей охоте и отступать ему с ней было не по-путно...» [4, с. 35].

Ті роки були вкрай наповнені якимись незрозумілими, часто безглуздими втратами: «Подождав еще немного, пока суетливое движение людей на улице как-то стабилизировалось, не встречая никаких препятствий со стороны военных, которых все еще не было видно, наше семейство отправилось домой. Идти нам надо было километра полтора-два. Шли, настороженно оглядываясь во все стороны, как и все, кто был на улицах. Иногда

обменивались со встречными сообщениями, что там, откуда идем мы и идут они, тихо и никого (имеется в виду – военных) не видно. На одном перекрестке недалеко от места, где мы с мамой накануне встретили отца, лежал убитый. По одежде и позе человека было видно, что это случайная жертва шальной пули. В другом месте у высокой кирпичной стены городской тюрьмы валялся труп человека, которого явно кто-то «поставил к стенке» – в одном белье, руки связаны...» [4, с. 36–37].

Відгримів черговий бій. Яка ж тепер у них влада? Люди з жахом очікували, хто ж тепер постукає до їхніх домівок: «Мы уже думали, что так и домой дойдем, не узнав, какая же в городе «власть». Но за два квартала от дома увидели, наконец, ее достойных представителей: трех пестро одетых и вооруженных махновцев. Постарались пройти мимо них тише воды, ниже травы как-бы в каком-то уменьшенном масштабе. Мы знали, что махновская власть в городе бывает ненадолго, – махновцы не любили решать какие-либо конструктивные вопросы, – но надо стараться уступать дорогу им, не упуская случая урвать кусок от всего, что попадало на глаза» [4, с. 37–38].

Якось прийшли німці: «По внешним признакам противоположной [у порівнянні з махновцями. – А. Д.], а по суті такої же грабительської, була власть немців, оккупировавших Україну и подчеркнута вводивших всяческий «порядок» в различных областях жизни. У немцев руки доходили далеко за пределы городов. Во многих деревнях, где крестьянами были разгромлены помещичьи имения, немцы устраивали экзекуции, заставляли вернуть помещикам не только землю, но и всякую уцелевшую рухлядь. Для этих тыловых дел обычно использовались не германские, а австро-венгерские воинские части» [4, с. 38]. Але позаяк Лоцманська Кам'янка не була поміщицьким селом, то вона й нікого не громила.

Традиційно кожна з влад влаштувала задачу зброї. Для юного Михайла Кривинюка запам'яталася така трагікомічна картинка, як з пригодницького художнього фільму: «Отряды двинулись в разные стороны и стали обыскивать двор за двором, избу за избой и отбирать оружие. Все были очень довольны, что они просто отбирают найденное, не предъявляя претензий за то, что хозяева сами не сдали оружие по приказу. Да и искали не очень рьяно. Не даром германцы считали австрийские части войском второго сорта. У нас дома, например, офицер удовольствовался простым уверением, что оружия нет, и не велел даже делать обыск. А одна соседка рассказывала, как было у нее. Она и ее муж как-то поздно сообразили, что австрийцы пришли искать оружие. Хозяйка схватила имевшуюся винтовку, хотела куда-то с нею сунуться во двор, а солдаты — вот они, входят уже в калитку. Тогда женщина просто поставила винтовку в угол, у печи, где стояли кочерга, ухваты, лопата для посадки хлебов в печь, веник. Вошел офицер и с безразличным безразличием стал рассматривать семейные фотографии, по обычаю вставленные под стекло в общей большой рамке. В это время солдаты толкались по избе, двору, хлеву и амбару. Вскоре доложили офицеру, что ничего не нашли, и он пошел вон. Солдаты — за ним. Один из них немного задержался в избе, положил руку на плечо хозяйке, показал на угол, где стояла винтовка, ухмыльнулся и, погрозив пальцем, пошел вслед за остальными» [4, с. 40–41].

Але будь-яка війна колись закінчується. Епізоди від'їзду німців з України Михайло Кривинюк-молодший пригадував також: «Из более поздних событий помнится, как я был в городе у отца, когда в соседних артиллерийских казармах на Пороховой улице разоружали находившихся там немцев. Насколько помню, разоружавшим понадобилось для этого только стрелянуть по зданию казармы один раз из пушек прямой на-

водкой. После этого немецкий гарнизон, как видно морально уже для этого созревший, сложил во дворе оружие горой и со свободными руками, запев свою невеселую перекатистую походную песню, отправился колонной на вокзал грузиться ехать на родину» [4, с. 42].

Дуже яскравим є й спогад про кінноту Будьонного: «Запомнившиеся эпизоды гражданской войны завершает, пожалуй, проход конницы Буденного (как я понял гораздо позднее) через Каменку. По миновании какой-то паузы в череде бурных событий и боев, когда кто-то кого-то куда-то откуда-то гнал огнем и мечем, в Каменке появилась конница на хороших конях и в невиданной форме. На всех производила впечатление военная форма после бутафории всяких отрядов и банд. На шинелях были застежки с поперечными петлями, как у древних стрельцов, на головах шлемы. Потом они стали всем очень хорошо известны, как «буденновки», а тогда мальчишки, не имея возможности потрогать их руками, спорили, стальные они или нет. Конница, не останавливаясь, прошла по селу длинной колонной в степь, завершая цепь впечатлений от гражданской войны» [4, с. 43].

Вражаючим є й описаний мемуаристом епізод про біженців з Галичини, яким тамтешні українці допомагали, чим могли. А в час справжньої біди в родині знайомих Кривинюки-старші, не роздумуючи, наражають і себе на небезпеку: «Однажды я против обыкновения проснулся ночью. Из коридора слышался шепот, всхлипывания... Обеспокоенный я вскочил, тихонько приоткрыл дверь в коридор и увидел девушку из семьи галичан-беженцев, живших по соседству с нами. Она взволнованно и плача что-то рассказывала маме, хватала и норовила поцеловать ее руку. Мама её от этого удерживала и говорила: «Немного подождите, сейчас пойдем». Я лег и прислушивался: в соседней комнате, тихонько переговариваясь, одевались родители, потом мама

копошилась в шкафчике, содержавшем нашу домашнюю аптечку, после чего девушка, мама и отец ушли. Домработница заперла за ними дверь. Я не мог уснуть, лежал, слушал, волновался и напряженно ждал возвращения родителей, строя различные предположения о причине этого ночного[о] вызова. Часа через два родители пришли. Их приход не сопровождался какими-либо необычными звуками и я, успокоившись, сразу уснул.

Утром мама мне под большим большим секретом рассказала, что ходила ночью перевязывать брата прибегавшей к нам девушки. Кем был этот парень по своим убеждениям и какие силы осуществляли тогда в городе власть, против которой выступил парень, я сейчас уже сказать не могу, а для мамы это тогда, наверно, не имело значения. Так, или иначе, парень вместе со своими товарищами попался властям[м] в руки и они, избив его на допросах, осудили на расстрел. Его вместе с другими осужденными вывезли куда-то за город, велели им снять обмундирование, разуться, и начали их по несколько человек ставить шеренгой на краю глубокой ямы и расстреливать. Когда пришел черед парню стоять над этой ямой, он в момент залпа (а может быть на долю секунды раньше?) потерял сознание.

Через некоторое время он почувствовал боль в ноге, холод и тяжесть на всем теле. Осознал, что он, почему-то, жив... Понял, что он в яме со своими расстрелянными товарищами, и стал с трудом оттуда выбираться. Кругом была ночь, тишина и пустота. Кое-как перевязав рану на ноге, парень, чуть не падая и усилием воли не давая себе терять сознание, побрел по направлению к дому. На рассвете он забился куда-то от человеческих глаз и там пролежал весь день, терзаясь жаждой и боязнью выдать себя произвольным стоном. С наступлением темноты он оставил свой тайник и ночью дотащился домой. Мама сказала, что рана у парня не опасная, толь[ко] он потерял много крови. Гораздо опа-

сне[е] для него возможность того, что его обнаружат тут живого... Мама еще раза два ходила под покровом темноты перевязывать этого подпольного п[а]циента, а потом он нашел способ опять уй[ти] к своим» [4, с. 12–15].

А це про наступ більшовиків: «Как-то я с родителями оказался в городе у одних знакомых, когда послышался всё нараставший и приближавшийся гул канонады. Стало понятно, что кто-то хочет выбить из города владевших им тогда петлюровцев. Уходить из гостей домой пришлось повременить. Стали бить пушки где-то совсем близко. Во дворе, куда выходили окна квартиры наших знакомых, стало известно, что это петлюровцы поставили свою батарею на выставочной площади метрах в ста от нас и стреляют за реку, откуда наступают красные, а мост еще не взорван и взорвать его трудно, потому что его обстреливают с обеих сторон. И еще во дворе было известно, что большое движение военных по проспекту прекратилось и никого, как будто, нигде нет, но из подворотни на улицу выходить опасно: кто-то откуда-то стреляет... Соседние пушки стреляли методично, но редко и чем дальше, тем реже. Прочие шумы боя, доносившиеся было с разных сторон и расстояний (во дворе трудно определимых), как-то сошли на нет. Только соседние пушки, а вернее одна пушка, продолжала свою стрельбу. Наконец одна пауза между выстрелами, за которыми невольно нельзя было не следить, затянулась... затянулась... и превратилась в устойчивую тишину.

А еще через четверть часа во дворе стало известно, что по улице маршируют матросы, и все побежали в подворотню на них посмотреть. Это шли матросы-большевики в пешем строю, соблюдая равнение и «ногу». В то время это было уже необычно для воинов. Одежда у них была морская: бескозырки с черными ленточками, черные бушлаты с красными бантами на груди, брюки-клёш.

Винтовки они несли на ремнях прикладами вверх. Шли молча. Скоро двор узнал, что на выставке была обнаружена обезлюдевшая батарея трехдюймовок, у которых в казенной части заткнуты были форменные барашковые шапки с цветными верхами вместо замков, которые, наверно, утоплены в пруду на выставочной территории. Мы из гостей домой добрались уже на следующий день» [4, с. 15–18].

Такими у сприйнятті хлопця були білі: «Однажды относительное затишье настало при белогвардейцах, занявших город и как-то умудрившихся отгеснить подалее линию фронта – понятие в те времена не вполне резко очерченное. Более длительное нахождение белогвардейцев в городе вынудило их постараться нормализовать жизнь горожан. Возобновилась торговля, открылись учреждения. Появилось, как видно, у властей желание «дотянуться» и за пределы города» [4, с. 18–19].

Отоді-то й почалася справжня вакханалія «встановлення порядку», яка ледь не закінчилась для родини Кривинюків катастрофою. Саме до цього періоду належить епізод втечі родини від бандформування чеченців: «Из Екатеринослава в сторону Каменки направился конный отряд чеченцев. Он пошел не по кратчайшему пути в шесть километров через плавни, а более длинным путем по деревне Мандрыковк[е], которая одним концом примыкала к окраине города, а другим незаметно переходила в Каменку. Имел ли отряд какую-либо военную задачу, судить было трудно, а что грабить, бесчинствовать и охальничать ему не возбранялось – это было ясно. Чеченцы щупали двор за двором и грабили. Предпочитали деньги, компактные ценности, но интересовались почему-то овчинными женскими полушубками «кожушанками», которые тут же напяливались на себя. Били нагайками если кто пытался не сразу им что-нибудь отдать или вообще как-то прекословить. Отвлекаясь такими делами, отряд подвигался медленно. Весть о нем на

много его опередила. Хотя у мамы не было ни денежных сбережений, ни ценностей, ни даже «кожупанки», — она заволновалась, не зная, на что решиться: ждать на месте, что будет, или удирать в город, где все же таких грабежей в чистом виде тогда не было.

Наконец прибежали крестьянки-соседки и стали убеждать маму скрыться. Рассказали, что чеченцы свои требования соизмеряют с величиной избы. Добравшись до кирпичного здания земской школы, где жил ее директор, и отобрав у него, сколько он мог выложить, чеченцы приставили его к стене школы, сунули ему пистолет в рот и требовали: «Дом большой — денег много давай!».

После этого рассказа мама быстро собрала необходимые на первое время вещи, которые мы могли взять с собой. Мы с ней спустились проулками к реке и пошли к городу через плавни по тропинкам среди зарослей ивняка. Наша домработница Мария из беженек решила остаться как бы «на хозяйстве», но в избе соседей.

Уже подходя к городу, мы с мамой услышали, что позади, — в Каменке что-ли, — поднялась сильная палба, и постарались ускорить свои шаги. Зайдя к отцу на службу и сообщив ему, что случилось, мы отправились в комнату, которую отец снимал в квартире одних знакомых. Обычно отец пользовался этой комнатой в периоды весенней и осенней распутицы, когда становилось трудно ежедневно добираться на работу в город из Каменки, где находилась наша настоящая квартира, предоставленная маме Земством» [4, с. 19–21].

Служниця Кривинюків Марія зуміла приховати від бандитів родинну швейну машинку, яка у ті жахливі роки стала справжньою годувальницею сім'ї: «Через денек пришла к нам Мария и рассказала, что произошло после нашего бегства. Чеченская лавина докатилась до нашего дома, который своим размером привлек, конечно, их внимание. Однако, не застав хозяев, которым можно сунуть пистолет в рот для острастки, и не найдя чего-либо

для себя ценного, они двинулись дальше. В это время из степи, отсекая чеченцам пути отступления в город, на них наскочила махновская банда и полностью их разгромила. Ни один из чеченцев не спасся, а все их «трофеи» перешли к победителям. Махновцы также обратили внимание на наш дом. Доводы соседей-крестьян, что докторша убежала в город от чеченцев, на них не подействовали. Им удобнее было принять версию: «Докторша белогвардейка, удрала от нас, и нечего тут рассоливать!». В соответствии с этим махновцы наскоро приложили руку к нашему не такому уж шикарному жилью... Затем они унеслись в степь, откуда и появились.

Мария сообщила, что швейную машинку она сберегла, выдав ее за свою личную, все, что осталось, собрала, сложила, двери позапирала и живет у соседей. Мы остались жить в городской комнате: в Каменке все равно совсем замерла мамина работа, да и топить в доме было нечем. Кроме того, в городе открылись школы. Мне надо ббыло продолжать образование». [4, с. 21–23].

Як бачимо, писалися ці спогади у 1960-ті, коли «хрущовська відлига» тільки привідкрила завісу над багатьма страхітливими явищами епохи. Кривинюк-молодший пише про час, коли нескінченним кривавим калейдоскопом насакувала в місто чи в село чергова озброєна група і починала на декілька днів чи й годин встановлювати свої «порядки», коли більшовики нещадно гвалтували Україну, аби утведитися на її теренах. Зрозуміло, що тоді далеко не все Михайло Михайлович міг розповісти навіть з того, що знав сам. Не завжди він міг переповісти й історії та тлумачення того, що чув від батьків вже дорослим. І ще одна важлива заувага – у цей період (1919–1920 рр.) сестра Лесі Українки Ольга Косач-Кривинюк була вагітна молодшим сином Васильком (народився 1920 року), тому пошуки черговими грабіжниками «багатої» лікарки, яка втекла, бо такі «білогвар-

дійка» (текст на с. 20–23) перетворюють ці епізоди на справжню катастрофу, яку вони мали пережити.

Спогади про 1917–1921 роки – яскраві свідчення про те, які жахіття переживали звичайні мешканці міст і сіл у той страшний період, коли Україну з усіх боків терзали загарбники, а кожна нова влада, яка часом на декілька днів отаборювалася в містах і селах, нещадно грабувала мешканців, піддавала тортурам, не роздумуючи зайвий раз, вбивала зовсім невинних людей. І в ці жакливі роки випробувань батьки Михайла Михайловича захищалися людьми, допомагали іншим, чим могли, а сусіди їй знайомі, у свою чергу, намагалися допомагати Кривинюкам. Написавши ці спогади для нащадків, Михайло Кривинюк-молодший висловлює думку, яка, мабуть, не раз приходила в наші голови в останні роки, коли почалася і ніяк не закінчується нова російсько-українська війна, коли майже у кожній з наших родин хтось воює на сході, а ми, у мирних Києві, Львові, Одесі, Дніпрі, Запоріжжі, Чернігові часом думаємо: «Странная, очень странная и удивительная с точки зрения человека живущего в мирных условиях, была тогда наша жизнь. Как будто плывешь по бурной, порожистой, огненно[й] реке на плоту, отнюдь не несгораемом, и сталкиваешься с другими такими же путешественниками на разное время, потом теряешь их из виду – то ли они выплыли где-то чудом, как и ты, то ли река эта втянула их в свои пучины...» (с. 15). Фантасмагорія якась, дев'ятий вал людського буття. Дивовижне поєднання душевної чистоти й краси з надлюдськими випробуваннями, які випали на долю цих людей.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Діба А.* Зустріч з Кривинюками у Києві 23 квітня 2009 року (Київський музей Лесі Українки): Конспект Алли Діби//*Леся Українка і родина Косачів в контексті*

української та світової культури. Науковий збірник. Випуск 4 / Упорядн. А. Силюк. Луцьк, 2011. 304 с. іл. С.26–30.

2. *Диба А.* Розбите свічадо: Доля родини Косачів по смерті Лесі Українки// Минуле і сучасне Волині та Полісся: Олена Пчілка і родина Косачів в історії інтелектуальної еліти України та Волині: Науковий збірник: Випуск 33. Луцьк, 2009. 292 с. іл. С.153–158.

3. *Диба А.* Сподвижники: Леся Українка у колі соціал-демократів. Київ: Основні цінності, 2003. 173 с.; 32 с.фото (Сер. «Спадщина»).

4. *Кривинюк М.* Некоторые детские впечатления от гражд[анской] войны (1917–1920). Ксерокопія автографа російською мовою. 43 стор. + сторінка із заголовком (пагінація автора). Зберігається у домашньому архіві автора.

ДУХОВНИЙ ЗАПОВІТ П.А. КОСАЧА

Серед документів родини Косачів, що зберігаються в Інституті літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України, є «Духовное завещание» Петра Антоновича Косача, складене 17 січня 1909 р. [2]. Видається, введення його в науковий обіг розширить спектр подальших досліджень. Робота з текстом цього документу і прагнення представити його створення в контексті подій, що відбувалися з самим заповідачем і його найближчим оточенням, спричинили появу певних роздумів, їх включено у коментар.

В останні роки життя П.А. Косач дуже стримано, але все ж пише дітям, що його здоров'я «уже не служить постарому», скаржиться на серце, задишку, важкість пересування [3, 774], він двічі тяжко хворіє на плеврит і переносить інсульт, проте не йде у відставку, продовжуючи утримувати стабільність фінансового підґрунтя сім'ї¹. Долаючи слабкість і свою неохоту до подорожування, він бере на службі відпустку і восени 1908 р. вирушає до Ялти провідати доньку Ларису. «Може передчував, що бачився з нею, своїм найдорожчої ціни скарбом, востанне» [3, 887]. Через заплановану Лесею Українкою і Климентом Квіткою поїздки до Севастополя у справі записів дум від кобзаря Гната Гончаренка, з притаманною йому делікатністю, скорочує візит. «Дуже мені жалко і досадно, що папа так хутко виїхав од нас, – писала потому Лесея Українка сестрі. – Він запевняв, що там у нього діла і що одпуск 15-го XI кінчається, але я таки думаю, що він би довше побув, якби не наші збори в дорогу» [5, 264].

Вже на початку 1909 р. стан П.А. Косача погіршився. З тексту заповіту, де вказано, що він не одержував зар-

¹ У листопаді 1902 р. він був призначений «чиновником особых поручений по крестьянским делам при киевском, подольском и волынском генерал-губернаторе» [4, 138-139].

платню і пенсію, починаючи з січня місяця до 2 квітня 1909 р., дня його смерті, розуміємо, що суттєвого покращення так і не було. Загострення ситуації напевно спровокував обшук у київській квартирі Косачів за адресою вул. Маріїнсько-Благовіщенська, 97, де родина мешкала з літа 1899 р., влаштований вночі 12 січня 1909 р. представниками Бульварного поліцейного відділку м. Києва [4, 203–205]. І хоча, за складеним протоколом, «...Муж обысканной² председатель Ковель-Владимир-Вольнского съезда мировых посредников, действительный статский советник Петр Антонович Косач, прибывший для лечения и ввиду болезни не встающий с постели <...> обыску не подвергался», ця подія, звісно, не сприяла покращенню стану хворого. Єлена Антонівна Косач в листі до племінниці оцінила стан брата як безнадійний [5, 272]. Уже за п'ять днів, 17 січня, для складання тексту духівниці до оселі були запрошені: «Коллежській Совѣтникъ Григорій Антоновичъ Косачъ», брат П.А. Косача, він занотовував текст заповіту, давні друзі-громадівці «Статській Совѣтникъ Елисей Кипріановичъ Трегубовъ» та «Статській Совѣтникъ Владиміръ Павловичъ Науменко», а також мешканець цього ж будинку «Генеральнаго Штаба капитанъ Николай Владиміровичъ Запольскій», які виступили за свідків [2]. Остання воля була зафіксована.

«Було зроблене усе можливе, щоб не лише вдержати життя, але й вернути здоров'я Петру Антоновичу, – згадував Михайло Кривинюк, що мешкав у той час разом з дружиною і сином в одній оселі з тестем. – Але все розбите. В четвер на Великоднім тижні, в 5 г. 5-7 минут по полудні Петро Антонович упокоївся зовсім несподівано для всіх нас. <...> не стало благородної людини з великою душею» [7, 100-101]. У наступних рядках листа від-

² Ольги Петрівни Косач.

чувається розгубленість, родина втратила надійну, часто непомітну для них основу і підтримку...

«Батько наш усіх нас дуже любив і був ідеально дбайливий, уважний та добрий до всіх нас», – писала Ольга Косач-Кривинюк [3, 886]. Попри колосальну зайнятість, за будь-яких обставин, Петро Антонович не втрачав потреби піклуватися про рідних. З листа Оксани Косач до батька, Льєж, 20 (7) травня 1906 р.: «Довго не писала, бо ждала од вас листів, хотіла дождатись поки хто-небудь з наших згадає про мене <...> Але виходить, що крім тебе ніхто з наших не може мені написати» [10]. Луною звучать слова Лариси Косач, адресовані матері: «Сумно мені дуже, що ні ти, ні хто з наших, окрім папи, до мене не озивається, от уже, либонь, більше місяця на листи не відповідає» [5, 221].

Близьке оточення звикло звертатися до П.А. Косача у вирішенні різнопланових питань, пов'язаних з необхідністю контактувати з державними установами, як до довіреної особи, що має зв'язки у владних структурах, знається на оформленні документів, особливо, пов'язаних з юриспруденцією, обізнана у процедурних нюансах різного рівня. Приклади знаходимо в архіві Олени Пчілки.

З листа сина Михайла Косача, Дерпт, 4 травня 1896 р.: «Тут тільки одна штука вийшла: щоб їхати міні треба паспорт <...> пожалуйте напиши якомога швидче, у Луцк, щоб міні его видали і послали сюди в Університет <...> В кожному разі напиши міні в якому разряді ополчення я вважаюсь чи в першому, чи в другому. Може і без білета видали-б пашпорт, коли б знати в якому я розряді» [8].

З листа сестри Олени Антонівни Тесленко-Приходько (просить поклопотатися про її перевід з Томська на Кавказ), 7 лютого (рік не вказаний): «Милый Петя! <...> Мне надо имѣть какую нибудь заручку въ

Питере <...> Если можно напиши и что отвѣтятъ извѣсти меня <...> Переводъ единолично зависитъ отъ Дурного, т. е. директора полиции <...> боюсь что безъ протекціи ничего не выйдетъ. <...> Если тебѣ нельзя писать въ Петербургъ, то сейчасъ отвѣчай мне» [9].

З листа Анастасії Кирилівни Щербань, Петербург, 25 квітня 1903 р. (сповіщає П.А. Косача про те, що «по недорозумінію арестована» його донька Ольга, слухачка Вищих жіночих медичних курсів у Петербурзі): «Положеніє тѣхъ, за которыхъ просятъ гораздо лучшее, чѣмъ ея, за которую пока еще никто не просилъ. Мы никого не просили потому что боялись сдѣлать Вамъ или ей неприятное, обратившись къ тому, кого просить было бы не желательно. <...> Телеграфируйте какънибудь такъ чтобы было понятно» [6].

Чи не в кожному листі на ім'я П.А. Косача з родинного архіву натрапляємо на прохання вислати гроші, чи подяку за вже одержану суму, чи звіт про витрати...

17 січня 1909 р. П.А. Косач підсумовував фінансове і документальне, складаючи духовний заповіт на користь своїх рідних. До нас дійшла нотаріально завірена копія цього документа. Подаємо її текст.

Ф. 208. Од. зб. 457.

«Духовное завещание» Петра Антоновича Косача, складене 17 січня 1909 року. Копія з копії. 2 примірники: 4 арк. 1. Рукопис-список рукою М.В. Кривинюка. Зелене чорнило. Завірена нотаріально за поданим Ольгою Косач-Кривинюк первописом. 22,5x35,5. Рукопис потертий. 2. Машинопис вище зазначеної копії. 21x34³.

³ Текст документа подається без змін за машинописною копією. Це пов'язано з тим, що з роками чорнило в рукописному примірнику суттєво втратило колір, і відтворити точність первопису можливо лише фрагментарно, у місцях згину рукописних сторінок текст втрачений повністю; завершальний фрагмент тексту – штамп нотаріальної контори, в якому частина тексту не читається, і лише вписані від руки дані можна скопіювати. Не виникає сумніву, що машинописна копія була зроблена в той час, коли текст можливо було прочитати повністю.

Копія з Копи

Духовное завѣщаніе. 1909 года января 17 дня. Во имя Отца и Сына и Святаго Духа Я Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ Петръ Антоновъ Косачъ, находясь въ здоровомъ умѣ и твердой памяти, заблагоразсудилъ сдѣлать на случай моей смерти слѣдующее распоряженіе: все свое благопріобрѣтенное движимое и недвижимое имущество какое послѣ моей смерти останется, гдѣ бы оно не находилось и въ чемъ не заключалось въ том числѣ капиталы какъ наличные такъ и долговые слѣдуемые мнѣ отъ разныхъ лицъ по договорамъ и обязательствамъ а равно заключающіяся въ процентныхъ бумагахъ во вкладахъ въ кредитныя учрежденія и въ сберегательную кассу Государственнаго Банка я завѣщаю послѣ моей смерти минуя другихъ моихъ моихъ наслѣдниковъ въ пользу жены моей Ольги Петровны Косачъ и дѣтей нашихъ: сына Николая, дочерей Ольги въ замужествѣ Кривинюкъ, Ксеніи и Изидоры въ полную ихъ собственность въ равныхъ частяхъ сколько причтется каждому изъ нихъ⁴ по приведеніи моего имущества въ извѣстность, цѣну завѣщенному имуществу я пока опредѣлить не могу, а предоставляю опредѣлить при исполненіи сего моего завѣщанія. Настоящее завѣщаніе со словъ завѣщателя Петра Косача писалъ Коллежскій Совѣтникъ Григорій Антоновичъ Косачъ⁵. Дѣйствительный Статскій Совѣтникъ Дворянинъ Чер-

Над копіюванням документу працював не випадковий службовець нотаріальної контори, а винятково відповідальне подружжя Кривинюків. Проте у всіх можливих фрагментах текст машинопису був звірений з рукописним, виявлено відмінності у фразі з третього речення: машинопис – «во вкладах въ кредитныхъ учрежденияхъ», рукопис – «во вкладах въ кредитныя учрежденія». Виправлено за рукописом.

⁴ Підкреслення в оригіналі документу, зроблене простим олівцем.

⁵ На початку жовтня 1907 р. П.А. Косач переніс «легенський удар», як пише Ольга Косач-Кривинюк. 11 жовтня вона повідомляла чоловікові: «Папа в такому самому стані, з мовою неначе трохи краще, зате писати майже зовсім не може» [3, 801]. Згадки про складанощі з письмом у П.А. Косача зустрічаються в родинному листуванні і в подальшому.

ниговской губернии Петръ Антоновичъ Косачъ. При семь завѣщаніи свидѣтелемъ былъ и удостовѣряю, что завѣщатель Петръ Антоновичъ Косачъ находился въ здравомъ умѣ и твердой памяти и что завѣщаніе со словъ завѣщателя и по его просьбѣ написано Коллежскимъ Совѣтникомъ Григоріемъ Антоновичемъ Косачемъ; въ томъ и росписуюсь Статскій Совѣтникъ Елисей Киприановичъ Трегубовъ жительство имѣю въ г. Кіевѣ, по Бибииковскому Бульвару № 31. При семь завѣщаніи тоже свидѣтелемъ былъ и тоже удостовѣряю Статскій Совѣтникъ Владиміръ Павловичъ Науменко, жительство имѣю въ г. Кіевѣ по Маріинско-Благовѣщенской улицѣ въ домѣ № 59. При семь завѣщаніи тоже свидѣтелемъ былъ и тоже удостовѣряю Генеральнаго Штаба капитанъ Николай Владиміровичъ Запольскій, жительство имѣю по Маріинско-Благовѣщенской улицѣ въ домѣ № 97. — 1909 года іюня 12 дня. По указу Его Императорскаго Величества, Кіевскій Окружный Судъ по 8 гражданскому Отдѣленію, въ судебномъ засѣданіи слушалъ дѣло объ утвержденіи къ исполненію домашняго духовнаго завѣщанія Петра Антоновича Косача и Опредѣлили: домашнее духовное завѣщаніе умершаго дѣйствительнаго статскаго совѣтника Петра Антоновича Косача, составленное 17 января 1909 года утвердить къ исполненію, о чемъ сдѣлать на немъ надпись и публиковать въ Сенатскихъ Объявленіяхъ; при выдачѣ завѣщанія взыскать 3 р. на публикацію, 80 коп. канцелярской пошлины, 3 руб. актових и 1 р. 25 к. гербоваго сбора и завѣщаніе выдать по представленіи удостовѣренія Казенной Палаты объ уплатѣ, обеспеченіи уплаты или освобожденіи отъ уплаты наслѣдственныхъ пошлинъ. При чемъ Судъ удостовѣряетъ, что за безмездный переходъ имущества отъ умершаго 2-го апрѣля 1909 года дѣйствительнаго статскаго совѣтника Петра

Антоновича Косача, состоящаго изъ капитала съ %% въ Кіевскомъ Отдѣленіи Соединеннаго Банка на текущемъ счету за № 2349, капитала съ %% въ Ковельскомъ Обществѣ Взаимнаго Кредита на текущемъ счету за № 274, процентныхъ бумагъ съ %% въ Кіевской Конторѣ Государственнаго Банка по сохраннымъ роспискамъ за №№130764, 130765, 132844, 154811 и 154812 капитала съ %% въ Сберегательной Кассѣ при Ковельскомъ Казначействѣ по книжкѣ за № 11921, недополученнаго жалованья за январь, февраль, мартъ и по 2 апреля 1909 г въ суммѣ 611 р. 72 к. изъ Ковельско-Владимірь-Волынскаго Съѣзда Мирowychъ Посредниковъ и недополученной пенсіи умершимъ, въ суммѣ 371 р. 58 к., — къ лицамъ поименованнымъ въ его, Косача, духовномъ завѣщаніи, утвержденномъ къ исполненію опредѣленіемъ Кіевского Окружнаго Суда отъ 12 іюня 1909 г., исчислено сто двадцать одинъ рубль пять копѣекъ наслѣдственной пошрины, которые въ казну сполна поступили подѣ квитанцію Кіевского Казначейства отъ 7 октября 1909 года за № 72383, земельныя же имѣнія в количествѣ 471 дес. 1056 кв.с. при д. Колодежно, Любитовской волости Ковельскаго уѣзда Волынской губерніи и в количествѣ 188 дес. 81 кв.с. въ дачахъ г. Мглина д. Войтовкѣ и хуторѣ Черноручѣ Мглинскаго уѣзда Черниговской губерніи, на основаніи 2 п. 202 ст. V Уст. о Пошл., изд. 1903 г., признаны неподлежащими оплатѣ наслѣдственною пошлиною, какъ это видно изъ удостовѣренія Кіевской Казенной Палаты отъ 10 октября 1909 года за № 89528, а также, что три рубля актовыхъ, 3 рубля на публикацію, 1 р. 25 к. гербоваго сбора и 80 коп. канцелярской пошрины поступили въ доходъ казны подѣ квитанцію Кіевского Казначейства отъ 12 октября 1909 года за № 73462, Октября 15 дня 1909 года. Предсѣдательствующій Членъ Суда (подпись неразбор-

чива). Секретарь (подпись неразборчива). (М. П.). № 104696.

Я, нижеподписавшийся, удостоверяю вѣрность этой копии съ подлинникомъ ея, представленнымъ мнѣ Михаилу Никифоровичу Шелесту, Мглинскому Нотариусу въ конторѣ моей, находящейся на Базарной площади въ домѣ Мозголевской Коллежскимъ Совѣтникомъ Григоріемъ Антоновичемъ Косачемъ, живущимъ въ хуторѣ Пасѣвки Мглинского уѣзда. При сличеніи мною этой копии съ подлинникомъ въ послѣднемъ подчистокъ, приписокъ, зачеркнутыхъ словъ и никакихъ особенностей не было кромѣ неоговореннаго исправленнаго: «Ковельскомъ». Въ этой же копии справлено: «причтется», «имуществу», «Ковельскомъ», «наслѣдственнойю», «пошлиною», зачеркнуто: «канцелярскихъ». Подлинникъ оплаченъ надлежащимъ гербовымъ сборомъ. 1916 года марта 27 дня. По реестру № 294. Нотариусъ Шелестъ. (М. П.)

5 Київська Державна Нотаріальна Контора що міститься по Вул. Воровського Ч 40, свідчить згідність цієї копії з первописом її що подав до контори Косач-Кривинюк Ольга Петровна що живе у Києві на Богоутівській б. ч 7. Порівнюючі цю копію з первописом, оплачено герб. зб. в сумі 2 карб. 25 коп., в останньому підчисток, дописок, закреслених слів, або інших особливостей не виявлено. Стягнуто зборів: Нот. – 3 крб; місц. – 3 карб; герб – 1 карб. 25 коп. м. Київ, 1926 р.: березня 2 дня. Реєстровий № 3428.

В. о. Нотаря (підп. нерозб.) (М. П.)

Після ознайомлення з цим документом у декого може виникнути питання: чому ж у заповіті не зазначено ім'я Лариси Петрівни Косач (Лесі Українки)? Відповідь знаходимо у примітці за № 795 до статті Ольги Косач-

Кривинюк «Батько Лесі Українки», яка увійшла до «Хронології життя і творчості Лесі Українки»: «Батько Лесин все, що мав, постановив поділити порівну між своїми дітьми і дружиною. Синові Михайлові і Лесі (останній незадовго перед своєю смертю) виділив і оддав їх частини грішми ще сам за свого життя, дружині ж і респіт 4-м дітям їх частини заповів у заповіті» [3, 887].

Напевно після смерті первістка, сина Михайла, у 1903 р. страшна правда життя остаточно переконала батька, що треба, не відкладаючи на майбутнє, розпорядитися належною дочці Ларисі частиною спадщини. Їй треба було поспішати жити, поспішати втілювати свої творчі задуми, а для того підтримувати виснажене хворобами фізичне тіло. За родинною домовленістю, ще у 1905 р. П.А. Косач купив для неї землі у Торчині, неподалік від Луцька, щоб дохід від оренди вона могла використовувати на власні потреби. Коли зимою 1907 р. у Климента Квітки несподівано вибухнув туберкульоз легенів [3, 787], видається, що Леся Українка почувала себе досить впевнено: «Матеріальна можливість подорожі для К[льоні] така: в найближчий момент для сеї мети є 300 р., а потім я можу врядити так, що він матиме 1000 р. на рік хоч років на два вперед» [5, 200-201]. Проте, далі, у тому ж листі, легко прочитується нестабільність: «Коли не поїду з ним, то, либонь, в Києві не житиму, а житиму або там, де дешевше (хоч і в Колодяжному), або там, де знайду якусь роботу» [5, 202].

У 1908 р. Лесі Українці разом із Климентом Квіткою вдалося організувати унікальну фольклористичну експедицію і під керівництвом Філарета Колесси записати на фонограф думи та історичні пісні у виконанні кобзарів. У деяких сучасних дослідженнях цей факт коментується з відстороненою легкістю: «Проблему фінансування проекту Леся Українка вирішила майже відразу. Вона

виділила для експедиції 300 рублів (750 крон)⁶ із власних заощаджень, побажавши при цьому залишитися інкогніто. <...> Довгий час так ніхто і не знав імені таємничого субсидатора. Секрет Лесі Українки відкрила аж у 1927 році Катерина Грушевська, вперше оприлюднивши ім'я загадкового мецената у своїй вступній статті до першого тому Корпусу дум» [1].

Це так і не так. У простій констатації факту втрачено значущість громадянського вчинку Лесі Українки, яка, усвідомлюючи, що її життя не довге, не будучи впевненою у тому, що до кінця днів матиме необхідне матеріальне забезпечення, все ж визначає пріоритетним для себе збереження культурної спадщини свого народу. Причому, без жодного намагання увіковічити своє ім'я. Тож 10 листопада 1907 р. П.А. Косач, за дорученням Лесі Українки, продав землі у Торчині, що їй належали. Можливо у той час уже окреслився план експедиції, бо ще восени 1906 р. К. Квітка почав записувати думи від М. Кравченка [11, № 2176], можливо до цього кроку її підптовхнули нові проблеми зі здоров'ям чи ще якісь невідомі нам причини. У всякому разі, Петро Антонович прийняв це рішення доньки і взяв на себе клопіт владнати усі процесуальні нюанси. Якщо ж пригадати слова Ольги Косач-Кривинюк про те, що «незадовго перед своєю смертю» батько виділив і віддав доньці грішми частину її спадку, то, здається, у постаті втаємниченого субсидатора починає вимальовуватись виразна тінь...

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. *Довгалюк І.* До історії експедиції Філарета Колесси на Наддніпрянську Україну. Режим доступу: <http://litmisto.org.ua/?p=19322>

⁶ Філарет Колесса, що брав безпосередню участь у проекті, називав суму 565 австрійських крон.

2. Духовний заповіт П. А. Косача [Рукопис]. Відділ рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т. Г. Шевченка НАН України (далі – ВРІТ ІЛ). Ф. 208. Од. зб. 457.

3. *Косач-Кривинюк О.* Леся Українка. Хронологія життя і творчості. Нью-Йорк, 1970. 927 с.

4. Леся Українка. Документи і матеріали. К.: Наук. думка, 1971. 488 с.

5. Леся Українка. Зібр. тв.: У 12 т. К.: Наук. думка, 1979. Т. 12. 696 с.

6. Лист А. К. Щербань до П. А. Косача від 25 квітня 1903 р. ВРІТ ІЛ. Ф. 28. Од. зб. 1902.

7. Листи так довго йдуть... Знадоби архіву Лесі Українки в Слов'янській бібліотеці у Празі. К.: Вид. центр «Просвіта», 2003. 319 с.

8. Лист М. Косача до П. А. Косача від 4 травня 1896 р. ВРІТ ІЛ. Ф. 28. Од. зб. 1867.

9. Лист О. А. Тесленко-Приходько до П. А. Косача. ВРІТ ІЛ. Ф. 28. Од. зб. 1891.

10. Лист О. Косач до П. А. Косача від 20 (7) травня 1906 р. ВРІТ ІЛ. Ф. 28. Од. зб. 1876.

11. *Мороз М.* Літопис життя та творчості Лесі Українки. К.: Наук. думка, 1992. 632 с.

ПОДІЇ 1917 РОКУ У МЕМУАРНІЙ ТА
ЕПІСТОЛЯРНІЙ СПАДЩИНІ ЄВГЕНА
ЧИКАЛЕНКА

Є. Чикаленко – відомий літописець доби українського націєтворення поч. ХХ ст. та революції 1917–1921 рр. – у своїх мемуарах досить лаконічно зупинився на подіях 1917 р., присвятивши їм лише короткий уривок. У даній розвідці ставимо завдання реконструювати той доленосний рік у житті відомого українця, за його мемуарними та епістолярними джерелами: відтворити його заняття, психологічний стан, настрої, наміри та політичні прогнози щодо перспектив вирішення українського питання в умовах суспільних змін, які переживала Росія. Для такої реконструкції на сьогодні маємо достатньо джерел: «Уривок з моїх споминів за 1917 рік» Є. Чикаленка [10], його листи до приятелів та однодумців П. Стебницького [3], С. Єфремова [4], А. Ніковського [1], В. Винниченка [2], сина Левка Чикаленка [5–9]. Майже усі зазначені епістолярні масиви на сьогодні введені до наукового вжитку. Лише листи Є. Чикаленка до Левка у даній розвідці презентуються вперше. Вони виявлені в особовому фонді Євгена Харлампійовича Української вільної академії наук у США та виглядають як шість автографів, датованих: 20 березнем, 16 квітнем, 9 травнем, 10 червнем, 25 липнем і 24 серпнем. Усі кореспонденції – розлогі й інформаційні. Вони засвідчують активну комунікацію батька із сином у 1917 р. та допомагають уточнити окремі факти й події з київського та родинного життя Чикаленків, обставини перебування Є. Чикаленка у Перешорах, його заходи з ліквідації господарства, настрої та події на Херсонщині, тощо.

Як було зазначено, подіям 1917 р. Є. Чикаленко у своєму «Щоденнику» присвятив лише короткий уривок.

Це було зумовлено кількома причинами: 1) його виїздом у березні 1917 р. з Києва на Херсонщину (у родинний маєток Перешори), 2) зайнятістю там господарськими справами та 3) психологічним станом автора, якого насторожили популістські ліві лозунги, що вирували у революційному Києві і які підтримала Українська Центральна Рада. Ними вона відсторонила від участі у державотворенні старшу генерацію українців, у тому числі й Є. Чикаленка. Про це він писав у зазначених листах до приятелів та однодумців. Землевласник Є. Чикаленко був пригнічений і самочинним захопленням земель, анархією та безладдям, які він застав на Херсонщині, приїхавши туди у березні 1917 р.

Зазначені обставини перешкождали письменницькій праці Євгена Харлампійовича, зокрема веденню ним «Щоденника». У коротких уривках автор відобразив лише окремі епізоди того доленосного року: від лютневих до жовтневих подій. Зокрема, описав розгублені настрої українців Києва після падіння царського режиму у Петрограді та приходу до влади Тимчасового уряду. Є. Чикаленко зазначав, що київське громадянство у ті історичні дні почувалося, як «вівці без чабана», проте пильно цікавилось подіями, постійно збиралось у приміщенні Українського клубу на вул. Володимирській, 42, аби почути останні новини та пояснення щодо них.

Є. Чикаленко описав перші заходи ради Товариства українських поступовців, яка стала основним координатором національного життя у Києві до організації Української Центральної Ради (далі – УЦР). Він зазначив її щовечірні зібрання у приміщенні Українського клубу для обговорення подій та спілкування з киянами. Називав і членів тодішньої ради ТУП: А. В'язлова, О. Вілінського, Д. Дорошенко, С. Єфремова, Ф. Матушевського, В. Прокоповича, А. Ніковського, Л. Старицьку-Черняхівську, О. Андрієвського та себе.

Автор коротко описав і важливий історичний момент: обставини та місце формування Центральної Ради, втручання у нього представників соціалістичних партій. Останні висунули пропозицію рівного представництва у новій структурі від усіх українських партій, бо вона мала стати проводом революційних подій в Україні. Щоб уникнути розколу в такий відповідальний момент і не створювати двовладдя в Україні, члени ради ТУП пішли на компроміс, погодившись включити у склад УЦР представників лівих політичних сил. Є. Чикаленко зізнався, що останній факт його насторожив і відсторонив від УЦР: він перестав ходити на її засідання. У листі до сина Левка він так описав той історичний епізод: «Коли настала революція то «Гупівська» Рада почала збиратись щодня, виставляла й проводила своїх кандидатів: в Городській Совіт, в Исполнительний Комітет, в Думу і земство, обмірковувала газетну справу і т. д. Коли раптом з'явились Муха [Д. Антонович] і [О.] Степаненко з пропозицією організувати Центральну Раду, що вони являються делегатами від 15-ти організацій (але могли назвати тільки 4). Виявилось, що вони все брехали, бо привели в Ц[ентральну] Раду душ 15 делегатів, які по суті не були делегатами, бо й ніяких організацій за ними не було. Щоб не було розбрату, гайдамацьких загонів, ми згодилися їх прийняти в коаліцію, але самі там zostались в меншості. А коли вони почали напосідатись на відозві до нового уряду, щоб він зараз забезпечив нам автономію, бо інакше ми не дамо солдат і хліба, то я заслаб і перестав ходити на Раду. Як раз на цей час приїхав п. професор, його вибрали на голову Ц[ентральної] Ради, то сподіваюсь, що він своїм авторитетом може втримає Степаненка та Муху з К^о від безглузвих виступів» [5].

В «Уривку» зі споминів Є. Чикаленко зазначав і факт заочного обрання головою УЦР М. Грушевського, який у той час відбував заслання в Москві. Очевидно, він із самого початку був основною кандидатурою, бо за його

відсутності у Києві, рада ТУП постійно запрошувала на засідання дружину М. Грушевського – Марію Сильвестрівну, яка була зв'язковим між українцями Києва та Михайлом Сергійовичем. Із записів Є. Чикаленка видно, що інших кандидатур, окрім М. Грушевського, на голову УЦР тоді не розглядалось. Про це свідчать такі рядки з його «Уривку»: «Ми вважали його тоді за «некоронованого короля України», який, як приїде, то дасть всьому порядок і лад» [10; 367].

Отже, Є. Чикаленко був одним із засновників УЦР, але до неї не був обраний. Про це він писав у листі до П. Стебницького від 7 серпня 1917 р.: «Мене навіть в первісну Ц[ентральну] Раду не вибрали, може через те, що я був тоді зовсім хворий, а певніше через те, що я здатний був раз у раз тільки на ролю «мужа совета», а не бойового чоловіка. Тепер п[ан] професор пише мені, що він «особисто дуже відчуває мою неприсутність», а тоді (може мені так здалось) бажав моєї неприсутности, аби я йому не заважав гетьманувать. Хоч я, вірте моїй щирости, раз у раз підтримував його кандидатуру на гетьмана України, Галичини й Буковини і про конкуренцію ніколи й не марив, бо я собі ціну знаю добре і сил своїх ніколи не переоцінював, а може навіть і не до оцінював» [3; 508]. Із листа В. Винниченка до Є. Чикаленка від 17 квітня 1917 р. стає відомо, що він був обраний до УЦР заочно на Всеукраїнському національному конгресі, що проходив 7–8 квітня 1917 р. у Києві від Союзу українських автономістів-федералістів, але участі ні у роботі конгресу, а ні Центральної Ради не брав [2; 287].

Зі спадщини Є. Чикаленка стає відомо, що однією з перших справ, за яку взялись українці у Києві в лютневі дні 1917 р., стали заходи з відновлення щоденної української газети, яка була закрита військовою адміністрацією ще у липні 1914 р. Її видавав Є. Чикаленко з 15 вересня 1906 р. До задуму відновити газету у 1917 р. Чикаленка підштовхнула листівка сина Левка із Петрограда, в якій

автор повідомляв: «Тільки що вернувся з мітингу, на якому було біля 1500 гвардійців-українців; вражіння колосальне; тепер тільки я упевнився в тім, яке величезне значіння мала «Рада», треба зараз, якнайшвидше відновити її» [10; 369]

Організаційні заходи із відновлення української газети відображені у листах Є. Чикаленка до П. Стебницького. З них довідуємось, що Є. Чикаленко одразу, після повалення самодержавства, подав заяву на українську газету, проте коптів на її видання не мав. Для видавничих потреб було вирішено створити пайове товариство та уповноважити «Товариство підмоги українській науці, літературі і штуці» купити друкарню для видання книжок і газет, у тому числі й щоденної.

Є. Чикаленко називав основних пайовиків, які зголосились дати кошти на видання української газети: 4 паї взяло «Товариство підмоги...», та по одному Українська книгарня і він. Початковий капітал, зібраний на газету, становив 30 тисяч рублів. Була вибрана і комісія для купівлі друкарні і заснування газети. Є. Чикаленко називав її членів: В. Леонтович як довірена особа С. І. Симиренко, А. Ніковський як редактор, М. Грушевський і В. Науменко як порадики [3; 487]. Він описав і дискусії, які виникли на перших організаційних засіданнях із відновлення газети. Вони торкнулись її назви. Так, Євген Харлампійович запропонував відновлену газету назвати «Новою Радою», аби зберегти її зв'язок із попередницею – «Радою». Але його пропозицію не прийняв М. Грушевський, наполягаючи на іншій назві. Також Є. Чикаленко висловив думки щодо напрямку газети: підтримувати ідеологічні засади ТУП, «щоб вона не була партійною газетою, щоб в ній могли висловлюватись і кадетсвующі українці і есерствующі і есдеки, які визнають федеративний устрій Росії та автономію України. Одним словом, щоб це була газета в першу чергу українська національна, щоб вона об'єднала всіх українців, які домагаються автономії, свого Сейму» [3; 487–488].

Згодом стає відомо, що українська газета відроджувалась у непростих умовах суперечок та дискусій, бо її провідники, А. Ніковський та С. Єфремов не знаходили спільної мови з М. Грушевським. Є. Чикаленко зізнавався, що не мав бажання втручатись у ті суперечки і готовий був на будь-який компроміс, аби лише відновити газету, яка була дуже потрібною у той відповідальний час.

Із листів редактора «Нової Ради» А. Ніковського до Є. Чикаленка стає відомо, що у березні 1917 р. засновники газети купили за 150 тисяч рублів солідну друкарню «Петра Барського», яка знаходилась за адресою: Хрещатик, 40. А. Ніковський писав і про співробітників редакції, наклад газети (6–15 тисяч), про перших 2500 постійних передплатників, швидку реалізацію, а отже й популярність українського щоденника [1; 317]. Згодом А. Ніковський повідомить про 15 тисяч передплатників та про додаткових 5–6 тисяч примірників, які випускались для роздрібною торгівлі [1; 328]. Ця цифра свідчила про зростання рівня національної свідомості українців, бо передплата на «Раду» коливалась у межах 1,5–3,5 тисяч і газета постійно була дефіцитним виданням.

А. Ніковський у вересні 1917 р. писав Є. Чикаленкові, що видавничі справи з «Новою Радою» були цілком вирішені, і він збирався залишити редакторство та описував ситуацію з газетою так: «Тепер газета має 20 тисяч тиражу і 40 тисяч дефіциту. Має вже досвідчених експедиторів, конторщиків, наборщиків, коректорів, співробітників. Все вже налажено. Значить, я маю право покинути газету. Сергій Олександрович з охотою робить редакторську справу. Стане тільки за адміністратором, бо з цього боку С[ергій] О[лександрович] нікуди не годиться. Для цього треба єврея» [1; 335]. А у жовтні А. Ніковський повідомляв про передачу «Нової Ради» з нового, 1918 р., видавництва «Час», тому що з багатьма фінансовими проблемами «Товариство підмоги українській науці, літературі і штуці» не справлялось, а «часяне, ознайо-

мившись із станом справ і побачивши, що при поряднім господарюванні газета може розвиватися і давати прибутки, виявили охоту взяти на себе видання газети» [1; 337].

Є. Чикаленко в «Уривку» описав ще одну важливу київську подію: своє відвідання, напередодні від'їзду на Херсонщину, у березні 1917 р. губернського кооперативного з'їзду, що проходив у Педагогічному музеї. Події на з'їзді розхвилювали його до сліз, бо на ньому звучали українська мова, гарячі промови про воскресіння України, українізацію школи, створення української армії, а студентський хор своїм співом «Ще не вмерла Україна» викликав у присутніх шквал глибоких емоцій. Вони оволоділи і Є. Чикаленком, який зізнався: «Я так рознервувався, що не міг здержати голосного ридання і благословляв долю, що мені довелося дожити до такого щасливого дня; я радів в душі, що з молодих своїх років взяв вірний напрямок і йшов, чи добре чи погано, а вірною дорогою» [10; 370].

Є. Чикаленко писав, що після почуттів, пережитих на кооперативному з'їзді, йому хотілось залишитись у Києві, аби взяти участь і у маніфестації, яку організувала УЦР 19 березня. Але він мав квиток на 17 березня, який роздобув із великими труднощами, тому здати його не наважився. До того ж у Києві він мав пригнічений настрій через демагогічні виступи, які не сприймав, через відчуття своєї другорядності у важливих справах. Так, В. Винниченкові він писав у квітні 1917 р., що після провалу його кандидатури у Центральну Раду, він «ще більше упевнився в тому, що вже свою ролю відіграв, зробив, що міг, сказав все, що знав, і тепер пора вже мені на спокій» [2; 288–289]. Є. Чикаленко зізнався, що навіть зрадив, коли його покликали у Перешори. Отже, від 17 березня до 20 жовтня він перебував на Херсонщині. Основною формою його комунікації стало листування з відомими державними діячами з Києва, Петрограда, Полтави: А. Ніковським, С. Єфремовим, В. Винничен-

ком, Ф. Матушевським, П. Стебницьким, В. Леонтовичем, Л. Жебуньовим, сином Левком. У листах Є. Чикаленко описував становище у родинному маєтку, заходи з його ліквідації, передавав складний психологічний стан, викликаний подіями, що відбувались навколо. Із листів приятелів довідувався про події київського та петроградського життя, які часто його засмучували та викликали розчарування.

Із листа до Левка за 20 березня стає відомо, що Є. Чикаленко збирався приїхати у Київ на з'їзд ТУП, запланований на 25–26 березня. Він мав прийняти важливе рішення: перейменувати ТУП на Товариство українських федералістів. Українці бажали зберегти перейменоване Товариство до скликання Установчих зборів, на яких вимагати автономії для України.

Однією із важливих справ Є. Чикаленка, про яку він клопотався, проживаючи вже на Херсонщині, стали його заходи із перевидання популярної брошури, «Розмови про мову» (її перше видання побачило світ у 1907 р.). Із листів до П. Стебницького стає відомо, що Є. Чикаленко визнав її актуальність на 1917 р., в умовах русифікації південних губерній України, переробив, відповідно до обставин нового часу, і просив адресата видати її у Петрограді великим тиражем – 10 000 примірників та пустити у продаж за мінімальною вартістю (аби лише покрити видатки) [3; 488]. Цю брошуру взялось перевидавати «Благодійне товариство видання загальнокорисних і дешевих книг для народу», і вона вийшла вже у червні 1917 р. [3; 495]. Згодом Є. Чикаленко клопотався про поширення книжечки, бо спостерігав байдужість та слабкий інтерес мешканців Херсонщини до національного питання, їх необізнаність з українським рухом і сильну русифікацію. На його думку, саме ці губернії (Херсонська, Катеринославська та Таврійська) потребували великої національно-просвітницької роботи. Тому і просив П. Стебницького

взятись за поширення книжечки у зазначених губерніях за його копт [3; 497].

Влітку 1917 р. П. Стебницький повідомляв про видання «Розмови про мову» Є. Чикаленка накладом 10 000 примірників та про її швидку реалізацію, бо вже через кілька місяців на складі видавництва залишилось лише 2 тисяч примірників. Видавці просили у Є. Чикаленка згоди на друк ще 10 тисяч примірників, аби задовольнити читацький попит українців [3; 504]. Є. Чикаленко згодом писав, що тішився фактом зацікавлення селянами його повіту «Розмовою про мову» і надіявся, що «вона таки допомогла б «новоросіянам» перевернутись на українців» [3; 509]. У вересні 1917 р. Є. Чикаленко готував свою «Розмову» вже до третього видання, бо писав П. Стебницькому, що пристосовував її до нових обставин, робив численні правки й додатки.

Окрім того, Є. Чикаленко спостерігав за настроями на Херсонщині, відзначав помітне відставання південних українських губерній від центральних у рівні національної свідомості. Такі враження він виносив від спілкування з людьми та від місцевих з'їздів. Так, стає відомо, що у 1917 р. Є. Чикаленко став учасником з'їзду Селянської спілки, що проходив у Ананьєві 20 липня 1917 р. Він зізнавався, що, потрапивши на з'їзд випадково, став на ньому почесним головою. З того селянського зібрання Є. Чикаленко виніс такі враження: «На тому з'їзді виявилось, що селяне не знають, що вони говорять українською мовою, а через те й протестують проти українізації школи; інші доводили, що універсал на російській мові їм більше зрозумілий, як на українській, а в дійсності вони не зрозуміли ні на тій, ні на тій мові, бо в школі їх учено не на тій мові, якою вони дома говорять» [3; 505].

Цінні факти та роздуми про події 1917 р. зустрічаємо і в листах Є. Чикаленка до сина Левка. Останній революційні події зустрів у Петрограді, згодом повернувся до Києва й активно включився у революційне життя міста.

Є. Чикаленко у травні 1917 р. писав А. Ніковському, що його син Левко «став тепер настоящим товарищем», а № 56 [київська оселя Чикаленків...] став штаб-квартирою есдецькою» [1; 326].

У листі від 20 березня 1917 р. Є. Чикаленко згадував про дві листівки від Левка із Петрограду. У ньому ж знаходимо підтвердження факту про дату та причини приїзду Є. Чикаленка у Перешори: він прибув 18 березня для вирішення невідкладних господарських справ: збору та здачі зерна, підписання контракту на випас казенної худоби у його володіннях. За настроєм автора відчувається, що приїзд у рідні місця не заспокоїв його. Він був збентежений зміною влади в селі та новим начальником: замість сільського старости у селі був організований селянський комітет. Його очолив Андрій Куцопера, якого Є. Чикаленко характеризував як людину «без усяких моральних підстав», «безсовісну», родинного шахрая та жорстокого ката революціонерів в Одесі [5].

У листі до Левка Є. Чикаленко писав такі відверті речі про нового місцевого начальника: «Остання сволоч, чорносотенець, мошенник і проч. Грає першу роль, бо він нахал і брехун. Отак само тепер на перших ролях в Києві – А. Ф. Степаненко та Муха, вони такого ж самого цензу. За ними йде молодь» [5]. Є. Чикаленко зазначав, що його здивував такий вибір та відповідальність за нього селян: одні були цілком байдужими до вибору людини з такою непевною репутацією, фронтовики ж захищали його, як рівного їм за соціальним походженням. Є. Чикаленка насторожили й інші подібні представники нової влади, яких він характеризував так: «Не знаю, як по інших місцевостях, а у нас і по сусідніх селах майже скрізь наверх повипливало отаке сміття, такі шахраї, що поверталися з міст, де служили в поліції, жандармами і т. ін. і поставали провідниками народу, бо в щирість інтелігенції народ не вірив» [3; 371].

Євген Харлампійович звертав увагу на ще один новий елемент, що з'явився у селі і грав не останню роль у подіях: фронтовиків, які повернулись з війни та принесли з собою нові настрої. Вони були агресивними, «без сорому лаялись по матеріціні», кажучи, що тепер «свобода слова» [3; 371], зневажали всяку мораль і чесність та обирали відповідних людей у нові органи влади.

Є. Чикаленко описував Левкові і стан родинного господарства, зазначав незвичну непевність і ненадійність, яку він застав у ньому навесні 1917 р.: бракувало робочих рук, дисципліни, відповідальності. Місцеві селянські настрої та зміна ситуації змушують землевласника-Чикаленка прийняти болісне рішення про ліквідацію родинного маєтку: він хоче «роспродати скотину, коні і їхати в Київ організувати газету». Але його наміри зупинила місцева волосна влада, навіть погрожуючи йому арештом за поширення паніки серед населення. Стає відомо, що через відсутність управителя у господарстві (А. Вержбицький з приїздом Є. Чикаленка виїхав), господар змушений був залишитись у Перешпорах на невизначений час.

Із листів довідуємось про напружену працю Є. Чикаленка у маєтку навесні та влітку 1917 р.: він працював з ранку до смеркання, іноді й 18 годин на добу. Окрім сівби, а потім збору врожаю, почав розпродувати господарство, залишивши у ньому лише мінімум домашньої худоби: 10 коней, 10 корів і 10 овець.

Є. Чикаленко писав про ставлення селян до нього особисто у той неспокійний час. Стає відомо, що у нього місцеві селяни самочинно не відбирали землю та майно, не чинили розбоїв та пограбувань, характерних для подібних помість. У той же час Є. Чикаленко повідомляв Левкові, що в сусідніх селах «селяни орють, де хотять, худобу пасуть, де хотять, не дожидаючись ніякого рішення влади щодо вирішення аграрного питання» [7]. Свої ж взаємини із селянами пояснював П. Стебни-

цькому так: «З селянами, як тут, так і в Кононівці, раз у раз у мене були не ворожі відносини, бо я держався принципу – сам живи і людям давай жить, а через те скількома нападами продавав їм по кавалку землі, то земельного голоду ні тут, ні там нема й досі. Тепер, коли багато люду пішло на війну, то й у їх позоставалось багато незасіяної своєї землі, а значить не повинно у їх бути апетиту до моєї землі» [3; 493].

Вже у 1917 р. Є. Чикаленко висловив своє бачення розв'язання аграрного питання в Україні. Він відкидав соціалізацію земель, яку вважав неприйнятною для українського подвірного землеволодіння та за наявності в Україні верстви середнього селянського класу, що мав до 100 десятин землі і міцно тримався своїх землеволодінь. Є. Чикаленко застерігав політиків, що відбирання землі в українських землевласників вилетиться у збройне протистояння і кровопролиття та покладався на вирішення аграрного питання в Україні національним Сеймом, «без участі великоросів та всяких інородців. Нехай вони, кожний по своїм звичаям, рішають самі у себе це питання» [3; 488]. Є. Чикаленко підтримував передачу земель у селянські володіння, але за умови їх викупу у власників.

Листи Є. Чикаленка свідчили про наростання революційних настроїв на Херсонщині. Так, він постійно інформував Левка про наростаюче безладдя у тамтешніх селах, бо «всякий робить що хоче і як хоче і нема нікому впину» [7]. Неодноразово нагадував синові про необхідність ліквідації господарства і на його власному хуторі. У листі за 10 червня 1917 р. [8] Є. Чикаленко зізнався, що вже не почувався господарем у власному маєтку, а якоюсь сторонньою людиною, тому що на його сіножатях збирали сіно та пасли худобу селяни і лише совісніші обіцяли компенсацію. Стає відомо, що у травні 1917 р. у господарстві Є. Чикаленка залишились лише пастухи та кучер. Він повідомляв і про здачу до того часу хліба кредитовому товариству. З листа довідуємось і про несприя-

тливі погодні умови весни 1917 р. на Херсонщині, які дуже тривожили селян перспективою неврожаю та голоду. Результатом заморозків, а потім і літньої засухи 1917 р. став небагатий врожай, про який повідомляв Є. Чикаленко. Кінець літа 1917 р. позначився на Херсонщині помітним заспокоєнням населення: Євген Харлампійович писав про припинення там самочинних розподілів земель, стиханням агітаційних кампаній, мітингів та нарад. Населення насторожили чутки про прихід в Україну німців, і воно почувалось дуже непевним.

Окрім господарських сюжетів, у листах Є. Чикаленка зустрічаємо і цінні міркування на політичні теми: про українські перспективи в умовах зміни суспільного устрою. Стає відомо, що Є. Чикаленко у 1917 р. залишався на поміркованих політичних позиціях українського поступовця, бо зізнавався, що боявся «отих широких замірів... мало не самостійної України» [3; 489]. Він визнавав неготовність України навіть до автономії, бо цілком знав українське питання та ситуацію: слабкість і мало чисельність національного елементу у політиці, байдужість населення до національних вимог (його цікавили переважно соціально-економічні потреби) та його духовну темноту й неосвіченість. Є. Чикаленко зазначав, що для автономії України ще не був готовий ґрунт, населення не розуміло елементарних національних потреб (наприклад, запровадження української школи та українізації державних інституцій) і переваг нового устрою для України. Проте вже влітку 1917 р., після проголошення I Універсалу, його погляди на автономний статус України змінюються. На його думку, це важливе питання мало розв'язатись на майбутніх Установчих зборах, завдяки підтримці українців представниками інших націй (інородцями) та вирішенню земельного питання, яке було ключовим для українського селянства. Є. Чикаленко готовий був віддати і власну землю, аби вона «виборола автономію» для України [3; 494] та агітував однодумців

до написання й поширення брошури про автономію у зв'язку із вирішенням земельного питання [3; 496].

Є. Чикаленко зізнавався, що реакція центральних губерній України (Київщини та Полтавщини) на I Універсал Центральної Ради була для нього несподіванкою. Вона привела Є. Чикаленка до розуміння того, «що вже тепер рідиться наша доля» [3; 498]. З цього приводу він писав П. Стебницькому: «Я боявся, що універсал зостанеться тільки вельми цінним історичним документом і не матиме практичного значіння», а він примусив Тимчасовий уряд піти на поступки Україні [3; 498]. Є. Чикаленко писав, що він погоджувався на надання автономії лише центральним губерніям України, бо вірив, що «згодом українська автономія пошириться до своїх етнографічних границь». За його сценарієм, «тільки такі великі міста, як Одеса, Миколаєв, Севастополь, Ростов схотять бути вільними Гамбургами, залежними тільки від центрального парламенту. Я б тепер хапався за хвостик, щоб заснувати центр, а периферії самі приєднуються» [3; 508]. Із листів вимальовується недовіра Є. Чикаленка до російських політичних сил, від крайніх лівих до крайніх правих. Він їх усі вважав централістами, які в усі часи відстоювали «целость и неделимость святой Руси» і боялись українських вимог, трактуючи їх сепаратистськими.

У листах Є. Чикаленка відобразився його складний психологічний стан, від переживань щодо невизначеності та невиразних перспектив майбутнього. Вони й спонукали його до таких міркувань у листі до сина Левка: «Я давно запевняв, що Росія прогнила до самого осередку: всі злодії, п'яниці, сквернослови і що треба якогось великого краху, аби струснув і оживив цю Азію; я спочатку думав, що революція оживить, оздоровить її, але бачу, що й це не допомогло, не відродило маси, а тільки одиниці. Можливо, що відродить Росію німецький розгром. Але боюся я за долю України. Єсть тут чиновник над скотом, скотячий прапорщик, як їх називають, полячок

з-під Варшави. Я посміхався собі, коли він запевняв мене, що германці обіцяють полякам Україну до Дніпра, взамін за Познань, і Одесу – взамін за Гданськ, що нарешті таки має здійснитись Польща – «від можа до можа», на український народ він не зважає, каже, що Україна – то польське «дзіке поле», населене поляками, яких Москва обрусилла і оправославила. Я гадав, що таких думок тепер не може вже бути, що вони давно здані в архів, аж виходить, що поляки зовсім нас не визнають: «нема Русі – ест Польська та Москва». Вони певні, що німець зробить Андрусівський договір, яким поділять Україну. Тепер, коли Австрія взамін Краківщини віддає Польщі Холмщину та Волинь, коли німець забрав Румунію, а отсе й Ригу, то мене вже страх бере, щоб не здійснились пророкування того скотячого прапорщика, щоб не зробили з України руїну, поділивши її на двоє. А сама Україна із Ц[ентральною] Р[адою] не дасть собі ради, навіть докупи не збереться – Слобожанщина, Новоросія й не думають про приєднання. Одеська преса, та виразно каже, що Новоросія на чолі з Одесою повинна бути автономною. [...] Для мене ясно, що й ця війна, як і Наполеонівська, перекроїть карту Європи, але чи виграєм ми з того?» [9].

Події 1917 р. викликали у Є. Чикаленка не лише переживання, а й осмислення громадянської позиції, життєвого вибору, здійсненого ще в молоді роки життя та задоволення ним. У листі до П. Стебницького він висловив такі думки: «Дожив я до того, що навіть здійснюються мої дитячі мрії про козацькі полки, не кажучи вже про зародок автономії, про яку марилося вже в старших літах. Значить, я з дитячих років взяв правильний курс і йшов ним все життя, і дітей до цього нахилив, і всіх, на кого міг впливати. Правда, часом бувало зневір'я – думалося, що український рух буде тільки курити, смердіти, і ніколи не займеться ясным полум'ям. Скільки раз близькі приятелі умовляли покинути видання «Ради», бо Україна

ще не доросла до щоденної газети, але я собі рішив, що в інвентарі нашому повинна бути щоденна газета і раз у раз казав собі – «А ти, Марку, грай!». І грав, як міг, і інших до того заохочував. І виходить, що я не помилився, що лінію держав вірну» [3; 514].

Є. Чикаленко визнав і той факт, що в 1917 р. прийшов час на вирішення українського питання, подібно тому, як з початком Першої світової війни він прийшов для вирішення польського питання. Він розмірковував про подібність історичних ситуацій, проте про різну готовність до них двох народів, бо писав Левкові: «Але горе в тім, що ми в 1000 раз менше підготовлені за поляків. Проте думаю, що історія таки зробить «Україну», як зробила «Польщу». Але як то пережить оті роди «України»? От питання!?» [5].

Отже, перший революційний 1917 рік, інформативно відобразився в епістолярній та мемуарній спадщині Є. Чикаленка. Завдяки джерелам, які автор вважав документами до історії їхнього руху, можна довідатись про початкові події у Києві: засідання ради ТУП, обставини формування Центральної Ради, про перші багатолюдні з'їзди та піднесені національні настрої на них, заходи українців, і зокрема Є. Чикаленка, щодо відновлення видання щоденної української газети «Нова Рада». Організацію її видавничого життя (купівлю друкарні, ротацийної машини, підбір співробітників та дописувачів), передачу газети іншому видавцеві, роль у відновленні газети конкретних людей можна простежити за листами до Є. Чикаленка її редактора А. Ніковського. Автор інформував про газетні накладі, число передплатників, перших співробітників, ставлення окремих до важливої справи, тощо.

Листи Є. Чикаленка відображали його настрої у Києві, реакцію на демагогічні обіцянки лівих політичних сил та на підтримку їх Центральною Радою, причини виїзду та тривалого перебування на Херсонщині. Автор писав і

про заняття у мастку: його ліквідацію, розпродаж худоби та зерна, напружену щоденну працю у господарстві без управителя та з обмеженою кількістю робітників. Окрім занять по господарству, Є. Чикаленко уважно спостерігає за настроями місцевого населення, відвідує селянський з'їзд у Ананьєві та відзначає духовну темноту населення, їхню байдужість до національного питання: українізації освіти, армії, органів влади, тощо. Спостереження привели Є. Чикаленка до думки про необхідність національно-просвітницької роботи у південних губерніях України. Він вирішив перевидати працю – «Розмову про мову» і поширити її серед місцевого населення з метою просвітництва. У листах сформульовані і важливі світоглядні думки Є. Чикаленка на українську державність, самостійність, автономію України, прогнози щодо українських перспектив. Таким чином, збережені листи Є. Чикаленка стали тим джерелом, яке компенсувало відсутність розлогих мемуарних записів у «Щоденнику», за ними можна реконструювати важливі події із життя Є. Чикаленка у той доленосний рік.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Євген Чикаленко. Андрій Ніковський. Листування. 1908–1921 роки. Київ: Темпора, 2010. С. 316–338.
2. Євген Чикаленко. Володимир Винниченко. Листування. 1902–1929 роки. Київ: Темпора, 2010. С. 287–297.
3. Євген Чикаленко. Петро Стебницький. Листування. 1901–1922 роки. Київ: Темпора, 2008. С. 482–516.
4. Євген Чикаленко. Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки. Київ: Темпора, 2010. С. 183–201.
5. Лист Є. Чикаленка до Л. Чикаленка від 20 березня 1917 р. // Українська вільна академія наук (далі – УВАН) у США. Фонд. Є. Чикаленка (87).
6. Лист Є. Чикаленка до Л. Чикаленка від 16 квітня 1917 р. // Там само.

7. Лист Є. Чикаленка до Л. Чикаленка від 9 травня 1917 р. // Там само.
8. Лист Є. Чикаленка до Л. Чикаленка від 10 червня 1917 р. // Там само.
7. Лист Є. Чикаленка до Л. Чикаленка від 27 липня 1917 р. // Там само.
9. Лист Є. Чикаленка до Л. Чикаленка від 24 серпня 1917 р. // Там само.
10. Уривок з моїх споминів за 1917 рік // Чикаленко Є. Щоденник. 1907–1917 роки. Київ: Темпора, 2004. С. 365–389.

ТВОРЧА СПАДЩИНА ЛЮДМИЛИ
СТАРИЦЬКОЇ-ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ В УКРАЇНСЬКІЙ
ГАЗЕТІ «РАДА» (1907–1911 РОКИ): ЖАНРОВІСТЬ
ТА ПРОБЛЕМАТИКА

Зі щоденною українською газетою «Рада», що виходила у Києві в 1906–1914 рр., співпрацювало ціле гроно талановитих авторів: С. Єфремов, Б. Грінченко, Ф. Матушевський, М. Левицький, М. Гехтер, А. Яковлів, О. Олесь, А. Тесленко, В. Самійленко, Є. Вировий, В. Піснячевський, П. Стебницький та ін. Вони заклали основи української газетної публіцистики. Частина з них почала з «Ради» свій шлях у журналістику, а потім і на широке поле громадсько-культурної й політичної національної роботи. За словами сучасників, «Рада» стала для них першою школою національного гуртування, органом українського руху. З 1907 р. до молодого авторського колективу української газети долучилась і відома громадська діячка та письменниця Л. Старицька-Черняхівська. Вона презентувала себе в «Раді» у кількох жанрах: як авторка дотепних дописів на актуальні теми тогочасного суспільного життя, перших життєписів українських театральних діячів (М. Заньковецької і М. Садовського), полемічних матеріалів. Л. Старицька-Черняхівська була якийсь час і співробітницею редакції української газети, відділоводом хроніки «По Росії», про що писав видавець «Ради» Є. Чикаленко у своєму «Щоденнику» [19].

Нами виявлено 16 газетних матеріалів Л. Старицької-Черняхівської у «Раді» за 1907–1911 рр. (без підрахунку її інформаційних повідомлень у хроніці «По Росії», не зазначених у редакційних примірниках). Серед виявленого: 10 авторських матеріалів та 7 – перекладних, або упорядкованих Л. Старицькою-Черняхівською. Во-

ни мали різні жанри: полемічно-алегоричні, літературно-художні, біографічно-публіцистичні та підписувались: Л. С., Л. Старицька, Л. Черняхівська, Л. Старицька-Черняхівська. 7 матеріалів Л. Старицької, що не мали авторського підпису в газеті, ідентифіковані нами за редакційними примірниками «Ради», що зберігаються в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського.

У нарисах на суспільно-політичні теми Л. Старицька-Черняхівська торкалась актуальних питань тогочасного життя: корупції та безвідповідальності російських чиновників, розтрат ними бюджетних коштів у власних цілях, недосконалості судової системи, яка калічила життя мільйонам людей, трагічного становища політичних в'язнів, які ставали жертвами поліцейського свавілля та беззаконності. Так, у нарисі з алегоричним заголовком та підтекстом «Ні сном, ні духом не винні» [3] Л. Старицька-Черняхівська коментує резонансну корупційну історію, яка набула гучного розголосу в 1906–1907 рр. в Росії, так звану справу Лідваля–Гурка. Зазначені чиновники на свій розсуд розпоряджались державними коштами, зловживали службовим становищем, ігнорували державні обов'язки та невідкладні проблеми. Л. Старицька-Черняхівська у нарисі влучно іронізує, до відомих прізвищ прив'язує дошкульні епітети, прислів'я, літературні персонажі, рядки Святого Письма, вислови відомих людей, якими підкреслює й характеризує їхню безвідповідальність та казнокрадство. Наприклад, Е. Лідваль обдаровував державними грошима іноземних друзів, забуваючи при цьому про голодні російські губернії, в яких сотні тисяч людей недоїдало та були приреченими на голодне існування, або й на смерть. Л. Старицька іронічно пояснювала поведінку казнокрада його елементарною забудькуватістю, адже усього не втримаєш у голові, всім не догодиш.

У статистично-інформаційному матеріалі «Наше життя громадське за пів місяця (з 1-го до 15-го феврала 1907 р.)» [10] Л. Старицька подавала цифри, які відображали роботу карально-судової системи Росії, зокрема статистику смертельних судових вироків, винесених військово-польовими та військово-окружними судами, та вже виконаних. У матеріалі – дані про кількість в'язнів, відправлених на різні види каторги (термінову, довічну, поселення, арештантські відділи, дисциплінарні батальйони), до фортець, тюрем, про характер вироків та соціальне походження засуджених. Конкретні цифри, викладені Л. Старицькою-Черняхівською, вражали: вони свідчили про масштаби політичних репресій у післяреволюційній Росії та про наступ влади на політичні здобутки демократичних сил, бо лише за півмісяця було винесено 88 смертних вироків, 62 з яких виконано, 169 осіб засуджено до каторги, 12 – до вічної каторги, 651 особа отримала покарання за революційну діяльність.

Л. Старицька у двох нарисах [7, 8] торкнулась і проблеми тюремного свавілля щодо політичних в'язнів: розповіла про страшні таємниці фізичних розправ у Ризькій тюрмі, звідки ув'язнених пересилали у військові суди. Джерелом інформації для авторки стали: паризька газета «La Correspondence Russe», німецька преса та газета «Телеграф».

Перу Л. Старицької-Черняхівської в «Раді» належать і два біографічні нариси про корифеїв української сцени – М. Садовського та М. Заньковецьку [11, 12]. Обидва опубліковані «Радою» у 1907 р. Їх цінність полягає у першому широкому висвітленні біографічних фактів про відомих сучасників, викладенні власних вражень та оцінок їхньої діяльності на українській сцені, упорядкованих фактів з історії розвитку українського національного театру у XVII–XIX ст. Авторка звертала увагу на національні почуття відомих артистів, які стали визнача-

льними у їхньому професійному виборі та були блискуче реалізовані в українському театрі.

У контексті біографічних матеріалів про М. Садовського, Л. Старицька-Черняхівська відобразила факти і про умови народження та формування національного театру у період офіційних імперських заборон на українське культурне життя. Авторка вперше подала коротку історію українського театру широкому читацькому загалу. Розпочала її з часів Катерини II, від драматургії Григорія Кониського, яку змінили справжні світські українські вистави Яновського Василя Панасовича (батька М. Гоголя) – із зав'язкою, розвитком дій та розв'язкою. Наступним етапом Л. Старицька називає драматургію І. Котляревського («Москаль-чарівник», «Наталка-Полтавка»), Г. Квітки-Основ'яненка («Сватання на Гончарівці», «Шельменко-денщик», «Шельменко-писар», «Щира любов»), Кирила Тополі («Чари»), Олекси Стороженка («Гаркуша») та ін.

Період розвитку українського театру, пов'язаний із зазначеними авторами, Л. Старицька-Черняхівська назвала періодом його пошани з боку відомих меценатів та прихильників. Тоді вони організовували домашні театри з українським репертуаром. Серед замовників були: експериментатор В. Трощинський, який мешкав в Україні, генерал-губернатор М. Репнін та ін. Л. Старицька так охарактеризувала ту неповторну добу: «Вища інтелігенція краю кохалася в українському театрові: він був рідний, а разом з тим і незгірший, або навіть з певністю можна сказати, кращий тогочасного російського театру. Пишно зацвітав український театр, і хто знає, який овоч мали б ми нині, коли б не прибив лютий мороз рясного, молодого цвіту» [11; 2].

У контексті історичного матеріалу Л. Старицька-Черняхівська згадала забутого актора доби розквіту приватного українського театру – Соленика Карпа Трохимовича.

вича, який помер 1851 р. і на його хресті сучасники залишили таку епітафію:

Дивися з неба, Солениче, як криво серце чоловіче:
Як ти колись на світі жив, та щиро публіці служив,
Так публіка тобі живому, квітки кидала, як солому,
А вмер артисте, небораче, то й байдуже!
Ніхто не баче, що прах лежить твій без хреста!
Пора, бач, гулькнула не та:
Тепер вже стала Україна
Холодна, буцім домовина.

1870-ті, за визначенням Л. Старицької, стали роками занепаду українського театру. Вона назвала його причини: відхід панів-меценатів, організаторів приватного українського театру, збайдужіння до української драматургії і письменників, які не отримували замовлень, байдужість пересічних людей до театрального мистецтва. У тих умовах українські п'єси почали виставляти випадково, недбало й неохайно. Їх грали переважно російські актори, які калічили українську мову, не мали українських костюмів та декорацій і спотворювали та збіднювали український репертуар. Л. Старицька-Черняхівська стан тогочасного театру характеризувала словами М. Кропивницького: «Український театр тоді був при «последнім издыхании»: українські п'єси ставили лише аматорські артисти, трупи ж їх не брали до репертуарів, український артист став пошхачем при російських театрах. Український театр втратив престижність і популярність. Перші кроки нової української трупи Григорія Ашкарєнка, учасником якої став М. Садовський, Л. Старицька-Черняхівська назвала роками поневірянъ. Українофобські газети пророкували їй низьку популярність, дефіцитність та цілковите фіаско. У таких умовах ніяких планів не будували й артисти, вони не сподівались на той великий успіх, який чекав український театр.

Проте саме тоді, за словами Л. Старицької-Черняхівської, відбувається формування професійного

українського театру. Вона називає його знакові події: у 1882 р. М. Кропивницький і М. Садовський відокремилися від Г. Ашкаренка, у 1883 р. входять у трупу М. Старицького, у якій працюють у 1884–1886 рр. У 1886 р. М. Кропивницький, М. Садовський, М. Заньковецька та ін. відокремились від трупи М. Старицького і утворили власну театральну трупу. У 1888–1898 рр. існувала трупа М. Садовського, яка у 1898 р. об'єднається з трупою П. Саксаганського (до 1905 р.). Л. Старицька-Черняхівська згадує і блискучі гастролі М. Садовського у 1905–1906 рр. Галичиною. Відзначає і 1906 р. у діяльності М. Садовського, який ознаменувався створенням нової театральної трупи, переважно з молодих артистичних сил.

Л. Старицька-Черняхівська звертала увагу на складні умови існування молодого українського театру, бо українські драматичні твори підлягали ретельному цензуруванню, у тому числі й градоначальниками, губернаторами та безліччю інших чиновників, перед театральними трупами ставили умови виставляти стільки ж українських актів, як і російських, поряд з українською трупою утримувати й російську, тощо.

Авторка відзначила і літературну діяльність М. Садовського, назвала її початком 1881 р., коли актор у збірнику М. Старицького «Рада» надрукував вірш «Шибка». Він також поповнював український репертуар перекладними творами (з російської мови на українську), переробляв і осучаснював відомі українські п'єси (наприклад, І. Котляревського).

Окрім фактичної інформації з історії формування українського театру, у статті Л. Старицької-Черняхівської прозвучали й перші оцінки М. Садовського. Вона назвала його талановитим національним артистом та громадським діячем, організатором театральних труп з високою професійною репутацією, бо вони не були помічені у постановці дешевих спектаклів, які приваблювали публіку, але принижували артистів.

Авторка підкреслила й сильні національні почуття М. Садовського, якого назвала одним із «перших велетнів-орачів рідної української ниви». Його не спокусили привабливі запрошення М. Савіної на сцену Імператорського театру, де була слава, престиж, багата публіка, бо Садовський почувався українським артистом і цього не приховував. Л. Старицька-Черняхівська звернула увагу й на те, що М. Садовський починав театральну кар'єру на сцені російського театру (авторка назвала його першу роль у французькій мелодрамі «Серафима Лафайль»). Але, за її словами, вже тоді, на початках театральної кар'єри, російський театр не задовольнив молодого актора, бо його душа прагнула рідного слова, сюжетів, образів та декорацій. Авторка ставить питання: що ж вабило талановитого актора до українського театру з невідомими перспективами і відповідає на нього так: глибоко національний український талант. «По силі драматичної передачі психології людини, по колоритності гри, він має мало рівних собі серед артистів російських. Се чисто український національний талант», – підсумовувала авторка свої роздуми [11; 3].

Театральній темі та ще її одній видатній представниці – артистці М. Заньковецькій – присвячений нарис Л. Старицької-Черняхівської, опублікований «Радою» на початку 1908 р. [12]. Він був написаний авторкою з нагоди 25-ліття сценічної діяльності М. Заньковецької, яке українська громадськість відзначила у листопаді 1907 р. І ця стаття Л. Старицької-Черняхівської на театральну тему була ґрунтовною, багатою на біографічні факти, характеристики, власні враження від артистки та її сценічної діяльності. Так, авторка згадала першу гру М. Заньковецької 30 листопада 1882 р. в Києві у постановці «Наталки-Полтавки». Вона стала її глядачем ще підлітком, і зберегла враження від побаченого на довгі роки. Юній дівчині запам'ятався образ молодой, тендітної, красивої й дуже милої артист-

ки, яка помітно хвилювалась на своєму дебюті, й це надавало їй ще більшої ніжності та краси. Першу гру та роль М. Заньковецької Л. Старицька назвала бездоганною, як і наступні її ролі (куми в «Кумі-Мірошнику», Цвіркунки в «Чорноморцях»). На кожну з них звертали увагу прискіпливі театральні рецензенти та запримітили народження нового таланту на українській сцені, відзначили вміння артистки бездоганно перевтілюватись у типажі з реального життя, її граціозність, емоційність, тощо.

До цих характеристик приспала і Л. Старицька-Черняхівська. Вона порівняла М. Заньковецьку з відомими європейськими артистками: Саррою Бернар, Томазо Сальвіні, Гликерією Федотовою, Поліною Стрепетовою та вирізняла її самобутність: унікальний темперамент (стихийний і тихий, здатний заворожити глядача). За словами Л. Старицької, М. Заньковецька жила на сцені, перевтілюючись у настрої, самопочуття, духовні світи своїх героїнь, переживаючи з ними комічне й трагічне, втягуючи у сферу напруження, власних переживань та радісних моментів і глядачів, які переймали емоційний стан артистки: плакали, сміялись, сумували, або розважались разом із нею. Л. Старицька так характеризувала гру великої артистки: «Це велика тайна творчої сили людського духу, якою володіє Заньковецька понад усе. Нервова система її тонча за будь яке найтонше електричне знаряддя: досить найменшого вражіння околицьного життя, – і посипались іскри і спалахнуло вогнем нахнення; вона паленіє, вона блідне, щирі сльози котяться їй з очей. Її гра займає серця глядачів, а запалює лиш те, що палає сама» [12; 2].

Другою тасмницею таланту артистки Л. Старицька-Черняхівська назвала її міміку (очей, обличчя). За її допомогою вона розкривала найглибші пласти душевного стану своїх героїнь. Третьою тасмницею був її голос, який Л. Старицька назвала цілком неповторним че-

рез його багату тональність: він передавав як найдраматичніші сюжети у трагічні моменти гри, так і нагадував щебетання пташки в ясну днину у радісних епізодах вистав.

Л. Старицька назвала М. Заньковецьку колоссом-таланом, самородком, яка без професійної освіти, завдяки природним даним та здібностям, здобула рівня першорядної театральної актриси. Уподібнюючи М. Заньковецьку із колоссом-таланом, авторка провела паралелі із живописцями доби Відродження, які також були самородками і створили праці світового визнання. Вона звертала увагу на обставини та обсяги тієї великої творчої праці, яка проходила шлях від приготування фарб, вивчення анатомії людини, безлічі організаційних заходів до написання неповторних полотен, які були втіленням колосального творчого потенціалу художників. Подібний шлях проходили і українські артисти, які без професійної освіти, виконавши велику працю із самовдосконалення природних даних, вражали глядачів своїм талантом та грою на сцені.

Л. Старицька-Черняхівська назвала і М. Заньковецьку українською національною акторкою, яка також не пішла за славою та грошима на російську сцену, а залишилась на рідній. При цьому вона звернула увагу на ще одну важливу річ: можливість творчої реалізації для талановитої людини на національній ниві, бо саме українська сцена розкрила колосальний творчий потенціал М. Заньковецької. А український театр та його актори були вісниками існування української нації. За словами Л. Старицької, «культурне життя народів посувається видатними його діячами. Як ставляють люде по своїх шляхах високі лихтарі, щоб не збились подорожні, так засвічує і натура величні світочі талану, розуму та любови, які намічують народні шляхи» [12; 3].

Авторка розмірковувала і про подарунок М. Заньковецькій від українців та згадала при цьому біблійне

оповідання із Старого заповіту про бідного апостола-рибалку. Він зустрів жінку, яка простягла до нього руки, просячи допомоги. Не маючи їй що дати, апостол відповів: золота й срібла я не маю, але що маю – то даю: дарую тобі святий огонь і невмируще життя.

Отже, у двох статтях-посвятах видатним українським артистам, Л. Старицька-Черняхівська вперше озвучила важливі біографічні факти про них, відобразила етапи формування українського театру, який на початку 1900-х рр. виглядав як успішний та популярний національний професійний театр і засвідчував про існування української нації. Авторка відзначала колосальну роль у цьому М. Садовського та М. Заньковецької, які були національними артистами і присвятили себе українському театрові, стоячи кожен у свій час перед вибором. Завдяки цьому театрові, артисти змогли цілком розкрити свої таланти.

Л. Старицька-Черняхівська надрукувала в «Раді» і кілька яскравих полемічних матеріалів, відреагувавши ними на газетні публікації інших авторів, які стосувались українського театрального життя. Авторку зачіпали несправедливі, безпідставні, або суб'єктивні зауваження опонентів щодо гри молодих артистів музично-драматичної школи М. Лисенка, ідеї реформування українського театру, явище літературної образи в українській газетній публіцистиці, тощо. На подібні прояви Л. Старицька-Черняхівська давала достойні відповіді. Так, у 1908 р. об'єктом її уваги став критичний матеріал Петра Ярцева, київського театрального рецензента в газеті «Киевская Мысль» [13]. У ньому автор висловив погляд на гру артистів київського театру «Соловцов». На нього й звернула увагу Л. Старицька-Черняхівська, бо знала обізнаність П. Ярцева із театральним життям, згадала його як автора відомих п'єс «Чарівник», «Земля», «Шлюб», «Біля монастиря» та завідуючого літературним відділом у драматичному театрі В. Комісаржевської.

П. Ярцев у своїй статті, якій опонувала Л. Старицька, постав «всем недовольным»: його глядацькі симпатії не задовольнив театр Соловцов та гра у ньому учнів приватної музично-драматичної школи М. В. Лисенка. Рецензент охарактеризував її як «нечто архаичное, уездно-учебное». Очевидно, така інсинуація найбільше її обурила Л. Старицьку, бо насправді виступи артистів школи користувались великою популярністю у глядачів і давали надії на народження нового професійного українського театру. Адже драматичний відділ зазначеної школи, під керівництвом Марії Старицької, почав готувати професійного артиста для української сцени і робив це успішно. Про це свідчили й матеріали газети «Раді», уміщені у рубриці «Театр і музика». У них йшлося про відкриті екзамени учнів, які виглядали як багатолюдні спектаклі, вечори київської «Просвіти», пам'ятні заходи за участю артистів драматичного відділу школи. Але П. Ярцев побудував свою критичну статтю на протилежних фактах, які в сукупності привели його до запитання: яке майбутнє чекає таких артистів? Л. Старицька-Черняхівська дала аргументовану відповідь на нього, розвінчавши суб'єктивність, упередженість та вигадливість свого опонента.

Доказовий зміст мала і відповідь Л. Старицької-Черняхівської на поради українських публіцистів щодо реформування українського драматичного і оперного театрів. Вона була надрукована в «Раді» 1910 р. під заголовком «Українська опера і драма» [15]. Авторка зазначила велику кількість таких порад і зупинилась на окремих, найвиразніших, прокоментувала їх, довела безпідставність та авторську необізнаність із театральним мистецтвом. Так, вона звернула увагу на пропозиції авторів місячника «Українська хата». Вони бачили майбутнє українського театру у відокремленні драматичного й оперного жанрів, пропонували вилучити з драм співи і танці (для них пропонували створити окремі оперні

трупи), а драму залишити строго-словесною. Л. Старицька, як прихильниця реалізму в театральному мистецтві, відкинула таку пропозицію, довела її безпідставність досвідом світової драми («Гамлетом» В. Шекспіра та «Фаустом» Ф. Гете), бо, за її словами, драма невід'ємна від співу. Вона звернулася до своїх опонентів такими думками, які вирізняли авторський стиль письменниці, самостійний, відвертий, сміливий та дотепний: «О, присноблагженні і пренепорочні критики українські! Забули ви, що *est modus – in rebus*, що річ не в співі і в танці, а в тому, щоб вони не руйнували реалізму драми, щоб не перебивали сили драматичного вражіння, щоб не переводили драми на п'єсу з номерами. [...] Драма повинна бути реальною, як саме життя. І коли ми в житті: співаємо, граємо, танцюємо [...], п'ємо й горілку, то все це буде і в драмі. [...] Критики наші, звичайно, і не співають, і не грають, і не танцюють і не п'ють, вони перебувають в чині ангельському. Вони читають тільки «Четві-Мінеї» та «Краткий энциклопедический словарь» [15; 2].

Стилізовано Л. Старицька-Черняхівська відреагувала і на фактичну канву рецензії в «Українській Хаті», де плутались українські й російські композитори, опери, українські сюжети в російських творах, тощо. Найбільше обурила Л. Старицьку у статті «Української хати» оцінка творчості «колосса» української музичної творчості М. Лисенка, її порівняння із творчістю російського композитора О. Верстовського. Авторка доводила різну значимість двох композиторів різних епох у формуванні української національної музики та безпідставність подібного порівняння.

Л. Старицька-Черняхівська стала й учасницею полемічної історії, що розгорілась між українськими авторами різних видань у 1911 р. з приводу критичної кампанії львівської газети «Діло» проти «Літературно-Наукового Вістника» та її редактора М. Грушевського. Вона зачепила Л. Старицьку своїм наклепницьким хара-

ктером, амбітністю авторів та їхньою грою на користь ворогів української справи і вилилась у її змістовну статтю в «Раді» – «Літературні Герострати» [16]. Авторка заявила, що під виглядом літературної критики у сферу молоді української журналістики пробрались літературна образа та наклепи на однодумців. Л. Старицька зізнавалась, що зазначена кампанія «глибоко вразила душу», бо засвідчувала елементарну українську недисциплінованість та невдячність.

Суть зазначеної кампанії зводилась до того, що українські публіцисти (Г. Хоткевич, С. Шелухин (С. Павленко), О. Лотоцький (О. Білоусенко)) у газеті «Діло» звинуватили редакцію ЛНВ та М. Грушевського у відсутності будь-якої літературної етики та у зневажливому ставленні до авторів. А Г. Хоткевич критичні рецензії ЛНВ на «Історію України-Русі» назвав причиною раптової смерті її автора – М. Аркаса. Зазначені автори у всіх гріхах звинувачували редактора, який, за їхніми словами, не мав часу на перегляд рукописів та завів «в журналі безладдя й занепад». Л. Старицька не погоджувалась із заявленими думками і стала на захист редакції поважного часопису, з яким співпрацювали відомі українські письменники й літератори (їх вона перерахувала у статті). Вона довела безпідставність зазначених обвинувачень, бо насправді журнал утримував попередній високий науковий і літературний рівні і об'єднував навколо себе кращі літературні й публіцистичні сили. Докази ж С. Шелухина, які базувались на окремих фактах (відмові редакції друкувати праці одеських авторів І. Луценка та М. Слабченка), Л. Старицька-Черняхівська не визнавала постійним явищем, а цілком нормальним у відборі та формуванні редакційних матеріалів. Відмова взяти матеріал у друк не визнавалась Л. Старицькою «топтанням авторів». При цьому вона зауважувала: «Редакція повинна мати право вибору, без цього це вже буде не редакція, а просто якийсь пакгауз» [16; 3]. Коментуючи обвинува-

чення опонентів, Л. Старицька зауважувала, що така дрібна деталь, як відмова редакції друкувати статтю, не мала такого загально громадського значення, аби її виносити на сторінки преси. Авторка зауважувала: «Живий жаль бере, коли здумасш, що на таких дрібних, легковажних фактах, на таких роз'ятрених самолюбствах будуються такі безпідставні обвинувачування нашого найкращого журналу. Таке відношення до редакції паралізує редактора: або приймай все, що той чи інший автор напише, або зрїкайся на віки співробітництва того автора» [16; 2].

Л. Старицька доказово заперечувала й думки опонентів про зниження літературної вартості журналу (через публікацію творів В. Винниченка на нові теми), якості наукових статей, тощо. Вона висловила важливі речі про ЛНВ київського періоду, відзначила заслуги М. Грушевського в існуванні журналу: об'єднання навколо нього кращих літературних сил, представників різних поколінь та напрямів, звернення на себе уваги російської преси, виведення журналу на європейський рівень та перетворення в осередок культурного життя. Цей важливий факт Л. Старицька доносила до українців. Вона доводила, що другорядними речами не можна було перекреслювати, або зневажати спільну справу, яка вже мала свою історію і на яку було покладено кращі організаторські та наукові сили.

У жанрі літературної рецензії написаний і нарис Л. Старицької-Черняхівської «Дзвін» [17]. Він відобразив думки письменниці на нове оповідання М. Коцюбинського. Авторка звернула увагу на його банальну тематику – мужицьке злиденне життя, духовна безпросвітність, проте уміння М. Коцюбинського надати сюжетові твору того «блику», який збурював почуття читача і робив його зворушливим до сліз. Л. Старицька передавала сюжет оповідання, сумний і безнадійний. Його основним героєм стала бідна українська родина. Недоїдання та постійні злидні стали причиною сварок, ворожих взаємин та не-

поправних вчинків рідних людей. У родині доживала віку стара мати, яка просила у Бога смерті, але вона не приходила за нею. Тоді стара жінка, розуміючи усю складність родинного становища, просить сина вивести її до морозного лісу, щоб там вона померла та полегшила становище рідних. Син виконав волю матері, але його наміри в останній момент вороття додому змінило інстинктивне бажання: наїстись досхочу на поминальному обіді за матір'ю. Це бажання було настільки сильним, що змінило хід подій, запах м'ясного борщу залоскотав синові носа і опанував усіма його почуттями: до нього повернувся жаль за матір'ю, бажання поховати її як «слід». Л. Старицька так коментує цю складну психологічну ситуацію: «Сита душа наче парус, вона відкрита для інших, хочеться плакати, або співати. Голодна душа глуха й німа». Авторка називає сцену в лісі (зміну намірів сина) кульмінацією оповідання. За її словами, вона надала творові такої великої сили почуття й художньої краси, якої Л. Старицька не знаходила ні в тогочасній українській, ні в російській літературі. Бо вона вражає душевні струни читача, викликає у нього відповідний емоційний стан: сльози, співчуття, співпереживання. Л. Старицька підсумувала свої роздуми так: «М. Коцюбинський взяв сторінку життя і показав нам, що утворює з душею людини такий вчинок і на самому дні життя. Тільки зустрівшись з таким художнім твором, розумієш всю силу слова і все велике значіння поета... поета-дзвона життя» [17; 3].

Перу Л. Старицької належить і психологічний фейлетон «Хвилина». В його основі – глибокі, яскраві й розмаїті враження головного героя від звучання кантати Р. Шумана. Насичена палітра її інструментального наповнення породжує в душі героя-слухача феєрверк почуттів: у ньому – й містки між минулим та майбутнім (спогади й наміри), роздуми про сенс попередньої боротьби, втрачені надії, сум'яття переживань. Авторка глибоко проникає у внутрішній стан свого героя, якого не заспо-

коювала музика, а викликала такі напружені й неоднозначні роздуми: «Він прислухався до роскоші мелодії, а думки його витали десь далеко-далеко. Він думав: невже всьому кінець? Невже все те, за що боролись, молили люди, все зникло? Невже це було тільки марево хороше, за яким знову підуть безнадійні сіренькі часи життя. Безлюдні піски, пустині, знов обгорнуть нас. Кожний буде жити тільки для себе, тільки для своєї маленької кузочки сім'ї, забуде великі святі слова. Музика не давала поради, вона тільки шарпала, рвала душу, і знов спитав він себе: так що ж то за сила була, що заставляла тисячі людей виступати, турбуватись не за своє маленьке щастя, а за щастя всіх обездолених, покривджених, страдників? Що заставляло цих людей розірвати, покинути свої шляхи, свої кутки, і йти до тих бідолах, котрі тільки і знали, як воли в ярмі, тягнути і підставляти свої змучені шиї, працювати на користь своїх насильників. Була б ще віра у них стародавня, як у перших неофітів, замучених на хресті. Так і тиї не було [...] Теперішні йшли на катування, на муки, на шибениці без надії за отримати десь то ласощі і нагороди за свої земні муки. Може вела їх заздрість до тих, що стояли коло джерел державних? Ні, не заздрість, а туга за їх сліпоту, байдужість до людського горя – стискала серця страдникам. [...] Там, в салоні, в музиці, почалось щось непевне між струментами, якесь непорозуміння та боротьба. Кожен з них хотів щось додати, своє промовити, здавалося, що ця музична буря ніколи не скінчиться й не дійде до ладу. Так і у нас в життю: [...] кожен хоче повернути на свій лад життя товаришів, дати людям тільки своє розуміння щастя, а забувають усі, що в єднанні сила. Буря турботи струменів якось зразу урвалась і од усіх їх вплив світлий радісний та ясний гармонічний акорд, що завершив усі скарги, усі світові гризоти життя і сміло виявив світові радість надії на щось краще» [14].

У 1911 р. Л. Старицька-Черняхівська долучилась до конкурсу редакції «Ради» на гумористичне оповідання. Вона подала свій твір «Слухайся свого серця» [18]. Як стає відомо з листування Є. Чикаленка з С. Єфремовим [1] та листів Л. Жебуньова до Є. Чикаленка, оповідання вклучили у конкурс і воно отримало від журі непогані оцінки. Так, Л. Жебуньов оцінював його балом 4, а після переробки закінчення – ставив п'ятірку [2]. Основна ідея твору – сприйняття та втілення в життя нових правил вільного життя, без примусу та правил, з вибором і свободою думки, незалежності у сімейних взаєминах. Основним героєм оповідання Л. Старицької-Черняхівської стала сім'я Івана Петровича Шпакуватого, редактора «Голосу громадянства»: він, його дружина Наталія Павлівна та їхня дочка-підліток Марися. Перебуваючи під враженням нового роману «Нраву моему не перечь», герої оповідання спробували змінити своє життя, перестати жити за звичками й сімейними традиціями, у режимі невідкладних справах, обов'язків, обов'язковості, проте, переживши лише розчарування та незвичні ситуації, згодом знову повертаються до усталеного, постійного й буденного. Така розв'язка свідчила про неготовність людей радикально змінювати родинні устої та традиції, про тимчасовість нових настроїв та їх вплив на вузькі кола людей.

Отже, Л. Старицька-Черняхівська, надрукувавши в «Раді» не так багато матеріалів, залишила в українській газеті помітний слід своїм сміливим стилем, манерою викладу матеріалів, блискучою ерудицією, доказовістю, аргументованістю полеміки, влучністю думок. Статті свідчать, що авторка володіла знаннями мов, вживаючи фрази (як крилаті, так і звичайні) іноземними мовами, цитуючи думки класиків літератури та мислителів, Святого Письма, проводячи паралелі у мистецтві, подаючи багатий фактичний матеріал, вживаючи іронічні порів-

няння, а іноді й дошкульні фрази у своїх неповторних висловах.

Основним жанром Л. Старицької-Черняхівської в «Раді» стали художньо-літературні нариси, біографічні та полемічні матеріали. Вона одна з перших подала в українській газеті для широкого ознайомлення два життєписи корифеїв української театральної сцени – М. Садовського та М. Заньковецької. Цінністю тих матеріалів було те, що у біографії відомих людей, авторка вплела і історію розвитку українського театру, відзначаючи його труднощі та проблеми, роль конкретних особистостей у його творчому злеті. Пишучи про відомих українців, Л. Старицька-Черняхівська відзначала їхні національні якості, ідейність, роль в українському рухові. Подібні факти мали важливе значення для українців, які тоді стали на шлях власного націє творення.

ВИКОРИСТАНІ ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА:

1. Євген Чикаленко. Сергій Єфремов. Листування. 1903–1928 роки /) / Упор., автор передмови та коментарів І. Старовойтенко. Київ : Темпора, 2010. С. 91–95.
2. Листи Леоніда Жебуньова до Євгена Чикаленка (1907–1919 роки) / Упор., автор передмови та коментарів І. Старовойтенко. Київ, 2005. – С. 162.
3. [Старицька Л.] Ні сном, ні духом не винні // 1907. – 21 січня (января). № 17. С. 2. – Підп.: Л. С.
4. [Старицька Л.] Тамбовський проект рятування рідного краю // 1907. – 8 лютого (февраля). № 32. С. 2. Подано за газетою: «Русские ведомости» (переклад).
5. [Старицька Л.] Воля преси // 1907. 16 лютого (февраля). № 39. С. 2. Переклад.
6. [Старицька Л.] Амністії! // 1907. 20 лютого (февраля). № 42. С. 1. Підп.: Л. С.
7. [Старицька Л.] Катування в рижській тюрмі // 1907. 10 лютого (февраля). № 34. С. 2.

8. [Старицька Л.] Страшні тайни рижської тюрми // 1907. 11 лютого (февреля). № 35. С. 3.
9. [Старицька Л.] Твір Л. Н. Толстого перед Судебною Палатою // 1907. 13 лютого (февреля). № 36. С. 2.
10. [Старицька Л.] Наше життя громадське за пів місяця (з 1-го до 15-го февраля 1907 р.) // 1907. 27 лютого (февреля). № 48. С. 2.
11. Старицька-Черняхівська Л. Микола Карпович Садовський // 1907. 29 квітня (апріля) № 99. С. 2–3.
12. Старицька-Черняхівська Л. 25 років сценічної діяльності М. К. Заньковецької // 1908. 15 январа (січня). № 12. С. 2–3.
13. Лист до редакції. Столичній рецензент // 1908. 16 ноября. № 263. С. 3. – Підп.: Л. Черняхівська.
14. [Старицька Л.] Маленький фельстон. Хвилина // 1908. 14 декабрия (27 грудня). № 285. С. 4. – Підп.: Д-я Д-я.
15. Старицька-Черняхівська Л. Українська опера і драма. Замість фельстона // 1910. 11 квітня. № 83. С. 2–3.
16. Старицька-Черняхівська Л. Літературні Герострати // 1911. 29 квітня. № 96. С. 2–3.
17. Старицька-Черняхівська Л. Дзвін. «Що записано в книгу життя» // 1911. 11 травня. № 106. С. 2.
18. Старицька-Черняхівська Л. Слухайся свого серця // 1911. 6 серпня № 177. С. 2–5.
19. Чикаленко Є. Щоденник. 1907–1914. Київ: Темпора, 2004. С. 7.

Про авторів

Бугаєва Олена – кандидат історичних наук, музикознавець, старший науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В.І. Вернадського.

Ворожбит Ірина – аспірантка Інституту української археології та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Гураль Ольга – кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького.

Диба Алла – науковий співробітник Відділу рукописних фондів і текстології Інституту літератури імені Т.Г. Шевченка НАН України.

Іванченко Леся – науковий співробітник Національної наукової сільськогосподарської бібліотеки Національної академії аграрних наук України.

Кузіна Наталія – кандидат історичних наук, доцент кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат історичних наук

Леонтович Олена (Вороніна Олена Василівна) – письменниця, перекладачка.

Марценюк Руслана – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Національної бібліотеки України імені В. Вернадського, докторантка історичного факультету КНУ імені Тараса Шевченка.

Парацій Володимир – завідувач науково-дослідного та культурно-освітнього відділу Державного історико-архітектурного заповідника у м. Бережани (Тернопільська область).

Піскун Валентина – доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Джерелознавства новітньої історії України Інституту української археології та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Старовойтенко Інна – кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу Джерелознавства новітньої історії України Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С. Грушевського НАН України.

Щукіна Ірина – завідувач відділу з вивчення життя і творчості Лесі Українки Музею видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького.

Зміст

<i>Вступне слово</i>	3
<i>Леся Іванченко</i> «Розмови про сільське господарство»: Є.Х. Чикаленко та П.М. Дубровський – носії наукової аграрної думки в координатах національного відродження.....	5
<i>Ірина Ворожбит</i> За кожним «великим чоловіком» стоїть «велика жінка»: образ «ідеального професора» у текстах Кістяківських.....	18
<i>Володимир Парацій</i> Франц Коковський: роль особистості в українському музейництві 1930-х рр.	30
<i>Наталія Кузіна</i> Участь українських громадських діячів у становленні національної періодики Наддніпрянської України в 1905–1914 рр. ...	47
<i>Ольга Гураль</i> Інформація про родину Старицьких-Черняхівських-Степенків у «Щоденниках» Є. Чикаленка.....	60
<i>Руслана Марценюк</i> «Червоний терор» і театральне мистецтво Києва: життя одного актора (за матеріалами ГДА СБУ).....	77
<i>Олена Бугаєва</i> Репресована історія Музичного товариства імені М.Д. Леонтовича.....	102

<i>Алла Дибя</i>	
Орест: один із сузір'я друзів Лесі Українки. Наукова розвідка.....	124
<i>Олена Леонтович</i>	
З близького оточення видатних українських діячів культури М. Лисенка, М. Старицького, Олени Пчілки.....	135
<i>Ірина Щукіна</i>	
Про «Opus misivum» та інші маловідомі реліквії Музею.....	145
<i>Ольга Гураль</i>	
«Право на життя» Людмили Старицької-Черняхівської.....	165
<i>Алла Дибя</i>	
«Лікарка-білогвардійка втекла від нас...»: спогади племінника Лесі Українки Михайла Кривинюка про 1917–1920 рр.	184
<i>Ірина Щукіна</i>	
Духовний заповіт П.А. Косача.....	205
<i>Інна Старовойтенко</i>	
Події 1917 року у мемуарній та епістолярній спадщині Євгена Чикаленка.....	216
<i>Інна Старовойтенко</i>	
Творча спадщина Людмили Старицької-Черняхівської в українській газеті «Рада» (1907–1911 роки): жанровість та проблематика.....	234

Наукове видання

Матеріали XII – XIV наукових семінарів

«Роль визначних особистостей – митців, діячів науки та культури у процесі формування національної самосвідомості наприкінці XIX – на початку XX ст.»

Організаційний комітет семінару:

Валентина Піскун
Наталія Терехова
Ольга Гураль
Олександра Мокану
Тетяна Котенко
Інна Старовойтенко

Адреса організаторів:

Музей видатних діячів української культури Лесі Українки, Миколи Лисенка, Панаса Саксаганського, Михайла Старицького
01032 - Київ, вул. Саксаганського, 97, тел. 284-37-63, факс 289-57-52.